

р. Ш16(2-Уис)
112 М59

В Б Р А Н І

І В.

МИКИТЕНКО

Т В О Р И

КОРОТКИЙ ПАСПОРТ КНИГИ

+

Шифр Ш6(24к) М-59 Інв. № 262 5696Автор Михиленко Ів. К.Назва Вибрані твориМісце, рік видання К., Х., 1935Кіль-ть стор. 262, [2]с.

-\\- окр. листів _____

-\\- ілюстрацій _____

-\\- карт _____

-\\- схем _____

Том _____ частина _____ вип. _____

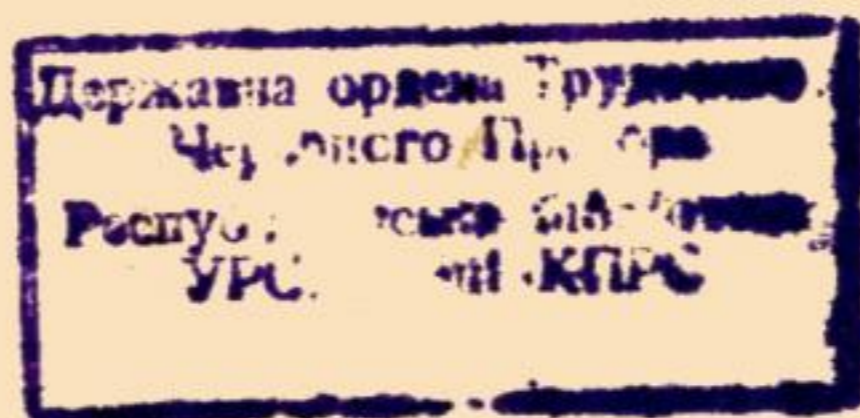
Конвюлот: _____

Примітка:

29.07.02.А. С.

Ів. МИКИТЕНКО

ВИБРАНІ ТВОРИ

ДЕРЖАВНЕ ЛІТЕРАТУРНЕ ВИДАВНИЦТВО

Київ

1935

Харків

Бібліографічний опис цього видання
вміщено в „Літописі українського друку“,
„Картковому репертуарі“ та інших по-
казчиках Української Книжкової палати

Редактор *П. Ходченко*
Літредактор *В. Потієнко*
Художник *М. Бланк*
Техкер *С. Білокінь*
Коректор *С. Брагинська*

Друкарня Імени М. В. Фрунзе, Харків,
Донець Захаржевська, 6. Уп'явноваж. і о-
ловліту № 4947. Зам. 1537. Прим. 20:000.
8¹/₄ друк. арк.

Вид. № 225. Папер ф. ¹/₃₂ 72 × 110—50 кг.
4¹/₄ пап. арк. 1 пап. арк. 1 7 520 літ.
Здано в роботу 5/XII-34 р. Підписано
до друку 16/III-34 р.

ВУРКАГАНИ

I

Історія художника Альоші починається від того дня, коли він залишив спустошені маєтки пана Келіповського порізаних, поділених новими межами степах і без жодних планів на майбутнє дістався великого міста. Це трапилось на тринадцятому році його життя, саме тоді, коли ажаня ще можуть рятуватися фантазією, що своїм негасимим огнем запікає, затамовує біль від нездійснених поривів. Саме тоді, коли її негасимий огонь переходить в печаль, і та починає світитися в очах того, то носить її в своєму серці.

Так було і з Альошею, хоч ми зовсім не знаємо нічого минулого, ні його батьків, ні їхньої вдачі, ні їхнього життя або знаємо з того дуже мало, і то лише саме загальне. Ось ці скупі відомості: десь, колись була велика земельна фабрика, пишна латифундія ясного пана Келіповського, що володів п'ятьма тисячами десятин і десятками економій. В тих економіях вічно крєктали строкові робітники з сірими кольорами облич, з вузлами замість рук та ніг, з горбами замість спин і з згустками чорної крові, перемішаної з чорноземом у грудях, замість сердець і душ. Там були й стрункі робітниці, гнучкі

в своїх таліях, бистрі на працю й червоні від молодого кохання. Та згодом і вони гасили свій огонь, що брався попелом та тяжким перегаром від брутальних тисків жорстоких і невситимих у своїй звірячій силі прикажчиків, роз'їзних і пригінчих. Іноді сміливі мандрівники, багаті на щире слово й вогненні заклики, з'являлись то там, то там у цих латифундіях, сіючи буйне зерно. Бувало, що вони, рятуючись від панських псів, втікаючи глухої ночі на нові ґрунта, заносили в далекі губернії гарячі серця тих вогнекарих дівчат.

В такій економії десь народився в бур'яні Альоша. Це було в час найпильнішої праці, і там, на полі, і залишився він лежати, загорнутий у лопухи, аж доки його мати, вогнекара дівчина, змогла прийти знову й принести йому свої груди, повні молока й гіркості. Їй не тяжко було переховувати свою дитину від чужих очей і негоди. Були там скирти, стайні, воловні. Альоші було тепло спати й рости. Від кізяків ішла гаряча пара, а польовий бур'ян гуляв йому в легенях буйними пахощами.

Так було, доки він виріс і став до роботи. По тому від економії залишилось непривітне згарище, а хутко й воно заросло лободою та густими калачиками. Їсти лишилося самі лопуцьки та гіркий какиш у глибоких ровах колишньої економії. В тій дичині й пропадав Альоша.

Тоді один доброзичливий дядько підхопив його одного разу, самотного, посадив на воза й довів аж до міста.

— Оце, хлопче, тут тобі станція, — сказав він до Альоші. — Приют.

По тому одвів Альошу до канцелярії й віддав завідувачеві будинку при такому папірці :

„При сем прилагаємо як невожно його нам більше содерувать бездомного хлопця з якономії потому що він голодує, а пам'ять підходяща і рука добра, також уміє малювать всяку всячину і виліплювать штучки, котрі виходять з глини інтересні на взгляд то може приют його приютить і дасть напрасно образованіє потому що мальчик пам'ятливий аж дивно, що вдостоверяється охвіціяльно.

Уповноважений сільради (такий то)“.

Завідувач будинку посміхнувся, перечитавши того папірця, і звернувся до хлопця :

— Куди ж я тебе візьму ? У мене повно. Так не можна. Куди ж я візьму ?

— Візьміть ! Хоч кров із носа, візьміть, — сказав дядько. — Потому що куди ж нам із ним потикатися ? Ить воно може пропасти без паследствія. Воно ж таке, звиніть, як каченя, утле. А шкода. Пастухів у нас і своїх стільки, що ...

Альоша мовчазно стояв біля дверей. Сумними очима обводив стіни. По обличчю його пересувалася тінь, немов у порцеляні хтось скаламутив прозору воду. Він підняв руку і ніяково застромив пальці в бронзову куделю, що вперто буяла йому над тихим чолом. Глянув на дядька, одвернувся й зітхнув :

— Якби в художествене ...

Це була його мрія. Очі його на мить зафосфорилися й потухли під віями, що тінню впали на них.

За дверима вже гуділи й верещали десятки голосів нестримних мешканців того будинку.

— Корішок, одступись ! — гукав чийсь смішно загрозливий голос. — Одступись, поки не дригнув, дай загляну ...

- Одійди! Я сам.
- Одступись, бо поїду.
- Ти? А дивіться на нього! Він поїде!
- І поїду.
- На кому? Ану, на кому? Може, на мені?
- Одступись!
- Ух, ти ж. Пусти, я його колупну в карточку.

Голоси покотились клубком, ударилися в двері, змішалися з тупотінням і шарканням цілої купи тіл, що схопилися певне в ручки.

— Що таке?

— Кого?

— Ей!

— Сюди!

— Новий! Привезли нового! Мамалигу!

Дядько труснув бородою — впало дві соломинки.

— Ич, які отряхи! — обернувся він до дверей.

А двері вже відчинилися; допитливі очі побігли павучками по Альоші — від голих, потрісканих ніг аж до чуба.

— Диви! Рудий. Кхе...

— Пс-с. Ти звідки взявся?

Завідувач нахмурих брови, спокійно сказав:

— Ану мені...

Хлопці заштовхали один одного:

— Ти! не шуми!

— Чого шумиш?

— Не бачив чоловіка?

І засміялися.

— Он чуєш — дядя Фет не велить шуміти!..

Тоді завідувач спитав у хлопця :
— Як тебе звуть ?
— Альоша, — відповів той.
— Ну, от. А мене — дядя Фет. Так що ж мені робити з тобою, Альошо ?
— Не знаю.
— Хм. Ах ти, художник золотоголовий.
Альоша підняв рівну стрільчасту брову.
— Як знаєте.
— Товариш начальник, майте сочувствія, — сказав дядько. І тут ударив себе об поли й пішов до дверей.
— Значить, я поїду собі. Майте сочувствія.
— Ідьте, — сказав завідувач. — Ідьте собі, дядюшко. Нічого не зробиш. — Він узяв Альошу за руку.

Так почалося для Альоші нове, небачене і незнайоме. Жадібно, як воду спрагла земля, всмоктує він очима, вухами, всім тілом прекрасне південне місто. Воно шумить чарівним, незвичним шумом. Вулиці, повні гарячої снаги, переливаються в сонячній тремтінні, грають велетенськими шибамми, киплять у шварканчі черевиків, зітхають стомлено під тінню дерев. Візники, підпершись батожилнами, закам'яніли на своїх високих сидіннях. Близько будинку пролітають трамваї, виблискуючи райдугами скла в золотих рямцях. Дзвонять дрібно, тривожно, часто.

„Дзинь - дзинь ! Дзинь - дзинь !“ — відгукується до них Альошине серце, налите вщерть незнаною радістю життя.

Він одбігає од воріт, кидається в широкі розгони вулиць і, віддавшись їхній владі, ходить по місту, мов стуманілий. Все дивує його. Ідуть панелями розкішні жінки; від їхньої одежі віє незрима весна найкращими своїми пахощами. Які чудові гаманці на їхніх білих руках! Вони стають іноді на розі, підносять до сяючих своїх очей ті гаманці й відчиняють їх. Тоді перед Альошею блискають казкові люстерка. Жінки виймають легкі, як вітрець, хустинки і витирають ними злегенька свої криваві губи. Але по тому вони проводять хутко-хутко, майже неспіймано якоюсь золотою свічечкою, і губи їх ще виразніше наливаються кров'ю. Вони проходять, лишаючи за собою невимовно солодкі пахощі. Бачить Альоша, як струнко хитаються єдвабні спини та горять на сонці блискучі черевички. По тому він стає перед великим чорним казаном. Казан кипить біля панелі, випускаючи у вічі проходжим міцний і в'їдливий дух смоли. Вправні руки двигают залізними киями, мішаючи в казані чорну смоляну кашу. Їхні плечі парують грізним потом і жили надимаються на висках, мов пруги на воді перед грозою. Жінки обходять їх, закриваючи від диму обличчя. А йому хочеться схопити цеглину, вмочити її в чорну киплячку й пустити їм услід. Обличчя робітників суворо посміхаються до нього, і чийсь твердий лікоть відпихав його в бік.

— Не швендай під ногами! Забирайся...

Він одбігає на другий бік і задирає голову на високі рештовання, що обперізують буру нову кам'яницю. З головокружної височини падає стук цегли, дзвін залізного ланцюга і перегукування людей, що там ворухатся —

між ребрами дощок і сволоків. Йому стає так весело, що хочеться підбігти до рештовання й подертися туди, нагору, хоч будуть лаятися, а може й скинуть...

— Та не швендяй, ти! Бісеня. Вб'є!.. — кричать йому знову.

І в цю мить його увагу приковує нова зворушлива картина. Пройшла, далеко обминаючи панель, огрядна пані. Разок прозорожовтого намиста, великого, як гавині крашанки, тремтить на її гладкій спітнілій шиї. А поруч неї — біленький, скупаний у молоці, кудлатий собачка з червоною биндою попід черевом. І ось на нього на-скакує якийсь вуличний пес — чорний, брудний волоцюга. Він хоче йому дати тирси, цьому молочному. Підбіг, ви-шкірив на нього свої великі, як гвіздки, зуби і показав вогкий, кривавий рот. Альоша рвонувся в захопленні до цього хороброго псюги. Але пані скрикнула перелякано, схопила на руки свого кудлатенького. Той заскавчав їй ніжно в обличчя. Відтак вони зникли за рогом. А псю-га, впустивши похмуру голову на тротуар, став лизати гарячий асфальт.

Альоша поклав на зуби два пальці, дружньо свиснув.

Собака підійшов, стомлено підвів на нього мокрі ме-ланхолійні очі.

— Ковтни! — сказав Альоша. Він кивув йому шматочок чорної шкуринки. — Ти здорово їх налякав. — Потім він узяв його вухо, подране в щоденній гризні, і стиснув його між пальцями. Пес доброзичливо скривився і пішов за Альошею.

— Я не знаю, як на тебе казали до цього часу, — говорив Альоша, — а я на тебе казатиму Чорний. Але

я не можу тебе взяти в будинок — там немає місця. Я сам ще недавно тут і нікого не знаю. Якщо траплятиметься, я даватиму тобі шкуринки, іноді в мене бувають. Тепер я шукаю рудої глини. Тут нелегко її дістанеш. Хлопці казали піти на скелі, до моря, там десь є. Так, мабуть, я і зроблю.

Чорний ішов поруч, звісивши голову, і іноді тикався мордою до Альошиної кишені.

— Що ти нюхаєш? А, знаю... Там, мабуть, залишилися крихти! Але їх зовсім небагато.

Він вивернув кишеню, і кілька крихіт упало на каміння. Чорний одним рухом язика підхопив їх. Та що ж, — тільки роздратував себе.

Вони підійшли до будинку.

На розхряпаних вікнах сиділи хлопці й співали. Їхні голоси, високі, неодностайні, різали вухо дзвінким гострим склом.

— О! о! Оно-но! — крикнули йому назустріч.

— Іде. Руда мамалига. Іде!

— Знайшов глини?

Вони покотилися з реготу. Альоша загиснув губи і раптом став.

— Пішов, — сказав він глухо до Чорного. — Тут ще може тобі влетіти по хряпах.

Потім увійшов у будинок і ліг на свій матрац. Кров поволі стікала йому від серця. Він відчув у грудях холодний тиск і порожнечу.

Чого вони?

— Знайшов глини? — питали його криком, а один цвіркнув йому слиною в обличчя.

— Теж хундожник знайшовся!

— Хундожник, гі-гі-гі, — заіржав другий, підлесливо догоджаючи тому здоровому, що кинув це слово з невимовним презирством.

— До зава лащиться, — писнув він далі, і з цими словами закинув нижчий кінець убогого матраца на Альошину голову.

— Нет, брось ці штучки. Раз ти Альоша, так будь ти Альоша, а то що ж ти? — сказав знову перший. — Це говорю тобі я, Матрос.

— А що ж я? — хрипко запитав Альоша. — Ну, що ж я?

— А канешно!

— Що ж канешно?

Очі Альоші стемніли і стали гострі, як дві шпички.

— Що ж канешно?

— А те, що брось!

— Що ж я бросю? Ну? Що ж я бросю?

— Обще, брось! Лучче шануйся. Не дуже то кирпу гни і май на виду, що я виграв у тебе хліб — сьогодні й завтра, а кашу позавтра.

— Як виграв?

— Та так. Виграв — от і все. Пойняв?

Хлопці дружно зареготали. Вони вже знали: раз Матрос „виграв“, то краще віддай, бо він не любить жартувати. Ще з порту такий: лучше не сердь його. Альоша глянув на нього і не витримав його впертого, жорстокого погляду. Матрос стояв, заклавши в кишені руку, незграбний, високий. В плечах його почувалася рвучка сила, хоч вони трохи ніби звисали. В усій його постаті було щось таке, що ніби промовляло: „Не таких

бачили". Грудина його трохи запала; очі ворушилися під двома горбами надбрівних дуг, мов два тверді жуки з темнозеленим відблиском. Пасма каштанового чуба перетинали широке чоло, ніби закреслюючи якусь заховану думку, що пробивалася крізь них. Губи посміхалися краєчками презирливо й гордо. „Що там, мовляв, з тобою розмовляти, мізерний пагінку економії“.

Жила - була Рос - сія
вилікая дер - жава ...

почав хтось із хлопців надзвичайно високо, з самовідданням і захватом. Відкинув назад голову, ударив у реберця, що тримав їх між пальцями.

Альоша заплющив очі, але гірка сльоза викотилася на щоку й поповзла йому в рот. Він схопився з матрац і, не дивлячись ні на кого, вибіг надвір.

— Аби тільки місце, де б я тут поклав глину... Я покажу їм... я покажу, — захлинався він пекучими словами.

Подвір'я було закидане старими побитими балцанками, ганчір'ям та іншим мотлохом. Альоша обдивився кожний куточок. Нарешті, він став біля покинутої іржавої „буржуйки“, що, притулившись до муру, стояла на трьох скалічених ніжках, нікому більше непотрібна.

— Есть! — скрикнув він, — ще й дверці ... Ні дощ, ніхто. Зачинив — і все.

Відтак він підхопив шмат старого лантуха, що вже кілька днів приховував його на глину, і вийшов з подвір'я на глухішу вулицю, а там — подався до моря.

— На Отраду! Кажуть, на Отраді є ...

Ще здалека шуміло незнане й величезне море, дихало назустріч Альоші гострими пахощами.

Море!

Воно притягало, як казка; грало фантастичним гулом у схвильованій душі Альоші.

Він жадібно напружував зір, біг до нього з висклими від огню губами... Ще одна вулиця, ще один ріг того великого будинку...

І от воно вдарило йому у вічі безконечним блиском своєї могутньої спини. Альоша став і захитався від несподіванки. Праворуч звисали, як хмари, важкі головаті скелі, немов викинуті з глибини морської в повітря невідомою силою. Від скель у безвість здимався поораний хвилями велений пінявий горб. То горб на спині моря!.. Тут віяв широкий вітер. Білі полотна надималися й гнали човники через рівчаки та провалля.

— Море... — прошелестів Альоша блідими губами, на яких засохла тонка плівка жаги.

— От море!

І він, розвіяний солоним, вогким вітром, з шматиною, мов з прапором, у худій руці, підбіг до скелі й задер на неї голову.

— Ого, ти яка висока. А я на тебе видерусь. Он з того боку. Тут є мох, він не слизький.

Швидко пошкрябався з припічка на припічок, впирався голими колінами, хапав заломи сірого каменя тремтливими пальцями, сколупував обвітрені пухирі скелі й пнувся вгору. Серце, сповнене гордого захвату, натхненно працювало в розхристаних грудях, бронзова голова паладія сміливою радістю.

— Я видирався ще й на вищі сосни. На них смола так живицею до підошви береться, як глей. Ух, вона й пахне!

Він опинився на горі. Перед ним відкрилася широка черінь між скелями, де можна трохи наколупати глини. Хоча ж вона тут і з піском потроху. Але він уже знає, що й до чого треба зробити. Лиш те, що її дурницею ще й не вколупнеш. Ну, та є на те шмат залізного обруча. А там на пісок знайти способу не важко. Отож не треба гаяти часу.

— Але яке це море! От! Ну й же ж і сила... Земля проти нього — як кузочка.

Він ще постояв у задумі, вдивляючися в казкові обрії, що зливалися з сталевим відблиском води. По тому кинувся назад і швидко почав дзюбати й шкрябати жорстку черінь між скелями. І раптом спалахнула в ньому гірка образа.

— Я покажу вам! — простогнав він, затято прищулившись до скелі. — Ця глина така тверда, не вколупнеш залізякою. Але хоч би й зубами, то я візьму.

А глини було зовсім мало. Щоб добути її кілька пригорщів, він мусив колупатися до нестями. Гарячий піт обмив йому обличчя, золоте волосся пристало вогкими пасмами до лоба. Пальці його понабрякали, як граблі; під нігтями горів дрібними жаринками гострий пісок.

Альоша забув про будинок.

Сонце пройшло над ним у багряних хмарах, упало тяжкою головою на зелені гребені і захиталося на них — велике, розколоте на огняні сегменти.

Тоді він махнув шматтям свого рукава по обличчю, розправив спину і радісно скрикнув:

— Маємо!

Склав кінці шматини навхрест, зав'язав їх, підняв вузол.

— Тут є на кілька днів.

Гордим переможцем уперся в край скелі, напружив м'язи і стрибнув на другий припічок, звідти — на третій, на четвертий, легко й безстрашно, наче жива пружина, відскакував від каменя і вже був долі. Тут лише помітив — вечір.

— Оце так так, — промовив він здивовано. — Що ж це я скажу Фету? Та що б не сказав...

І він пустився берега своєї нестримної фантазії, забувши про всі неприємності, що, може, чекають на нього.

Він виліпить із цієї глини отого чоловіка, що з своїми синами, а їх оповили гадюки... Можна буде бігати дивитись на бульвар щоразу. Там стоїть ця прекрасна робота. Або ні! Навіщо гадюки? Він зліпить чорта. От! Справжнього чорта! Але щоб він був справжній, то який він мусить бути? Шкода, він не бачив ніколи того чорта. Одначе він знає. Чорт стоятиме на скелі. Вітер... рве його одержу — якусь чорну ряднину на гострих плечах. Тут плесо... Нібито в нього під ногами. Плесо... Блищить вода, така густа, чорна, брудна, але блищить. І от стоїть чорт, і вітер роздирає його одержу. А він стоїть і отак руки його. Ні, одна отак. Простяг. А друга... отак: ліктем випнулася, отак настобурчилася і підборіддям він пішов у груди; а лоб, як ото скеля, твердий і випнутий. Отак стоїть: аж страшно. От! А що! А вони казали... Ну? А ви ще й „хундожник, хундожник“. От вам. Чорта...

Думки, радісні метелики, що живуть лише секунди, схоплювались і в рожевому піднесенні віяли на Альошине серце. То раптом падали, діткнувшись своїми прозорими крильцями якогось грубого несподіваного муру. Падали і, зломлені, трепетали в єдиному пориві до сонця, що десь лягло на обрії, впустило хмурі, важкі повіки.

Як зовсім смеркло, він підходив до міста.

Місто бризнуло зливою електрики, загуло йому назустріч вечірнім гомоном.

Здавалося, що море вийшло з берегів, шугнуло в осяяні канали вулиць і вирує, шумить, б'ється хвилями об камінне дно, об широкі асфальти. І раптом з глибини прориваються зойки автомобілів.

Різнуть прожектори, вдарять у вічі, засліплять, десь вихопиться гучна сирена, загарчить у спину і мчить далі — тривожно, захекано.

Альоша зажмурих очі. На першому розі кинувся в чарівну лаву постатей, що сунули пішоходами. Вони ритмічно, невпинно понесли його в своїх гарячих хвилях з завулка в завулок. А він, немов у щасливому трансі, бився в них попід ліктями, чиркав обличчям об ніжний шовк чиєїсь сукні, роздував широкі ніздрі і пробивався далі, відштовхуючи головою чиїсь пругкі стегна. Строката шумлива юрба шелестіла, сміялася, зітхала, плямкала й вигукувала над його головою, а він, затиснувши в заляклих пальцях кінці шматини з глиною, виривався іноді стуманілими очима в хвилеві прориви цієї юрби і швидко, нервово, розгублено шукав знайомі жовто-сірі стіни.

— Будинок! — скрикнув він раптом, побачивши через вулицю розхряпані вікна, а на них — кількох хлопців.

— Так і є, це наш будинок. От щасливо я добився. Він шурхнув з юрби, перебіг вулицю і вже був на подвір'ї.

Тихо підійшов до своєї „буржуйки“, заховав у ній свій скарб — тяжко добуту глину. Прислухався. Будинок спав. Угорі потухло останнє вікно — певне, прийшла служниця — загасила. Він пішов до дверей і раптом зупинився.

На порозі мигтіла червона цяточка цигарки. То курив дядя Фет.

— Де ж це ти блукаєш, мій хлопче? — почув Альоша тихі, суворі слова.

— Я... на березі.

— Ти сьогодні не обідав?

— Але я... по глину ходив.

— І що ж, приніс?

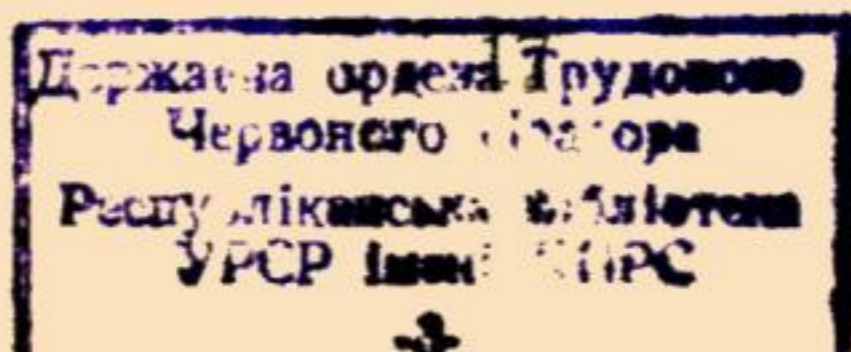
— Так! Я заховав її, а завтра ліпитиму.

— Іди, — сказав завбудинку, одступивши від дверей. — Іди лягай на свій матрац і спи. Тільки не ходи без дозволу так далеко і не повертайся так пізно. А там побачимо, що ти зліпиш.

Він простяг до Альоші руку, провів теплою долонею по обличчю і злегенька підбив йому щелепи.

— Може, ти й справді будеш у нас скульптором. Іди ж і спочивай.

Альоша впав на свій матрац. Солодкі хвилі втоми пробігли його тілом, надимаючи суглоби вогнем і кров'ю. Він засвітився самовідданою вдячністю до суворого Фета

за його тихі слова і з тим радісним сяйвом поринув у глибоку тишу ночі...

Другого дня будинок шумів новиною. Перший вибіг на двір Пувичка, той веснянкуватий хлопець, що закидав йому на голову матрац. Він побачив Альошу в найглухішому кутку подвір'я і цокнув пальцями.

— Гля! Мамалига! Що він там колупає? — Тихо, навшпицьках підкрався до Альоші, зазирнув через плече і здивувався. Альоша, ввесь забруднений рудими цятками, місив у руках кавалок глини; обличчя його було таке напружене й дивне, що Пувичка не міг навіть його злякати. Він тільки засопів Альоші через плече і насмішкувато спитав:

— Ти, що це буде?

Альоша раптом приліг грудьми над побитою жорстяною мискою з глиною, розкинув руки і крикнув:

— Іди! Чого ти?

— Що це буде? — знову запитав Пувичка.

— Я ж до тебе не лізу, — сказав Альоша. Губи його зблідли, мов крейда. — Не лізу ж? Не лізь і ти. Моя глина! Сам накопав!

— Щастя. Я теж знаю в однім місці, — відповів його Пувичка й хотів ударити ногою в миску. Але Альоша підставив плече, і Пувичка мало не перекинувся.

Це був задерикуватий, жилавий хлопець. Ластовиння так рясно вкривало йому обличчя, що воно здавалося обляпанним гречаною кашею. Тонкі ціанотичні губи його звивались на рідких, нерівних зубах двома синюватими

п'явками. Вони весь час єхидно ворушилися. Червоні, з ячмінцями, повіки швидко моргали, відкриваючи сірі гувки очей. Ніс нагадував круглу свинцеву пувичку, міцно пришиту посередині обличчя і теж заляпану кашею.

— Ну, ти мені! Хундожник! — кинув він ображено. — Не дуже то. Бо ось Матрос тобі покаже.

На цім слові він повернувся і пішов у будинок. За хвилину Альошу оточили всі хлопці.

— Ти ж це чого, зараза, не показуєш? — спитав Матрос.

— А нащо?

Матрос подумав трохи, бликнув на Альошу.

— Хіба не можна?

— Ну да. Я ще тільки почав.

— А тоді покажеш?

— Тоді покажу.

Матрос знову подумав, нахмурих брови.

— Гляди ж, шкет! Сьогодні я виграв у тебе кашу. А не покажеш, то визнаєш. — Потім він повернувся до хлопців і звелів:

— Давай у скраклі.

Подвір'я наповнилось вигуками, цоканням дерев'яних кийків. Матрос кидав більше за всіх і кричав на Пувичку:

— Подай! Чого роззявив рота?

Пувичка слухняно виконував його накази. Альоша нахилився нижче над глиною. Пальці нервово, швидко вгрузали в кавалок. Очі поволі увійшли в роботу. Він знову забув про всіх, і напружена радість засяяла на його обличчі.

День пройшов для нього зовсім непомітно; він працював до пізнього вечора, і, коли вже всі розійшлися на свої місця, він ще вибігав до своєї „буржуйки“, обмацував її іржаві дверці, немов хотів зробити їх міцнішими, неприступнішими, щоб зберегти свою роботу від цікавих хлопчачих рук.

Вночі він спав тривожно, щось вигукував, стогнав, схоплювався на хвилину і знову падав гарячою головою на тверду солом'яну подушку. А лиш тільки вищирилось сонце крайком золотої маківки, Альоша вибіг на двір і знову припав до своєї глини.

Фет підійшов до нього і присів на пальцях.

— Ой, — сказав він, — ми зовсім погано виглядаємо. Очі поховалися он як глибоко в лоб. Так не можна. Каже Феня, що ти цю ніч зовсім погано спав.

— Феня! — розсердився Альоша. — Багато вона тямить. Ось — чорт.

Альоша передав завідувачеві свою майже закінчену роботу і влився в нього очима. Фет неймовірно вдивлявся в його твір; то віддаляв його від себе, то знову підносив до очей, стукав пальцем, усе більше яснів його погляд і підіймалися стиснуті брови. Однією рукою він схопив Альошу за плече і, не помічаючи, що хлопець пригнувся від міцного тиску його пальців, завбудинку захоплено вигукнув:

— Альошко! Це ти зробив? Сам? Ти зробив?

Він перевів на Альошу вогкі очі.

— Де ти взявся? Хто тебе навчив?

— Та... так... потроху сам, — ніяково прошепотів Альоша і зашарів густою смаглою кров'ю. — Воно ще

не готове. Ось бачите, яке неокуверне плесо, та й ця одежа на плечах. Ще тут е та й є роботи.

Фет захоплено подивився на Альошу, знову стиснув йому плече.

— Роби, Альошо, роби, кажу тобі, — і, схвильований, відійшов до будинку.

Прокидалося щоденне життя. Будинок починав клекотіти першим ранковим сміхом і гомоном. Мешканці його вилітали на двір, як вітер, розмахуючи драними холошами й шкірячи на сонце задерикуваті обличчя. До Альоші ніхто не підходив з німого наказу Матроса.

Того самого дня Альоша кінчив свою працю.

Матрос підійшов перший, розштовхуючи хлопчачий натовп.

— Ану, шпана, осаді. Зараз ізробимо кзамент і, якщо вещь підходяща, то вона буде моя.

Хлопці засміялися. Альоша зблід і прищулився до „буржуйки“.

— Показуй, — сказав Матрос і поворошив руками в дра-них кишнях. Альоша відступився, і всі побачили на „буржуйці“ сніжно-білий аркуш паперу, а на ньому — Альошину роботу.

— Диви! Яке... — вилетіло майже з усіх грудей. Всі спинилися з радісними, здивованими обличчями. Очі їх загорілися гострим бажанням придбати цю річ.

— А плесо! — скрикнув Пувичка. — Дивись, як блищить!

— Що ж там дивного? — крізь зуби спитав Матрос. — Ну, плесо. Та й що?

Пувичка забігав очима.

— Канешно, плесо малахольне. Я тільки так кажу.

Одначе ніхто не міг підтримати Пувичку. Постать чорта на скелі глибоко вразила кожного. Чорне, блискуче плесо під його ногами було особливо незрозумілою, таємною штукою.

— А можна помацать? Із чого воно? Га?

До „буржуйки“ простягся живий, рухливий, тремтячий сніп рук. Глибока пристрасть захвилювала обличчя. Хотіли вхопити, притиснути, не пускати. Нікому. Матрос розмахнувся і через усіх поклав пальці на „буржуйку“. Поцокав нігтем по роботі.

— Плесо скляне, — сказав він басом.

— Як скляне? Як же воно заделане?

— Замуроване під скелі, а під склом чорненьке підкладено, уроді, як болото. Слиш? подаруй.

Альоша подивився на нього. Захланне презирство скривило його губи. Вони замкнулися в глухій непривітності.

— Схочу — подарую, схочу — розіб'ю.

Матрос поворушив руками в драних кишенях і розпачливо крикнув :

— Дурак, мені ж на пам'ять!

— На пам'ять, — промовив Альоша, — на яку пам'ять?

— На харошу, чудак.

— На харошу? Я вже подарував.

— Мені? — швидко поспитав Матрос і жадібно простяг руку.

— Фету подарував.

— Заведущому? — скрикнули хлопці.

— Брешеш, ти не подарував, — похмуро кинув Матрос. — Ти тільки хочеш. А я тобі кажу: подаруй мені. Пойми, що мені треба. — Він засопів, груди швидко підіймалися і дихали нерівно, похапцем. Настала тиха, напружена хвилина. Тільки дехто голосно ловив носом повітря, решта перебігали тривожними й хитрими очима то на Альошу, то на Матроса.

— Та бери, — підштовхнув Матроса Пувичка. — Ще будеш його просити!

Але Матрос не рухався, тільки дивився на Альошу спід лоба. Чекав. Альоша загадково підняв брову, немов підкреслив нею свою заховану думку. Ця перша робота в будинку була для нього великим тягарем. Він його виносив у своєму серці, він переміг. Чорт захоплює всіх, але кому його віддати? Він гадав, що найкраще йому стояти на столі у Фета. За цим він наробить ще багато інших речей, але ця перша — тому, хто перший повірив, що Альоша зуміє, а не тому, хто... Матрос це розуміє, видно по очах. Але він не відійде. Вони обидва вперті — і він, і Матрос. Та навіщо Матросові чорт? Що він з ним робитиме? Може, розіб'є.

— Слиш, Альошко, мені на пам'ять, — сказав Матрос, і якось чудно затремтів його голос, немов десь надколовся. Сам Матрос помітив це і ніяково озирнувся на товаришів. Альоша раптом глянув на нього і схвильовано промовив:

— Бери, Матросе. Твій чорт!

Всі зітхнули. Пувичка вискалився до Альоші:

— Що, здрефонив?

Але Матрос обернувся до Пувички, замахнувся і вда-

рив його. З носа в ту ж мить потекла кров. Пувичка остовпів і заморгав очима.

— За що ж це ти?

Хлопців також вразило це. Пувичка завжди слухав Матроса і виконував найменші його бажання. Чого ж він б'ється? Хоча ж видно, що Альошка зовсім не тому подарував Матросові чорта, що злякався.

Не треба було Пувичці цього казати.

— За що? — знову запитав Пувичка.

— Ти, гад, не питайся, бо ще дам, — відповів Матрос. По тому він несміливо взяв з „буржуйки“ чорта і глянув на Альошу:

— І оту бомагу ...

Альоша йому посміхнувся, подав білий аркуш. Матрос обережно загорнув у нього подарунок і гордо поніс його поперед себе. Пувичка втягнув якимось голову в плечі, розмазав ліктем кров по обличчю й кинув до Альоші:

— Ну, знай тепер! — Ластовиння його посиніло, обличчя немов припало попелом.

— Знай тепер Пувичку, начувайся, — прошепотів і відійшов від гурту.

Хлопці говорили цілий день про ці події. Фет здивувався, як довідався, що матрос став власником Альошиної роботи. Пізніш він покликав до себе Альошу й запитав його:

— Ти сам подарував?

— Сам, — відказав Альоша.

— Добре. Ти добре зробив ...

Коли продзвенів останній сигнал і всі розбрелися спати, Альоша довго лежав на своєму матраці, не міг заснути.

Висока, обшарпана Матросова постать стояла перед ним, не зводячи з нього очей. Альоша перевертався на другий бік, стискав повіки, але сон не йшов. Кожний шматочок тіла горів у надзвичайному збудженні, кидався тривожним живчиком.

То раптом виринав Пувичка з розбитим носом і починав загрозово шкірити на нього зуби. Альоша навіть схопився з матраца й крикнув:

— Чого ти?

В цю мить до нього справді наблизилась чиясь постать.

— Це я, Альошо, — почув він Матросів голос. — Це я, Матрос.

— Матрос? Куди це ти? А Пувичка? Де він, його немає?

— Це я, Альошо, я так. Ти не бійся, я не дам. Пашов він! Може, ти думаєш, що я розіб'ю?

— Ні.

— Я ніколи не розіб'ю.

Матрос замовк і ніяково стояв перед Альошиним матрацом.

— А що в тебе за спиною? — спитав Альоша.

— Це... той... Може, тобі шкода, то я віддам. Ти скажи по-правді. Шкода?

— Матросе! Розбий, як не віриш.

В блідій півтемряві почувся щасливий Матросів сміх.

— Навіщо? — сказав він. — Я вже знаю, що не шкода. — І він нечутно пішов від Альоші, стискаючи за спиною загорнутий у папір подарунок. На дверях другої кімнати він нерішуче зупинився і, повернувши голову набік, вимовив:

— Я в тебе вигравав кашу, тобі не шкода?

— Ні, і остільки. Що та каша!

— Як хочеш, то я тобі програю свою на скільки хочеш днів.

— Не треба, Матросе. Ми підемо з тобою по глину. Хочеш?

— Підемо! Я знаю де.

Коридором обережно пройшов дядя Фет.

Матрос упав на своє місце і повернувся до стіни. Завбудинку навшпиньках пройшов через кімнату.

Всі спали.

II

За кілька днів Альоша з Матросом, побравшись руками за шиї, вийшли з подвір'я через дірку в задньому паркані і опинилися на глухій вулиці.

— Знаєш що? — спитав Матрос. — Підемо знаєш куди?

— А куди?

— Підемо сьогодні в порт. Ти ніколи не був? Там є такі пароплави...

— Здорові?

— Якби ти знав... Ось ти побачиш, там чого тільки немає... Потім там кавунів, як гною. Можна буде вкрасти.

— Не спіймають?

— Мене? — Матрос засміявся, гордо покрутивши головою.

— Молоді ще вони спіймати мене. Ходім.

Сонце надолужувало перед близьким кінцем літа. Воно розливалось по бруку гарячою плівкою, немов по вели-

кій вибоїстій сковороді. Від порту йшов солодкий, густий дух кавунових шкаралуп, розтопленої смоли і свіжої фарби. На темних водах табуном велетенських качурів стояли непорушні окаті пароплави, купаючи свої черева в густій, як дьоготь, воді. В безкраю синь небес простягли вони стрункі щогли, а між них, немов між соснового лісу, чорніли столітніми дубами грубезні, загрозливі в своїй силі димарі. На кінцях канатів обвисло гойдався гарячий, задушливий спокій. Тільки біля дубків, що прийшли від щедрого Херсона та від рясних Олешок, хрипко перегукувалися засмаглі люди, що перекидали на берег неймовірні піраміди кавунів. Міцні, як дзвін, „тумани“, цютливі „рябчики“, ніжні „монастирі“ і довгі білі „астрахани“ тисячами летіли з дубків на руки ближчого робітника; відтам знову пружко підскакували в повітря, летіли на другі руки, аж поки не падали до своїх товаришів, що горою зростали на березі. Дуже рідко який з них, виприснувши з цієї майже механічної путі до берега, гупався об дерево гавані і, крекнувши, немов від насолоди, пускав густий червоний сік з розбитого боку.

Хлопці пройшли між привабливими пірамідами. Жодна рисочка на Матросовому обличчі не здригнулася й не виказала його бажання.

— Не дивись на кавуни, — прошепотів Матрос, кидаючи в бік блискавичний, трясцевий погляд.

— Не дивись, Альошко, наче вони тобі без надобності ...

Альоша й справді не дивився. Його зір блукав між дивовижною мережею гостроверхих щогл та чорних високих елеваторів, що стояли над гаванню грізними при-

марами з роззявленими пащами, збираючись проглинати цих людей, що так легковажно вовтузяться під ними. Раптом між того величного спокою заскреготів, забрязкав, закричав ланцюг. Одинока лебідка страшним залізним павуком із здобиччю на чорному гаку повисла в повітрі над палубою пароплава.

Альоша скрикнув і цупко запустив нігті в Матросову руку.

— Матросе, Матросе, дивися!

— Цить, — відповів беззвучним шепотом Матрос. — Цить, бо я котю кавуна. Не засип.

Альоша перевів на нього очі, але Матрос ішов рівно, задерши голову й ні на кого не звертаючи найменшої уваги.

Тільки плував ізлегка ногами та посвистував безтурботно, навіть байдуже. Альоша бликнув йому під ноги і задрижав із сміху.

— С - с - с, — зробив Матрос, — тьох - тьох, не дивися під ноги, чудака.

Між драним лахміттям його широких холош слухняно котився круглий великий „туман“. То та, то та Матросова нога підбивала його з чудовим хистом. Альоша помирав із сміху, але мусив був удавати, що він сміється так собі.

— Смійся так, наче від хорошої погоди, коли не витримуєш, — напутив його Матрос. Та швидко вони одійшли від тої баржі, де Матросові сам „підкотився“ під ноги кавун.

— Тепер наш, — сказав тут Матрос, підіймаючи на руки кавун, до якого пристали в дорозі баклажанова

плівка, пісок, шматочок брудного паперу та інші дрібниці. — Зараз ми його бахнемо. Ходім аж он до того човна, там спокійно.

Вони сіли під старою шаландою. Матрос урочисто замахнув кавуном і вдарив ним об своє гостре, шарубке коліно. Кавун хруснув і розколовся зигзагами на дві рівні половини.

— Яку береш?

— Та все одно, — сказав Альоша.

— Бери ось цю, вона з бараном.

І вони, як у полумиски, втопили свої веселі морди в повні крихких солодких ласощів шкаралущі.

Матрос, надувши губи, стріляв блискучим кавуновим насінням, наче дробом з рушниці.

— Хай! А ти кажеш — спіймають, — говорив він.

— Я не кажу, тільки спитав. Мене раз піп уловив на яблуні.

— Ну? А ти тоді що?

— Нічого. Трохи йому прищикнув пальця зубами, так він одразу й випустив.

— Ха - ха - ха! А прищикнув як? Сурйозно?

— Мабуть, сурйозно, бо піп аж вилаявся. А їм же не можна так лаятись.

— Попам? Як прищикнуть добре, то можна.

Хлопці заіржали з насолоди.

— Я колись зроблю цього попа.

— З глини?

— Атож. Ще й кізячка підмішаю, воно тоді не розсихається. Знаєш, Матросе, про що я думаю?

— А про що?

- Про художествене.
- Да, вещь підходяща.
- Я думаю про це, знаєш відколи?
- Давно?
- Ще як там у нас був один студент. От малював! А ліпив! З гіпси, брат. Біла-біла, а засихає враз. Я й грамотний.
- А студент сурйозний?
- Хіба що?
- Теж барахло буває.
- Сурйозний. Тільки що ж, Матросе, не приймуть у цій одежі.
- В художествене?
- Угу.
- Да, роботу треба антилігентну, щоб ні одної дірки, де не помагається.
- А то що ж? — Альоша розгорнув своє лахміття й потрусив ним у повітрі, -- хіба це одежа?
- Вони замислились. Матрос нахмурих брови й довго мовчки колупав пальцем у виїденій шкуринці.
- Ти щось надумав? — раптом запитав Альоша.
- Надумав.
- Матросе! Ні, чуєш, Матросе?
- Та чого ти, чудах? Я надумав, як заробити грошей на роботу. За два місяці ти матимеш такі шкари, бобочку, кліфт, кальоса й чепу¹, що й на Матроса плюнеш.
- Альоша захвилювався і встав.
- Смієшся? Так пішов же ти...

¹ Штани, сорочку, піджак, черевики і картуз.

— Ну, брось! Не можна пошуткувати, чи що?

— Так кажи!

— Продавать твої штучки. Дурний! Ти не знаєш. Їх купують. Не менш, як по п'ятдесят копійок. А якби такого продати, як ото ти зробив, то й руб можна править.

Ця думка налетіла так несподівано, що обидва хлопці позскакували з місць, замахали руками й засперечалися до крику. Альоші здавалось неймовірним добути гроші за свої „штучки“. Хто їх купуватиме? Де це Матрос таке бачив?

— Ну, так я ж тобі докажу, — затято крикнув Матрос. — Ти побачиш. У тебе є глина? Роби щось таке, хоч того попа, хоч знову чорта. Краще знову чорта, його дорожче продаси, як попа. Потім ми знову підем по глину. Роби, чуєш, Альошко!

— Та я робитиму. Мені ж самому прахтіка. І невже куплять?

— Побачиш!

Матрос приховав ще якусь думку. Він щось хотів зробити зараз, не гаючись, прийти і зробити, щоб „доказати“. Але цього він не сказав Альоші. Він ішов і посміхався до себе; іноді він говорив сам на свою думку: „Ось побачиш. Матрос не дурить. Матрос одірве од себе, а докаже“.

Вони поспішали до будинку, розпалені одним бажанням. Альоша міцно обхопив Матросову шию й почував, яка глибока приязнь розквітала в його серці до того, кого ще так недавно він мав за свого ворога.

Вони проходили через базар. Майдан ворушився густою, забитою крикливими спекулянтами кашею. Сорочки,

штани, піджаки, ремінь залізо — тисячі речей ходили з рук на руки в якомусь шаленому тумані. Ляпали долоні, гукали картузники, ішов задьористий дух від гарячих пиріжків, смаженої риби, густого борщу й розпареної пшінки; кричав, реготався грамофон, заливалась гармошка, і все те зливалося в одну рухливу стоусту пристрасть. В сірих мінливих очах тисячної юрби спалахував тривожний вогник зиску. Рундуки, обліплені настирливими жінками, ворушились і дзижчали, мов осині гнізда в загаті.

— Ка - а - мушки для зажигалки! — задзвеніло в Альошині вуха.

— Камушки!

— Йод, бензин, скипідар, нафталін! Йод, бензин, валер'янові є краплі!.. — прокричав другий високий голос і зник у юрбі з своїм повним лотком.

— Матросе, де ти? Цей чортів базар... — гукнув Альоша.

— Держись, Альошко, за мене. Я щось набачив інтересне, — крикнув до нього Матрос. — Он, он, — бачиш? От там, де вакса.

Альоша подивився в той бік і здригнув з радості.

— Дивись! Продаються! — Білі! Це з гіпси. Ходім! Ходім, я побачу.

— Сюди, за цей рундук.

Вони побачили серед ламп, старих парасольок, люстерок та іншого мотлоху білі статуетки. Альоша рвонувся туди й потяг за собою Матроса. Пробилися крізь густий натовп і стали. Альоша забув за все. Чіткі лінії Венери заграли перед його очима.

Раптом Матрос скрикнув не своїм голосом.

— Украли! Альошко! Он стоїть...

— Де? Що?

— Он стоїть мій чорт...

— Твій чорт?

Обидва здригнулися, немов ударені громом. Серед білих статуєток і справді стояла руда, горда постать чорта і простягала руку над чорним плесом. Хтось уже торгувався за неї з повною жінкою, що стояла біля свого краму.

— Скільки за Мефістофеля, тьотю?

— Наш чорт, — прошепотів Альоша білими губами. — Наш... як це сталося? — Матрос озирався навколо й нічого не міг промовити. Раптом він заскреготів зубами і крикнув у вухо Альоші:

— Пувичка! Он! Держи!

Вони в'юнами шугнули в юрбу. Але, виприснувши на розі, де Матрос ясно бачив зігнуту над „буржуйкою“ з пиріжками Пувиччину спину, вони нікого тепер не побачили. Пувичка, як у воду впав. А може, то був і не він...

— Чого ти думаєш на Пувичку? — спитав Альоша.

Матрос нічого йому не відповів. Він заклав у кишені руки і мовчки швидко пішов до будинку. На обличчі його виступили плями. Він важко дихав.

— Ну, гад. Рішу!

— Матрос, що ти хочеш робити?

— Не питай. Я знаю, що я зроблю з цим підлизою.

Альоша, похнюпившись, пішов за Матросом. Тяжка тривога залягла в його серці від Матросових слів. Що він хоче зробити? Пувичка й так лютий за те, що Мат-

рос його „оскорбив“ при всіх товаришах. Це ж все через кого? Пувичка гуляв з Матросом, а тепер Матрос гуляє вже не з ним, а з Альошею. Хіба це Пувичка подарує? Та ще й „оскорбив“, аж кров із носу пішла. Пувичка ніколи цього не забуде, він не з таких. А тепер, як знову посваряться, тоді хоч із будинку тікай. Ось тобі й художествене!

— Не твоє діло, Альошко! Це вже моє діло, — кинув Матрос, наче крізь сон. — Поспішаймо.

— А як же ти визнаєш, що то він украв чорта?

— Уже визнаю. Від мене, шкондра, не заховається. Я його визнаю.

— Чуєш, Матросе, — тихо сказав Альоша, — хай він згорить, самий Пувичка. Хіба я ще не зліплю?

— Не маєш права, — обірвав Матрос. — Що ж він, зараза, кров твою п'є. Я його знаю, жлоба проклятого. Значить, ти роби, а він іксплотірує? В могилу піду, ну я йому дам чорта.

— Та чого ти так за тим чортом?

Матрос зупинився на хвилинку.

— Чого? Знай! Це мені на пам'ять — раз. А два — я б, може, сам продав і гроші тобі на художествене. Може, я так і хотів зробити. Почім ти знаєш?

Він стис кулаки й пустився бігти. Відтак вони вскочили на подвір'я будинку. Матрос влетів у кімнату й кинувся до своєї скриньки. Цю скриньку він мав ще від дядька, останнього свого родича. Відпливаючи в дальню путь, дядько подарував її Матросові з замочком, а сам від того часу не повертався до рідного порту.

Матрос схопився за замок, але він висів одімкнутий,

трохи покривлений. Страшна блідість виступила на Матросовім обличчі. Він шарпнув кришку. Скринька була порожня, тільки шматки паперу валялись на дні.

Альоша затулив руками лице. Він не міг дивитись на страждання свого друга, що скривило йому губи і вступило в його очі.

— Матросе!

— Я йду шукати Пувичку, — відповів Матрос так спокійно, наче нічого не трапилось.

— Пацани, хто бачив Пувичку?

Ніхто не бачив. Десь, мабуть, пішов із хлопцями. Може, хапають гребінці. Матрос обернувся до вікна.

— Іде, — вилетіло з його уст. Він хотів рванутися до дверей. Альоша загородив йому дорогу, немов збираючись рятувати від лиха.

— Матросе! — крикнув він. — Я тебе прошу ...

Той відтрусив Альошу рукою і став чекати. В цю мить цілий гурт хлопців на чолі з Пувичкою увійшов до кімнати. Не сподіваючись, певне, зустріти Матроса, вони демонстративно плямкали губами, доїдаючи якісь ласощі, і весело при тому реготалися. На дверях вони заспівали:

Йшли два буркагана
з адеского кічмана ...

Пувичка труснув головою на кімнату, щоб підтримали. Хлопці, гекнувши, вступили в свою партію:

... з адеского кічмана
дамою ...

Пувичка задоволено виступив наперед, набрав духу, махнув рукою.

Лиш только уступілі ... —

почав він другий куплет, закидаючи назад голову.

І вся кімната вже злилася в пісні.

в адську маліну
і тут поразіла їм
гроза ...
Товариш мой верний,
болять мої рани ...
Болять мої рани
на груді.
Одна заживаєть,
другая починаєть ...
А третя откриваєть
внутрі ...

Хлопці поволі зійшлись на середину кімнати й побрались за шиї. Дехто заплющив очі й вигукував слова пісні з болючим піднесенням. Всі розгойдувалися в ритмі, надимали жили, стараючись перекричати один одного. Пісня лящала в вікна:

Товариш, товариш,
зарой моє тело ...
Зарой моє тело
в глибоке ...
З гвинтовкою в рукою
і в сашкою в другою,
і з песнею весьолою
на губе ...

— Ех ! — крикнув Пувичка. — Піддерж !

Росія, Росія,
велікая держава ...
Вона проїграла
войну ...

Всі одним високим гарячим криком злилися в неймовірному пафосі, не здаючи собі справи в словах. Вони старанно вимовляли кожне з цих слів, але вимовляли тільки губами, якими ворушили з завзяттям. Думка ж десь була понад словами, десь билася в хвилях самої пісні :

І там своєю знамя
в бою потіряла.
Тепер ми кімаєм
на бану ...

Пісня стихла.

Матрос одійшов од стіни, наблизився до гурту й процідив крізь зуби :

— Потіряла? А далі?

Пувичка раптом утяг голову в плечі. Зблід.

— Матрос?

— Почти шо.

Настала коротка тиша. Потім хтось кинув :

— І одскоч. Чого ти?

Матрос без слова ударив його в здухвину — той упав.

Хлопці подались назад. Пувичка зухвало крикнув :

— Ану, ти! Ще й б'ється. Жигун! Не думай, що ти отаман. Забудь!

Альоша зрозумів все за одну хвилину. Він підскочив до Матроса :

— Вони хочуть погубить тебе! Хай спробують.

— Да, я був, есть і буду! — крикнув Матрос до Пувички. — А тебе я рішу на місці, пувиця погана. Пацани!! Совет дав нам поміщення, а такого порядку я не знаю, щоб ламать замок у свого і продавать на базарі вещь.

— Як? Чорта? — крикнули одні.

— Докаж! Брехня! Хай докаже, — крикнули інші.

— Скуда ти знаєш? А може, він не крав?

Пувичка задоволено всміхнувся:

— Був колись отаман, а тепер на брехню пустився ради мамалиги.

Щось страшне сталося з Матросом. Він схопив свою скриньку і хряпнув кришкою перед очима всієї компанії. По тому відсунув потайний прискринок і в руці його блиснула фінка. Він підскочив до Пувички.

— Гроші!!! За скільки продав чорта?

Пувичка задріжав усім тілом.

— Вуйді. Я не брав. Завє-є-є-є-душій!!!

Але в цю мить Матрос схопив його за груди і, замахнувшись, ударив ножом.

Пувичка ойкнув, схопився руками за живіт і впав на підлогу. Спід сорочки випала пачка цигарок „Яблочко“. Хтось закричав не своїм голосом:

— А-а-а-а-й! Убив...

Знявся неймовірний галас. Хлопці кинулися до завідувача. Хтось хотів допомогти Пувичці.

— Не чіпай, — спинили його.

— Нехай виходить грязна кров.

Фет увійшов блідий. Щоки його сіпало.

— Карету!

Хлопці вже подалися в аптеку дзвонити.

— Як це трапилось, розбійники ви?

— Згарячу. Матрос... Це Матрос згарячу.

— Безневинно.

— Пувичка сам винен...

Завідувач кинувся до Пувички. Той лежав, зціпивши зуби й притиснувши пальцями рану.

— Болить тобі?

— Не очінь... Тільки кров із живота. Держіть Матроса.

— Де Матрос?

— Дядя, його вже нету.

Завідувач подивився на них, не зовсім розуміючи цю відповідь.

— Як це? А де ж він?

Ті здвигнули плечима. Хто ж це може знати? Як немає, то, може, і втік. Хіба йому що?

В кімнату вбігли три хлопці. Вони хвилювалися й розмахували руками:

— Доктаря приїхали!

Під вікном затрубила тривожна труба. Шофер загальмував машину.

Лікар негайної допомоги і два санітари хутко увійшли в кімнату. Хлопці були дуже задоволені з цієї несподіваної розваги.

З Пувички зірвали сорочку. Лікар огледів рану й похитав головою.

— В лікарню! Кладіть на носилки.

Його нашвидку обмотали бинтами й винесли на носилках у карету.

... Матроса ніде не могли знайти. Він зник у ту саму хвилину, коли побігли до Фета. Здається, він перший же його й покликав.

Альоша стояв німий, з тугою в очах.

Ш

По тому випадку в будинку настала тиша. Подія вплинула на всіх хлопців так, що ніхто не міг докладно висловити ні своїх вражінь, ні міркувань про долю Матросову. Про Альошу тим часом ніби зовсім забули. Принаймні, його ім'я ніхто не згадував. Та то була тільки притамована ворожість, бо кожний вважав його так чи інакше за причину всіх неприємностей. Сам Альоша карався, може, найбільше за всіх, бо думав, що таки й справді він у всьому винен. Забившись десь у куток подвір'я, він просиджував дні в розпуці за рудим залізом „буржуйки“. Часом йому хотілося крикнути з неможливого болю, коли в уяві його вставала розлютована Матросова постать. Тоді він упинаяся гострими нігтями в тіло, зажмурював очі й примушував її зникнути. Натомість він переживав хвилини, як вони вдвох їли в порту кавуна, якого так майстерно добув безстрашний його друг. Чого б тільки не дав Альоша, щоб знати, де він зараз перебуває! Може, він сидить десь недалеко голодний, боячись з'явитися поміж людей, що можуть його схопити й замкнути до тюрми? А може, скалічив себе, втікаючи вночі, і тепер десь помирає?

В серці закипала тоді ще глухіша відраза до Пувички. Якби не він, то Матрос не вчинив би цього злочину. Але на тому Альошу обіймав смертельний жах. Бо становище Пувиччине було зовсім невідоме. Він лежав у лікарні.

Тим часом, доки приїздили люди з портфелями, щось писали, допитували поодиноці всіх хлопців і окремо, най-

довше — Альошу, доки Фет їздив кудись заклопотаний, стривожений, майже білий, і повертав ще смутніший, мовчазний і стомлений, всі жили незвичайним, трясцевим життям. Дехто висловлював думку, що Пувичка неодмінно помре, що нібито він зійшов кров'ю, і що тепер лікарі його не врятують, бо в нього — запалення живота. Проте, на цю думку не дуже зважали і наче ставились до неї байдуже. Та й правда, більше було таких, що казали протилежне.

— Хто помре? Пувичка?

— А раньше! Він ще Альошку-художника в гроб зажене. Ось тільки дірка заросте, тоді побачите, — додав Васька Глухий.

Альоша слухав те, але йому було байдуже. Нехай прийде Пувичка, нехай б'ється, нехай робить що хоче. Все одно Матроса вже не вернеш. Йому неприємно було дивитися тепер на ці сліди глини, що залишились на „буржуйці“.

Якби не взявся він був ліпити, нічого, може, і не було б. Тепер він, мабуть, ніколи вже не доторкнеться до глини, що зробила його таким нещасливим. І за цій думці Альошу стискав страшний смуток.

За кілька день нова подія ввіювалася в будинок і заволоділа думками всіх мешканців. Пізнього вечора прийшов дядя Фет і, зібравши всіх хлопців, проговорив їм короткі тихі слова:

— Розстаємось, братці. Завтра вже буде у вас новий...

Він похилив голову, хотів сказати ще, а далі мовчки пішов до своєї кімнати і, замкнувшись там, світив до ранку світло — складав до кошиків свої книжки. Хлопці

розійшлися суворі й теж якісь похнюплені. Чалого (так вони іноді називали Фета за ясний колір волосся) вони полюбили, хоч він і був „макуха“ й ніколи не вмів „стребувати“ з винного або добре когось одлупити. За це з нього трохи сміялися, проте ця несподівана звістка кожного з них уразила в саме серце.

— Ще якого пришлють? Може, таку лягавку, що й не вживеш.

— А я втечу, — хвилювалися деякі.

— Е, втечеш! Нікуди не втечеш. Він тебе як запре.

— Мене? Молодий він. Як схочу, то й утечу. Аби я схотів.

— А, може, буде підходящий.

Всі тієї ночі довго не спали.

— Матросові що? Йому тепер плювають. А от нам, то вже друге діло, — шепотів хтось у найдальшому кутку.

— Він штрикнув та й гайда. А тут неприємності.

— Як же ти розсуждаєш? А він хотів?

— А що ж?

— А те, що, може, він себе тим ножем колов, а не Пувичку. З серця людина може хто й зна що зробити. А от Альошка, рудий чорт, винуватий. На що довів чоловіка.

Альоша також не спав, слухав цю розмову, і йому ставало легше. Матроса не засуджують, його виправдують. А за себе йому цілком байдуже.

На ранок він устав перший і вибіг на глуху вулицю. Жодної живої людини. А що якби це там, зза муру, з'явилась раптом Матросова постать! Та її не було. Нікого навіть подібного до нього. Альоша стояв, при-

хилившись до кам'яного паркану, забувши за все. Зійшло сонце, почервонило будинки й затуманилось. Прогриміли перші трамваї — їхали люди на працю. Трамвай за трамваєм відходив по росяних холодних рейках в осінній ранок, а робітники все прибували. Десь далеко загув сигнал, здійнявся чорний дим. Всі мовчки товпилися в вагони. Альоші згадалась економія. Там завжди приходив Сидір у чоботях - „дудках“, свистів і лаявся, хоч як швидко виходили люди з казарми. Спали там на нарах, а він — у куточку під нарами. Там був тяжкий дух. Потім вони запалили казарму. Далекі заграви спогадів пропливли перед Альошею, і знов упала хмара майбутнього.

В ту мить йому почувся гомін за парканом. Він пішов до будинку й побачив, що Фет водить нову людину, показує їй подвір'я. „Новий“, — подумав Альоша. Йому впали у вічі насамперед жорсткі, задрані догори вуса і великі, ніби камінні, щелепи. Хлопці стояли осторонь купами і, презираючись між собою, висловлювали іноді свої зауваження.

— От морда!

— Що морда? — шепотів другий, — а ніс!

— Я бачив у шевця такий самий копил. Він був теж потиканий шпильками, як цей ніс. — Прискали, затуляючись руками.

Це був новий завідувач. Альоші зробилось шкода себе, і Чалого, і всього, що проминуло в цьому будинку. Він одійшов до стіни й приник до неї лицем. Чалий, обійшовши подвір'я й показавши новому кожну дрібницю, сгачився біля Альоші:

— Ах ти, художник золотоголовий, — сказав він. — Ну, прощай.

Потім кинув до нового кілька слів :

— Бережіть, якщо зможете.

А новий відповів :

— Знаємо, що берегти і як. Ледаря не дамо корчити. Ми цей бандитизм іскоринимо, не турбуйтеся.

Альоша глянув на Фета довгим тужливим поглядом. Хлопці ж поставилися до цієї заяви різно, але в більшості їхні обличчя говорили, що вони ще дуже сумніваються, як саме він це зробить.

Огляд будинку було швидко скінчено, і Чалий поїхав зовсім. За ним зачинились старі ворота, пірвавши з глухим скрипінням усі ті живі нитки, що в'язали його з хлопцями. Це скрипіння боляче відгукнулося в Альошинім серці. Він не міг увійти з товаришами в будинок, щоб слухати, що скаже новий. Він залишився посеред подвір'я, а як усі пішли в будинок, сповнюючи гомоном темний коридор, підштовхуючи один одного та поглядаючи підозріло на нового „дядю“, Альоша вийшов на вулицю і, впустивши на груди голову, побрів у порт. Може Матрос переказав комусь, куди він подівся? Може хто з колишніх матросових приятелів підійде й подасть звістку?..

Але надії були марні. Альоша нікого не зустрів, хто сказав би йому хоч слово. Наблукавшись між рундуків з баклажанами, сухими ковбасами, насінням та іншими неприступними ласощами, він уже вирішив був позертатися до будинку.

Смутний і виснажений став він підійматись на гору

вузькою вулицею, запорошеною кам'яним вугіллям та закиданою шкуринням із кавунів.

В цю мить хтось нечутний підбіг до нього ззаду й діткнувся до його ніг. Альоша хутко обернувся. Перед ним стояв собака. Вимахуючи звислим хвостом, він дивився на Альошу своїм вогким зворушеним поглядом. Подране вухо падало йому одним шматком на ліве запалене око. Худий живіт, його здавалося, зовсім присох, і натомість була сама страшна западина. Одначе він бадьорився й намагався показати всіма своїми рухами, що його справи не такі то вже й безнадійні. Насамперед, він поцікавився, чи немає часом в Альошиній кишені хоч якої шкуринки. Але, і не винюхавши її, він не втратив доброго настрою. Альоша в першу хвилину не знав, що сказати, і тільки скрикнув з радості:

— Чорний! Так ти живий?..

Собака махнув на відповідь своїм подраним вухом і стримано заскавчав. Тоді Альоша схопив його за морду й притис до грудей. Так вони стояли якусь хвилину. Потому Альоша випустив Чорного з обіймів, і вони пішли разом до будинку.

Ішли далекими глухими манівцями.

Альоша перебирав худими пальцями жорстку, поскублену шерсть свого приятеля, розповідаючи йому тим часом про останні події. А Чорний, шкутильгаючи на одну підбиту ногу, сумлінно слухав Альошу, кліпав запаленим оком і зрідка лизав його руку.

І ось на розі маленького завулка, як саме Альоша говорив гіркі слова про Пувичку та Матроса, сталася безглузда, жорстока несподіванка. Невідомо звідки прошумів

над Альошиним вухом камінь, і в ту ж мить Чорний звився собачим надірваним зойком. Той камінь улучив йому в худі, випнуті ребра і впав до Альошиних ніг. Чорний кинувся від Альоші вбік, наче од ворога, і вишкірив зуби.

— Чорний! Це не я, — крикнув Альоша. — Це не я...
Іди сюди!

Собака спочатку недовірливо гарчав, потім сторожко став наближатись. І в ту хвилину Альоша побачив за рогом будинку Ваську Глухого, Пувиччиного товариша. Він стежив за Альошею непримиренним поглядом. В руках у нього був другий камінь, що ним він знову націлявся.

— Глухий! Що ти робиш? — кинувся до нього Альоша, підхопивши й собі камінь. — Тільки зачепи! Буде тобі оцей камінь у зубах.

Він замахнув. Та Глухий бликнув на нього очима й сховався за будинок. Звідти він посверив кулаком і зник.

— Рудий хундожник! — почув Альоша зза будинку. — Начувайся! Поклін тобі від Пувички. Мамалига!

Альоша гнівно затиснув губи й довго дивився в той бік, де зник Васька Глухий. Собака ліг перед його ногами.

Починав розбиратися вогкий важкий вітер із моря.

IV

В будинку тим часом відбувалися збори, коли можна назвати зборами те, що там було. Новий завбуд — хлопці вже прозвали його Тараканом, — покликавши всіх до помешкання, знайомився з своїми майбутніми вихованцями. Розпитавши кожного, як його звуть і звідки прибув до

будинку, він підносив йому до лиця засмажений тютюном палець і говорив:

— Гляди. Сьогодні тут, а завтра фіть! Аж зашумиш на вулицю. Тільки мені спробуй щось зробити. Бандити!

— Таракашка, — подавав хтось із гущі.

— За Пувичю я найду хто винен! Це так не пройде...

Тут помітили, що Альоші немає в помешканні. Таракан ще більше настобурчився. Почав говорити про страждання Пувички, що від ножа халамидника й злочинця може невинно сконати.

Хлопці ж тільки підсміхувались. Ніяк це на них не впливало.

В цей час до помешкання увійшов Васька Глухий і, не помітивши Таракана, гукнув до хлопців:

— Шпана! Пувичка видужує. Пустяшна дірка. Оце тількищо був у нього.

Хлопці забули й про Таракана і в одну мить обступили Глухого.

— Бре! Як же тебе пустили?

— Що ж він сказав? — закидали його запитаннями.

— Кого, мене б не пустили? — говорив Глухий. — А раньше?

Тут підійшов Таракан і розпитав докладно. Виявилось, що Пувичці було розрізано тільки шкіру, що жодної небезпеки немає і що він незабаром має вернутися в будинок. Таракан покрутив вуса і вийшов. Хлопці ж обступили Ваську ще густіше. Задоволений із загальної уваги, Васька Глухий почав розповідати докладно, як він прийшов до лікарні, як говорив з „дохтарями“ і як його пустили до Пувички.

— Приходжу, а всни, гади, в білому, всі дохтаря. Мені, кажу, нада до товариша Пувички. „А ти хто такою?“ Я, говорю, Васька Глухий з інтерната. Заведущий послав. „Надягай, — кажуть, — халата, раз ти з інтерната“. Я надягнув, і як увійшов до Пувички, так він аж не впізнав мене. „Васька Глухий, — каже, — чи старший дохтарь — не впознаю, — каже, — не розберу“. Ну, тут, канешно, поговорили. Я сказав про Матроса. „Передай, — каже, — в такому разі поклін хундожникові, я його рішу, заразу руду“. А тут, обратно, мені й Альошка на очі. Іду назад, а він з собакою: іде й балака, наче до корішка.

— Та ну? А ти?

— Слухаю. Іду ззаду. Потім бачу, Альошка наче не сповна розуму. З собакою говорить. Ах, ти, думаю, зануда. Та каменем як свиснув!..

— Його?

— Та не поцілив. Якраз собаку зацідив. Ух же й скавчав, проклятий!..

— А якби тебе? — спитав хтось Ваську Глухого. — Ти б не скавчав?

— Пішла, рвана! — відповів Васька крізь зуби. — Без тебе знаємо, кого бить. Хочеш, то дам і тобі.

Взагалі в його тоні почувалася влада, якої він ніби набув на побаченні з Пувичкою. Це трохи дивувало хлопців, але потім вони розміркували, що після Матроса Пувичка — перший, хто буде, мабуть, за отамана. Таким чином, Васька Глухий, корішок Пувички, відразу вже не боїться так говорити.

Саме коле все говорили про це, увійшов Альошка. Він

мовчки нагнувся над своїм місцем, витяг спід матраца шматочок засохлого хліба й вийшов знову.

— А диви, — сказав Глухий, — це для собаки. Зараз він буде з ним говорити. Дивіться ж.

Всі підійшли до вікна. Альоша вийшов до воріт і кинув Чорному хліба. По тому махнув на нього рукою і повернувся до будинку.

— Ні, щось не розмовляє, — ніяково процідив Васька.

В цю хвилю Альоша увійшов у кімнату і, проходячи повз Глухого, кинув йому:

— Ти мені не жбурляйся камінням. Бо знаєш.

— Хе! Невже?

— От, кажу тобі, не жбурляйся.

— А хто мені воспрещить?

— Тоді побачиш.

— Коли це, тоді? Якби швидше побачить. Ні, ви подивіться на нього, який знайшовся. Він мені воспрещить!

Альоша стиснув кулаки і, побілівши, підійшов на ступінь до Васьки.

— Не зачіпай собаки!.. не зачіпай! — крикнув він не своїм голосом.

— А що? Не казав я? — зареготався Глухий. — Він не словна розуму. Та я маю право бить собаку хоч і будлі якого! — І він одвернувся від Альоші до хлопців. — Бачили? Хе! Знайшовся.

Альоша замахнувся кулаками над його головою, але хлопці стали між ними, і він з придушеним криком відійшов до стіни.

Задзвонили на обід.

Усі подалися за своїми порціями, переганяючи один одного. Альоша, хитаючись, пішов останній.

В коридорі стояв незвичайний гамір. Хлопці збилися біля дверей і сперечалися про щось, розмахуючи залізними мисочками. Альоша став коло гурту.

Раптом хтось крикнув:

— Міліція!

Гомін ущух на хвилинку. Всі побачили, як до Таракана в кімнату пройшли двоє людей у шинелях і в червоних картузах. Один ще був і з портфелем під пахвою. Альоша відчув, як раптом його коліна надломилась. В цю мить Васька Глухий, перемагаючи страшенний гомін у коридорі, вигукнув:

— Мабуть, піймали Матроса! Знатиме тепер, жигун паршивий.

Всі стихли. Альоша спитав серед цієї неприємної тиші:

— Почім ти знаєш? Може і не спіймали.

Але Васька навіть не відповів. Він підбіг до дверей і став наслухати.

— Канешно, спіймали, — прошепотів він до хлопців. Та хлопці не дуже то поділяли його радість. Навпаки, вони вороже посунулись до дверей, і хтось, почувши шматки розмови Таракана з міліціонером, сказав:

— Піймали. Ха! Нехай держать. Дідька вони піймають, а не Матроса.

— Що там чути? Про що вони говорять? — спитав Альоша.

— Придмети розпитують. Та Матрос зовсім не такий.

Двері відчинились. Хлопці розступилися перед міліцією.
— Візьміть когось із них — вони зразу впізнають, —
звернувся один міліціонер до Таракана. Але хлопці стояли,
настобурчившись. Ніхто не виявив жодної охоти їхати
кудись там, щоб пізнавати Матроса. Тоді вийшов наперед
Васька Глухий.

— Я впознаю, — сказав він з презирством. — В чом дело?
Таракан і міліція взяли з собою Ваську й поїхали.
Хтось крикнув услід Глухому:

— Лягавка! жаба!

Всі похмурені й незадоволені розійшлися по своїх кутках.
Надворі починав падати дощ; над будинком тоскно
обпадало кленове листя.

Хтось почав тихо й задумано:

А в больниці три сестриці
та все карноглазки ...

По тому зробив довгу перерву, зітхнув, подумав і,
замість проспівати, тихо проказав другу половину куплета:

Одва коле, друга ріже,
третья — перев'язки.

Альоша лежав на своєму матраці й почував, як дри-
жать його руки від нестерпучого вогню. Він майже не-
притомнів од думки, що Матроса могли впіймати. Щоб
тільки побачитися з ним, він сам хотів поїхати. Та якийсь
незрозумілий жах виріс у нього в ту хвилину.

Так чекали всі до вечора в мовчанні й тривозі.
Невже спіймали?

.....

Васька Глухий увійшов у кімнату мовчки, ні на кого не дивлячись. Прошло кілька хвилин. По тому хтось запитав похмуро:

— Впізнав?

Глухий теж відповів не зразу. Видно було, що йому важко сказати. Він тихо, захриплим голосом промовив:

— Незвісно. Якийсь пацан, не можна впізнати. Спід поїзда витягли.

Знову довго мовчали. І знову хтось запитав ледве чутно:

— Мертвий?

— А що ж, живого тобі спід поїзда? Всю шкуру відрало.

Альоша дико скрикнув і забився головою об підлогу. Очі його закотилися під лоб. Він заскреготів зубами, схопився скрюченими пальцями за груди.

— Альошко! Дивіться, що він робить! Альошко! — злякано відскочили хлопці.

У нього почався тяжкий нервовий напад.

— Матрос!—кричав він не своїм голосом.—Ой, Матрос... Держіть... он він котить кавуна... Он, чорт, чорт!.. —

Довго кричав... Всі мовчки з жахом дивилися на нього. В кімнаті зовсім смеркло.

V

Коли трапився той нещасний випадок із Пувичкою, Матрос за одну мить розміркував, що тепер залишатися в будинку йому не можна ні хвилини. Він глянув на Альошу, обвів очима кімнату, немов просив тим поглядом прощення за свій злочин, і зник за дверима. Добігши

до кімнати Чалого, він крикнув йому, що з Пувичкою негаразд, і коли той вискочив на крик, то Матрос був уже на вулиці.

„Куди ж тепер?“ — подумав він, залишивши позад себе будинок.

Зваживши далі, що зараз у будинку всі стовпилися коло Пувички й забули про нього, Матрос розміркував, що він має трохи часу подумати не кваплячись. Перспективи були не дуже ясні. Уже ранки ставали осінні, за тиждень-два мають прийти дощі, холод і сльота. Пускатися в далеку подорож було трохи небезпечно. Та й залишатися тут, у цьому місті, зовсім не краще. За той час, відколи жив у тому будинку, він зовсім розгубив колишніх приятелів і не мав до кого звернутися тепер по дружню пораду. Одначе стояти на цій вулиці довше також немає ніякої радії. Він повернув у глухіший завулок і швидко пішов до порту. Тут кожний старий рундук, кожний камінь і кожна вибоїна в мурованих стінах були йому добре знайомі. Тут він міг пересидіти до вечора.

Добігши до старого човна, що під ним лише недавно вони сиділи з Альошею, Матрос не схотів шукати кращого місця. Тут він упав на хрумкий пісок і відтак оддав себе одній думці: „А як же тепер Альошка? — думав він тривожно, гарячково. — Пувичка неодмінно видужає і тоді за мене зжене свою злість на Альоші. Але нехай він тільки посміє! Хіба я не вернуся до цього міста?“.

Що він мусить ізвідси втекти негайно, цієї ж ночі — це рішення склалось уже якось само.

Так він пролежав до того часу, доки в порту лишилися

тільки самітні гудки паровозів, що перебігали по рейках між мурів до товарної станції.

На небо вийшли золоті зорі, наче далекі огні семафорів заблищали на невідомих вокзалах. Тоді Матрос виліз спід човна. Здається, в цей час мусить відходити поїзд на північ. І, не вагаючись далі, він насунув на очі свій драгий кашкет і пішов до вокзалу.

Яка ж приємна несподіванка чекала на нього там! Він обійшов кам'яниці вокзалу й переліз за півверсти від них через холодні рейки, щоб потрапити між ланки вагонів. Раптом під високими платформами з сіном він помітив якусь живу, рухливу купу. Обдивившись навколо, чи немає поблизу небезпеки, він сторожко наблизився до купи. Так і є! Це свої... Став наслухати — свої... Кілька хлопців, мабуть, із порту. Навіть чийсь знайомий голос. Чи не Сенька Червяк? Зовсім такий голос...

Матрос пам'ятав його ще з тих часів, коли вони разом чистили на пароплавах казани. Червяк був добрий угара! Перед Матросом метнулися далекі спогади. Ось вони вдвох із Сенькою, вилізши з казана чорніші за сажу, блискають очима й летять по сходах на пристань. Вони пробіжать між юрбою, зачеплять боком не одну білу постать, залишаючи на пахучій одежі свій піт і вугляний порошок. Постать репетує, кличе стражника, десь здалека гримить сюрчок, а вони вже летять з високого молу в густу фіолетову воду, лишаючи за собою нафтові кола на поверхні. Граючи в воді, вони відпливають аж до другого молу, накивавши на здивовану юрбу. Їхні чорні спини, мов у дельфінів, блищать на сонці і знов поринають у глибини.

— Червяк! — гукнув стиха Матрос. — Це ти, Червяк? Купа заворушилася. Дехто кинувся врозтіч. Матрос стояв на місці спокійно й робив їм знаки. Тоді один пішов до нього назустріч. Ступивши кілька кроків, він раптом зупинився, потім прожогом кинувся до Матроса:

— Жигун!.. Матроска!..

— Цить, — спинив Матрос. — Чого паніку наводиш?.. А то хто з тобою?

— Наші. З порту ...

— Куди направлення?

— Думка на столицю.

Матрос з радості схопив Червяка за в'язи.

— Конпанія, — прошепотів він йому схвильовано. — Де наш поїзд? Готовий?

— На первой путє.

— Лізьмо, — скомандував Матрос.

Червяк легенько цикнув. Хлопці підійшли до гурту — їх було дев'ять чоловіка з Матросом. Підрахували, вийшло якраз на три ящики.

— Лізьмо до паровоза, } а там попід вагонами. Доки перша пара не сяде, решта не совайся, лежи спокійно. Ящики є не під кожним вагоном. Шукати з правого боку.

Червяк дістав із кишені шматок зім'ятого дроту й поділив його на три рівні шматки.

— Залазь у ящик і замикайся з середини, — пояснив він молодшим.

— Дірочку пробити гвіздком. Є гвіздки?

— Є, — озвалися хлопці.

Вони лягли між рейок і повзли нечутно, стримуючи дух.

Паровоз обдав їх гарячим сичанням, від нього у молодших затремтіли жили, забились серця.

— Ми ліземо з Червяком останні, — сказав Матрос. — Вибирайте перші ящики, а ми собі знайдемо.

Продзвенів уже перший сигнал. Біля поїзда шуміли підшви, гуркали провідники, проходили з ліхтарями кондуктори. Перші три повзли під вагонами, позираючи спід коліс на обидва боки. На їхнє щастя, під третім вагоном знайшовся ящик. Пройшло кілька хвилин, тоді рушили ще три. Матрос, Червяк і Маслик, що був із ними, просунулися до першого вагона.

— Тут можна й на ресорах, — прошепотів Маслик. — Диви: спочатку на осю, потім на трубу, а потім на палку. Тут можна й спати.

Матрос не відповів, а Сенька став заперечувати цей план.

— Поперше, можна впасти, коли спати. А як не впадеш, то все одно спіймають. „Здрючуйся“, — скажуть. Ні, треба шукати ящика. — В цю мить об колеса першого вагону задзвенів молоток.

— Провірка, — шепнув Червяк.

— Тихо! Маслик, не ворущися.

— Я видерусь на осю. Тут мене й не видно.

— Не дерись, сиди смирно.

— Еге, не дерись, — зашепотів Маслик. — А як побачать? Я краще на осю.

— Кажу, сиди! Він не загляне. Ш-ш... Ось підходить. Не дерись...

Але Маслик уже сів на вісь і завмер там, прихилившись спиною до колеса. Матрос і Червяк залишилися під

вагоном, наче прилипли до землі. Ні звуку, ні дихання. В цю мить наблизилась кроки. Видно було тільки чоботи, ліхтарик із зеленим склом і молоток. Ні рук, ні тулуба. Ці речі самі пливли, звисаючи зза стінки вагона. Матросові страшенно хотілося підвести голову й поглянути на їхнього власника. Він навіть зробив рух, але Червяк уп'явся йому нігтями в шию і притис до шпали. Ліхтарик наблизився до колеса, молоток гойднувся і вдарив. Глухий, нечіткий звук. Тоді молоток б'є вдруге, втретє. Зупиняється на мить, а далі нижче спускається ліхтар, і чорні великі руки стає видно Матросові і Червякові.

— Що за рахуба, — бубонить голос за вагоном.

Червяк прикладає губи до Матросового вуха й шепоче:

— Здається, засипались. Маслик, чорт, не послухав. Чуєш, не той удар...

А ліхтар уже стоїть на землі, поруч нього падає молот, і раптом під вагон нахиляється якесь вусате обличчя. Воно придивляється коротку мить, потім вуса заворушилися, настовбурчилися.

— А це що таке?.. Ану-ка вилізайте, господа пасажери, — кажуть ті вуса. І на доказ того, що вони не жартують, під вагон простягаються дві жилаві руки в мазуті з клоччям між пальцями.

— Дряпай! — кинув Матрос. І вони шугнули з Червяком спід вагона — один праворуч, один — ліворуч. Червяк проскочив майже між чобітьми вусатої людини; не встигла вона озирнутись, як він уже зник десь під другим вагоном. Матрос же проскочив наперед і зважив, що йому найкраще буде залізти покищо під паровоз. Маслик залишився на осі, тільки посунувся ближче на середину.

Вусата голова зникла — він тільки чув, як вона вже згори щось бубоніла на адресу його товаришів:

— Пасажири. Бач, яке передвиженіє знайшли.

Потім молот ще раз ударив об колесо і, задовольнившись тим звуком, поплив із ліхтарем далі. Задзвонив другий сигнал. Цокіт молотка швидко віддалявся на кінець поїзда. Перон відразу зашумів, зашаркав; гомін рвонувся дужче, останні пасажери спішили добитися вагонів.

Щось проповзло під Масликом по шпалах.

— Хто це? — спитав Маслик.

— Я, Матрос. Поліземо?

— Не хо... буду тут. Може, ще й не знайдемо ящика.

Матрос поліз далі, а він залишився. Під третім вагоном Матрос шкрябнувся головою об ящик. Звідти почулося шамотіння. Він стукнув за умовою три рази. Відповіли: повно. Поплазував далі. Проминув уже кілька вагонів, а ящика немає. Здається, недалеко й кінець поїзда... Його охопила тривога. Ударив третій дзвоник... Він підвівся на лікті і збільшив швидкість, як тільки міг. Мабуть, ящик є під останнім вагоном. А коли немає? Що, коли немає? Тоді він залишиться між рейками, і, як тільки пройде поїзд, його зараз же зелений картуз і забере...

В цю мить пролунав кондукторів сюрчок, а за ним свиснув паровоз, і цілий поїзд здригнув, напружився й клацнув буферами. В голові Матросовій майнула думка. „Ящик відчиняється збоку. Вскочити в нього спід вагона ніяк не можна, та ще на ходу...“ Він кинувся між колеса й вискочив на перон. Поїзд рушив і пішов, наближаючи до Матроса останній вагон. І тут, прилігши до перону,

Матрос побачив сподіваний ящик, — його дверці ще не встигли навіть зачинитися за останнім „пасажиром“. Матрос посунувся з перону, і в ту мить, як за його спиною почувся дзвін підборів (зелений картуз), він ухопився пальцями за двері ящика і з розгону шугнув туди головою.

... Поїзд набирав ходу, прискорюючи ритм до перебоїв. Матросові стукало серце сильно й рідко, немовби разом із колесами на стиках рейок. Під ним хтось ворухився, намагаючись скинути з грудей його живий тягар.

— Ти, Сенько? — запитав Матрос.

— Та я ж. Ти мене трохи придушив.

— Нічого, втрусимось, — заспокоїв він Червяка. — Тут іще хтось?

— Аж двоє. Буде трохи тісно. А Маслик де?

— Маслик на ресорах. Не схотів лізти.

— Чортові вуса, розбили компанію, — з жалем проговорив Червяк.

Поїзд уже вилетів за межі вокзалу. Степова пустеля шуміла вночі, роздаючись вітром від шаленого бігу заліз. В розщілину ящика вривались уривки свисту, наче незримі смоки нагвітали туди морок. І в ньому густішали стук чотирьох сердець, давління атмосфер і нечутно кружіння вуглевих порошин. Вони підіймалися з дна і з стінок ящика, щоб лягти на спрагли уста цих сміливих мандрівників, просмоктатися їм у легені, в вуха, в ніс, у шкіру, осісти на вогких чубах і вкрити лахміття їхньої одежі. Жодний кондуктор не заважав хлопцям кашляти і чхати від того повітря, що розпирало це трохи тісне „купе“, в якому „годі возити буржуйських собак“, — так

справедливо зауважив хтось із чотирьох „пасажирів“. Вони чхали й завзято кляли того розумника, що придумав був саме перед їхньою подорожжю перевозити, і, мабуть, зайцем, вугілля в цьому ящику.

— Матросе! Ну, а Маслик? — знову запитав Червяк. — Дурний, не послухав. Там можна впасти. Га, хлопці?

Всі про це думали, та мовчали. Довідатись ніяк не можна, бо, вилізши на станції, ризикуєш там і зостатись. А відбився від гурту — пропав. Біда збирає до купи, вони це добре вивчили в практики. А самому — пропадеш. Тривога закралася їм у серця, як тільки Матрос сказав, що Маслик залишився на ресорах. І кожний думав про те, як би довідатись? Знайти його й примусити сісти в ящик. Та що придумаєш?

Поїзд летів, одстукуючи версти, зупиняючись на кілька хвилин, щоб відсапатись, набрати в розпалене черево води і знову ринути в чорну просторінь ночі. Дехто з хлопців засипав на короткі півгодини, скрутившись утрое й віддавши себе невідомій долі, що може зрадити, а може довести щасливо до столиці, де, кажуть, є що „хапати“ і можна буде сяк-так перезимувати.

І ось Матрос, що цілий час не знаходив собі місця й не давав спокою товаришам, раптом заявив, що він хотів би випити хоч ковток будьякої води. Але під час „погрузки“ хлопці трохи не додержали плану, що його був намітив Червяк. Замість сісти в цей ящик, де безпечно лежать зараз вони, Ромка Свистун сів десь в інший. А в нього — пляшка з водою. Тепер там у них дві пляшки, бо другу мав Метелик, а тут немає навіть чим закропити душу. Матрос заявив, що спрага починає мучити

щодалі дужче. Йому вже здавалося, що в середині його горить свічка, що язичок полум'я нібито облизує йому горло й раз - по - раз припікає сильніш. Хутко той вогонь захопив йому всі груди.

— Не витерплю, — хрипко сказав Матрос.

— А що ж ти зробиш? — спитали його. — Як вилізеш, то й упіймають. Ні, вже їдь так. Ковтай слину.

— Еге, їдь. Як і слини нема. Рот сухий, як чобіт. Ось дай пальця, дай сюди, помацай, який сухий. Я вилізу.

— А ми тобі кажемо — не вилазь.

— Як я не можу. Вилізу, хоч би й смерть.

— То пропадай, як муха, чорт тебе бери, — сердито відказав Червяк. Матрос не хотів його дратувати і мовчки доїхав до першої станції. Та як тільки поїзд засичав вестенгаузенном, він рішуче одкрутив дротика і без слів вистрибнув із ящика.

— Два дзвоники! — крикнув услід йому Червяк. — Швидше...

Але Матрос не подався на перон шукати води. Він тут же грудкою впав до колеса і зник під вагоном. Думка про Маслика гризла його. Не можна було залишати самого на ресорах! Всі винні, а найбільше — він, Матрос, бож він останній розмовляв з Масликом. І він швидко поплазував попід вагонами, зазираючи на кожну „палку“. Але Маслика ніде не було.

— Маслик! — шепотів Матрос. — Ти не спиш, Маслик? Де ти?

Так доповз він до першого вагону. І тільки тут раптом подумав: „А назад? Устигну? ...“

В цю мить майже над головою вдарило:

— Дзе - ень ! Дзе - ень ! Дзень !

Він так і прикипів до землі. Вискочити на перон? Зараз, доки не рушив поїзд! А може тут начальник станції! Лишитися? Хай пройдуть вагони, а тоді вчепитись за останній. На буфер... А як поїзд розженеться, що й не вчепишся? Матрос шарпнувся назад. Повзти! Вискочити з другого боку вагона, пробігти до кінця поїзда, а там...

— Тюффі - ірррр - фіірррр!.. (Сюрчок!).

Матрос, не здаючи собі справи, хотів схопитись на ноги. Він зірвався і з розгону вдарився головою об залізо. Блиснули свічки, голова пішла обертом. Але встиг помітити: він під буферами між двох вагонів. Тоді, напруживши м'язи, з останніх сил вхопився руками за буфер; задригав ногами, вперся ліктями в місток, що на буферах. Ще трохи! Ще одне зусилля... Якби хто підсобив, хоч торкнув... І вже був би на містку. Он і драбинка нагору... На дах! Ще раз замахнув ногами й відчув: „Або зірвусь, або видерусь“... Здається, кондуктор... Його ліхтар наближається... Ну ж! Р - раз. Поїзд здригнув, і в цю мить Матрос уперся грудьми в місток. „Тепер не зірвусь! Дудки!..“ Ще півсекунди — і він був на містку біля драбинки. Схопився за щаблі і вмить перебрався на дах.

— Поганяй! — зареготався він і впав на холодну жерсть покрівлі. Під картузом проступило щось тепле. В очах потемніло. Він знепритомнів.

А поїзд летів, гукав над нічними просторами. Хлопці даремно чекали в ящику Матроса. Червяк лютував, лаявся, кляв Матросову нерозважність, як і нерозважність

Масликову. В розщілини до них почав просмоктуватись холодний світанок. В цей час Матрос прокинувся на даху вагона і здивованим поглядом обвів ясні ліхтарі, людей, що метушилися внизу, і камінні будівлі вокзалу. Поїзд стояв на великій станції. Приїхали? Матрос довго пригадував собі, що трапилось, потім помацав голову. Картуздесь зсунувся, і його занесло вітром. На маківці чуб злипся і зашкаруб. Голова трохи боліла, та про неї! Матрос пригадав усе. Маслика немає. І невідомо, де він випав.

За кілька хвилин мандрівники зустрілись на столичному вокзалі, і Червяк схопив з радості Матроса за голову, той слабо ойкнув і відтрусив Червяка.

— Нема Маслика ніде.

Хлопці принишкли, забігали очима, ховаючи їх один від одного. Почулося сопіння й суворе підшморгування носами.

— От... нещастя... Схотілось йому... І де він випав, чудак?

І ніхто не міг їм сказати, що Маслик через свою нерозважність подорожував „на ресорах“ тількищо кілька сажнів на вокзалі, коли рушив поїзд і його протягло по землі, доки витримало старе лахміття його сорочки. Знівеченого, обдертого його відпроваджено до моргу.

Хлопці мовчки, сердито спльовуючи вугіль і протираючи запорошені очі, посунули в незнайоме місто.

VI

Альоша-прокинувся від нестерпучої задухи. Вкритий чимось важким, він заснув після нападу й тепер не міг

зрозуміти, де він є. Скинувши з себе лахміття, що не давало йому дихати, він підвів голову й помітив, що лежить на підлозі майже посеред кімнати. Ніби хтось змісив його тіло підборами — так воно у нього боліло. Язик розпух і щемів, і коли він поворушив ним, то помітив, що він прикушений і що в роті є ще солоня густа кров. Даремно він силкувався пригадати собі докладно те, що з ним трапилось. Події проступали ніби в тумані. Він був втратив притомність, алеж він знає, що довго кричав, лютував, що в нього були якісь думки, а тепер їх немає. Тепер знову — туга за Матросом і нічого більше...

У помешканні було тихо і темно — мабуть, це вже ніч. Часом непевна смуга лизне край вікна — то ліхтар на вулиці, розгойданий вітром, кидає на будинок клапти світла.

Альоша почув чийось стриману розмову.

— Диви. Встає... — шепотів один.

— Справді. А що він робитиме? — злякано питав другий.

— Хто ж його знає. Божевільні, так вони все можуть зробити. Я чув, що один навіть порізати хотів усіх.

— Ну? Та й що?

— Та звісно, не вдалося.

— Повтікали?

— Ні, чого повтікали? Ножа не було, а він з дрючечком... „Поріжу“ — кричить...

— То це маємо клопоту...

— Чого? Цей не дуже страшний. Він ще не дійшов до точки.

— А як дійде? — стривожено запитав голос.

— Ну, як дійде, то звісно. Тоді вже все може.

Альоша слухав цей шепіт і відчував, як у нього холонуть пальці. Здалося, що серце перестало битися.

— Це він, як почув про Матроса, так відразу бах — з ума! — продовжував перший.

— Бо таки страшно було, як ото сказав Глухий.

— Звісно, як на кого, то й страшно. А я, то вже не злякаюся.

— Ну?

— А нуда. Бо я вже ляканий. Мені наплювать.

Раптом Альоша все пригадав: Глухий їздив пізнавати Матроса, а вони всі чекали на нього, довго, до самого вечора. Потім Глухий повернувся й розповів...

Йому стало холодно. Задріботіли зуби, тоскний біль здушив йому голову. Альоша намацав свій матрац і ліг на нього лицем донизу, намагаючись затулити вуха, щоб не чути таємничого шепоту. Він не міг уже заснути. До ранку йому дзвеніло в ухах і стискалося серце.

Встав він блідий, з холодною вогкістю на чолі, з очима запалими й смутними. Товариші уникали з ним зустрічатися.

Його вигляд лякав їх, і вони, зібравшись десь у кутку, розмовляли тихо, кидаючи в його бік швидкі, тривожні рухи.

Таракан покликав його до себе і, подивившись на нього уважно, похитав головою.

— Тебе доведеться в лікарню, — сказав він до Альоші. — Я не можу тримати в себе хворих, що лякають цілий будинок.

— Я не хворий. Чим же я хворий? Я такий, як і вони. Я ні в чому не винний. На мене тільки нападаються. Тепер кажуть, що хворий, — відказав Альоша. Голос його звучав роздратовано, різко. Він кидав слова просто в лице Тараканові, стоячи перед ним близько, на один ступінь. В його рухах помітно було загостреність і недоцільність. Раптом він змахував рукою або швидко повертав голову до дверей, ніби хто кликав його. По тому знову повертався до Таракана, і в очах його з'являлось нетерпіння, наче він не переконався, що його ніхто не кличе. Раптом на півслові уривав розмову, застигаючи поглядом на вікні, або на Тараканових вусах.

Таракан відпустив його, хитаючи головою, і звелів хлопцям назирати за ним. Та він ніби заспокоївся, ніби сховався в самому собі і ні до кого не говорив ні слова.

Щодня перед будинком з'являвся Чорний. Впустивши голову на пішоход, він обходив будинок кілька разів, наче задуманий дозорець, поглядаючи іноді на ворота своїм червоним стомленим оком. Часом звідти летів камінь. Чорний, не повернувши голови, відскакував на три ступні вперед чи вбік, потім повертався, нюхав і, переконавшись, що то не хліб і не маслак, який би можна було тримати в зубах, знову відходив і поглядав на ворота.

Альоша не барився, і як тільки помічав його, зараз виходив, і вони брели десь на вільні мандри. Іноді Альоші щастило щось приберегти для Чорного з об'їдків. Тоді обидва раділи й довго бродили в доброму настрої. Якби

це був ще Матрос, їх було б тоді трое, то й можна б покинути будинок...

Думати про Матроса для Альоші стало постійною мукою. Всі прикмети, що їх розповів Васька Глухий, ніби не говорили, що загинув саме Матрос. А проте сумніви, страшні, болючі, не давали йому спокою.

Так проходили дні. Небо вже перестало бути прозо-ро-синім. Воно обважніло, спустилося нижче над містом і ніби вкрите пилом і завіяне сірим туманом, почало пускати на землю непривітну вогкість. Ранки стали холодні. На бруку довго не висихала роса, а часом починав падати різкий дощ, студив холодний морський вітер. У будинку стало холодно спати. Хлопці придумали присувати на ніч матраци щільно один до одного й спали, гріючись власними спинами. Тільки Альошин матрац залишився, як і раніш, одинокий біля дверей.

Одного дня Васька Глухий заявив, що сьогодні випи-сують Пувичку. Він сам пішов за ним до лікарні, і через кілька годин вони повернулися до будинку вдвох, веселі й горді, бо Пувичка тепер мав що розповідати й чим хвалитися перед товаришами. Поперше, йому зашивали живіт кривою голкою, наче лантух, а він потім пальцями повидирав ниточки, бо він не дурень так швидко піти з лікарні. Там він спав, як герой, на справжнім ліжку, укривався ковдрою, їв добрий суп із білими сухарями, потім різну рибу, молоко й інші пундики, що й не сни-лися хлопцям у будинку.

Пувичка несподівано з'явився на порозі будинку і постояв хвилинку, доки на нього звернуть увагу.

— Ну, ось і ми, — сказав він, поглядаючи на товаришів.

— Пу · у · у · вичка ! — роздалось по кімнаті. — Пу · у · вичка ! Диви, як не репне !..

Він стояв тепер, як колись Матрос, заклавши руки в кишені й граючи спокійним презирством.

— Пошти, — вимовив він так, як колись вимовляв Матрос. — А які тут у вас новини ?

По тому він явився до Таракана й вислухав від нього те, що той казав усім хлопцям ще як приймав будинок.

Цілий день Пувичка розповідав хлопцям про своє життя в лікарні. Які він там виробляв штуки ! Ніхто б того не зробив.

Наприклад, він завжди збивав собі перев'язку. Через те рана дуже довго не гоїлась. Лікар навіть загрожував зв'язати йому руки, та Пувичку не злякаєш. Потім він брав у хорих хліб, і ніхто не міг його спіймати, взагалі там багато було цікавого. Хлопці слухали його з заздрістю, що одверто горіла в їхніх очах.

У цей час прийшов Альоша. Пувичка помітив його в дверях і зупинився на півслові. Якусь мить усі з цікавістю дивилися на них, чекаючи, що буде. Потім Пувичка цвіркнув крізь зуби :

— Здоров ! Чого дивишся ? Не пізнав, може ?

Альоша нічого не відповів, ніби не чув привітання. Він пройшов у свій куток. Сів на Матросову скриньку. Пувичка зморщив ніс.

— Припадушне ... Ще й мовчить. Подумаєш ...

Альоша дивився в вікно, ніби це не до нього. Він був блідий і надто спокійний. В очах горіла німа рішучість: хай там що, він не скаже ні слова.

Пувичка підійшов, став до нього боком і подивився через плече. Альоша витримав той погляд, навіть куточки губ поворухилися з презирством. Це сталося несподівано і всіх дуже вразило. Пувичка почервонів; щоб заховати ніяковість, він кинувся до свого картуза, дістав звідти недокурок і встромив собі в зуби.

— В кого є сірники? — голосно запитав він.

— У мене є, — сказав Васька Глухий.

Але Пувичка не сподівався, що сірники знайдуться, і не знав тепер, що робити, бо закурити в кімнаті він боявся.

— Або ні, хай пізніш, бо я недавно курив, — сказав він, ховаючи недокурка.

Посмішка знов пробігла по Альошиних губах. Та Пувичка вже одвернувся, не бачив її. Він пробурмотів якусь погрозу на адресу свого супротивника і стис свої тонкі, синюшні губи.

... Таракан завів моду самому дзвонити на ніч. В коридорі вже чутно було його кроки. Ось він узяв у руки дзвоника. Залізний язичок ударився об глуху мідь, затиснуту в його пальцях.

VII

Проходив час, і вже всі побачили, що Пувичка не може помститися на Альоші так рішуче й сміливо, як в ним самим зробив Матрос.

Завбудинку одного разу звів їх обох у себе в кімнаті. Що він казав їм, нікому невідомо, але помирити Альошу з Пувичкою йому не пощастило.

Альоша не звертав, здавалося, на Пувичку ніякої уваги, все десь бродив, іноді навіть запізнювався на навчання,

що почав заводити в будинку Таракан. За це Альошу не раз карано, і це було єдиною втіхою для Пувички.

Був кінець холодної осені. Перші сніжинки падали на мокрі тротуари, на темний брук і, впавши, безсило й кволо розтавали під ногами похмурих горожан. Одлетіла давно золота свіжість листопада, потемніли мури будинків, і вже вкривалися вночі сивизною голі віти дерев. Море під сильним вітром шуміло збурено й чорно. Вечірні ліхтарі гойдалися на дротах фантастичними більмами, кинутими в слизоту, у вогкість туману.

Таракана не було в будинку. Кудись він пішов того вечора, залишивши догляд за хлопцями на стару служницю. Хлопці нудилися, не знаходячи розваги і не знаючи, куди себе подіти. Тоді Пувичка підійшов до Альоші й сказав, підморгуючи до товаришів:

— Слиш, кажуть, що ти вмєш приставлять малахольного. Ану, покажи...

Альоша блимнув на нього, тривожно змахнувши віями.

— Покажи, а то я не бачив. Мабуть, дуже інтересно,— продовжував Пувичка. — Кажуть, що ти аж піну пускаєш. От я так і не вмію.

Альоша глянув на хлопців. Вони дивились на нього трохи злякано, але разом із тим у їхніх очах горіла неприхована цікавість. Якби зараз Пувичці не вдався його намір, вони були б дуже незадоволені. Пувичка відчув цю німу підтримку товаришів і підійшов ще ближче до Альоші, обдаючи його нахабним, зневажливим поглядом. Він знову, ще раз і, може, востаннє ставив на карту свій авторитет. До цього часу йому не щастило поглу-

митися з Альоші, бо всі його штуки той зустрічав презирливою посмішкою і тим тільки сердив Пувичку.

Хлопці почали вже були навіть поважати Альошу. Та на цей раз їм було дуже нудно сидіти без розваги. Вони раді були, не втручаючись до справи, побачити ще раз змагання між Пувичкою і художником.

Пувичка здвигнув ліктем, зачепивши Альошу по голові.

— Ну... Починай... Пускай слину. Почекайте, він так, з копита не може. Йому треба подумати. Ось він подумає, як краще, а тоді вже напевне впаде на підлогу й почне гатити головою... О, о!.. Дивіться, вже починають сіпатись губи.

— Не лізь! — крикнув Альоша.

— Аж ніздрі підскакують... Дивіться, дивіться! Які очі... Зараз починається приставленіє... Розійдись, публіка. Зараз він танцюватиме... Ги-ги!..

Пувичка сам тремтів з напруження. Так йому хотілося, щоб Альоша впав і забився головою об підлогу. Він кричав, а сам боявся, що з Альошею нічого не станеться. Він би вдарив його, але гра мусить іти інакше. Хлопці не хочуть, щоб він його бив. Треба тільки роздратувати...

— Ну, починай же! — крикнув не своїм голосом Пувичка. — Починай, падучка малахольна! Зараз починай!..

Альоша схопився на ноги і, не тямлячи себе з гніву, кусаючи губи з образи й зненависті, плюнув в обличчя Пувичці.

— На! Ось! На... Ворюга... Вуркаган!..

Хлопці, що вже горіли, зачаровані вогнем диких пристрастей, здригнули з несподіваного реготу.

— О-го-го!.. А що!..

Пувичка остовпів. Він навіть не витер обличчя : заве рещав і кинувся на Альошу.

Вони сплелися голими руками. На них злітало шмаття їхньої одежі. Жагучим клубком покотились обое на підлогу, в хрипінні й корчах ударились об двері, пересунулися в коридор, не випускаючи з пальців горлянок і чубів. Юрба хлопців ревла, свистіла з захоплення. Пувичка вдарив плечем у надвірні двері. Вітер і вогкий пронизливий сніг увірвалися в помешкання. Пувичка штовхнув Альошу на вулицю. В ту мить тремтяча постать собаки вирвалася спід воріт і з гарчанням кинулась на Пувичку. Всі зупинилися. Пувичка з жахом відскочив до будинку. За ним усі шугнули в коридор. Грюкнули двері. Замкнулися.

Тоді Альоша схопив якийсь дрючок і почав з неймовірними зойками бити в двері. Але з коридору почувся тільки тупіт ніг. Хлопці злякано побігли в помешкання.

Альоша вибіг на вулицю. Зібравши всі сили, став бити в двері і в вікна. Скло посипалось йому на руки. Але він не помічав ні болю, ні крові. Дрючок несамовито злітав над його головою, ніби цілком заволодівши скрюченими руками, що слухняно рухалися разом із ним. Нарешті він махнув ним востаннє, заточився, упав під заломом вікна. Сили зрадили його.

В такому стані знайшов його прохожий. Він зупинився над незвичайною картиною і покликав міліціонера. Пувичка крикнув у вікно, коли зібралась юрба і підійшов міліціонер, що цей хлопець, мабуть, божевільний, бо ось що він наробив, і що вони боятимуться, коли він лежатиме тут під вікном. Тоді міліціонер, збенте-

жений такою незвичайною пригодою, взяв Альошу на руки, закутав його в свою шинелю і, сівши на візника, сказав адресу будинку на передмісті.

Візник рушив, прохожі розійшлися, пожитуючи головами, а собака побіг за дροжками, зазираючи на міліціонера.

Пувичка висунув голову в розбиту шибку. Стежив за міліціонером.

— Повезли до божевільні, — сказав він хлопцям, почувши адресу.

— А що, не казав я, що він не при своїх?

Хлопці погодилися мовчки, вицокуючи зубами з холоду, що вривався в розбиті вікна.

Пройшло довгих дві години. Ніхто не порушив тиші.

Нарешті повернувся Таракан. Він увійшов до помешкання разом із служницею, що схвильовано розповідала йому про неприємні події цього вечора. Став посеред кімнати, мовчки обводив очима хлопців, що, скулившись під стіною, чекали на розв'язку.

— Що ви наробили? — нарешті запитав він. — Де Альоша? Пувичка, це ти наробив. Відповідай мені зараз!

Пувичка позорухнувся в своєму кутку. Муркнув:

— Альошка тронувся. Побив вікна. Словом, із ним неблагополучно. Одвезли в лікарню.

— Хто одвіз?

— Міліція. На вулиці схопили й повезли. Мабуть у жовтий дім. Бо туди, на слободу...

Завбудинку тихо промовив:

— Бідолаха. Я вже думав віддати його до школи. Завтра поїду в лікарню, довідаюсь, що йому сталося. А тепер —

заспокойтесь. Лягайте спати. Позатуляйте чимнебудь вікна, до завтраго, — звернувся він до служниці.

Хлопці з якоюсь полегкістю почали вмощуватися на ніч.

VIII

Міліціонер привіз Альошу до тихого будинку, що стояв у саду, оточений камінним парканом.

— Де це ми? — спитав, нарешті, Альоша, опритомнівши з холоду.

Міліціонер, не випускаючи його, підійшов до воріт і почав стукати.

— Нічого, — говорив він до Альоші, — ти не бійся. Тут буде добре і тепло, і все. Ти чий?

— Я з будинку. Куди ви мене ведете? Пустіть! Я не знаю, де це я. Пустіть...

Міліціонер похитав головою, притиснув його до себе й знову закримів у ворота. Нарешті, вийшов з ліхтарем бородатий чоловік. Попихкуючи люлькою, він спокійно запитав:

— Хто тут бунтує в таку пору? — і став одмикати хвіртку.

— Прийміть хворого, — коротко відповів міліціонер.

Альоша вп'явся йому в шинелю.

— Не піду! Я не хворий! Пувичка нарощне дражнить мене.

Але дужі руки чергового санітара вже тримали його. Незнайоме обличчя схилилось над ним, промовляючи спокійно і лагідно:

— Ну, годі. Цить! Ходім, ляжеш спати. — І він повів його між нічних корпусів лікарні.

Залишившись на вулиці, Чорний безпорадно кликав свого приятеля й шкрябався в залізні ворота.

В холодних деревах шумів нічний вітер, розгойдуючи вогке тяжке гілляччя. Над дальнім корпусом прийомного покою блимав скупий ліхтарик. Альоша тремтів, намагався закутати груди рештками сорочки, що звисала з його плечей. Санітар мовчки увів його в кімнату. Викликав чергового лікаря. Все поплигло перед очима. Теплінь нечутно полилася в Альошине тіло, сковуючи його незримим ланцюгом, приємно непоборним. Здавалося, що вона точилася з очей і з бороди лікаря, що підійшов до нього, взяв його за руку і, питаючи про щось санітара, другою рукою скидав з Альоші лахміття. Ще хвилина — і Альоша відчув, що він зникає в лікаревих очах, вони втягають його в себе нечутно, їхня глибінь невблаганно сходиться над його головою, і ввесь він поринає, немов у воду. Він щось намагався відповісти лікареві. Той шелестів над ним бородою. Але слова не слухали його, спинялися десь у грудях, забиваючи дихання легким і теплим попелом. По тому справжня вода зійшлася над ним. Його купали в білій гладенькій ванні. Далі все зникло. Його кудись понесли, поклали на ліжку, він заснув і спав, здавалося, дуже довго.

Нарешті, він прокинувся.

Чийсь сміх падав на нього бухнатим, наче порожнім всередині камінням. Альоша розплющив очі.

В загратоване вікно цідився ранок синюватоблідою піною. Перед очима стояла висока стіна, знизу сіра, а вище — біляста. До стіни прихилившись, стояв якийсь веселий чоловік. Потрясаючи животом, він реготався до

нестями, а його очі непорушно дивилися на Альошу. Але ось він відхилився від стіни і, озираючись навколо, швидко перебіг між рядами ліжок і сховався десь у кутку. Альоша хотів простежити за ним, але в цю мить він помітив, що з двох протилежних кутків на нього дивляться чийсь стурбовані очі, блискаючи загрозливо й тривожно.

По тому підвелися, пішли по кімнаті, заспівали ще якісь жовті обличчя, з чудними посмішками, з хитро примруженими очима й зведеними над мокрим лобом бровами. Якийсь печальний дідок підійшов до його ліжка, постояв довго, мовчазний і засмучений, соромливо поворушив пальцями, закриваючи на грудях довге рудувате волосся, і відійшов, не сказавши ні слова. В куточку він присів, підігнув коліна, став креслити навколо себе пальцем, намагаючись пеленою сорочки закрити від усіх те, що він робив. Але це не вдавалося йому, бо через його плече зазирає високий похмурий чоловік і швидко чиркає і собі щось олівцем на папері, що його він добував із ремінної торбинки. Та торбинка висіла у нього через плече на старому вузлуватому мотузочку. Дідок раптом підвів голову, помітивши чоловіка, швидко затер рукою те, що він ніби накреслив перед собою. А чоловік зробив вигляд, ніби йому зовсім байдуже. Склав у торбинку папери і відійшов у другий бік. Дідок почекав, посидів і знову почав креслити. Чоловік знову почав наближатися...

Далі звідкись долинув тужливий крик. Альоша обернувся. Побачив двері, а за ними — кімнати, такі самі довгі й заставлені ліжками. І звідти линуло якесь неви-

разне голосіння. Помешкання наповнилось людьми, що подібних до них він ніколи не бачив. Вони кружляли перед ним, ніби уві сні, сповнювали помешкання лементом, тьмарили його перекривленими рисами облич, сірим кольором губів, безнадійним бликанням очей.

Засліплений непевними ідеями розум блукав тут темними страшними манівцями, сіючи навколо себе підозріння, самохвальство або жах воскової байдужості.

Між усіма яскраво вирізувалась постать огрядного чоловіка з закоченими по лікті рукавами. Підібравши поли довгого халата, він переходив з однієї кімнати до другої і з таємничим виглядом сповіщав усіх, що він, нарешті, має тисячу пудів м'яса щоденно. Він підійшов до Альоші. Підперезаний рушником живіт звисав йому двома лантухами. Синя шкіра напиналась над вилицями, а в очах горіло безнадійне самовдоволення.

— Тисячу пудів м'яса, як вам здається? — запитав він Альошу. — Сьогодні я одержую партію свіжих сортів, не менше як три тисячі пудів...

Він нахилив до Альоші своє обличчя й підняв угору тремтячу руку, на якій проступили сироти. Альоша закричав, зіскочив із ліжка, хотів бігти.

— Куди ти? — почув він чийсь спокійний голос. — Не бійся, він не зачепить...

Перед ним стояв санітар, придивлявся до нього уважно, гостро. Він узяв Альошу за руку. Злегка затримав його.

О десятій ранку в палату увійшов лікар. Це був не той лікар, якого вчора ніби уві сні бачив Альоша. Цей був

у звичайній одежі, не мав на собі білого халата, лице мав голене; з крутого чола звисало йому двоє широких чорних крил. Його ніс, подібний до пташиного, мав на собі окуляри, що нагадували теж пару крил; синюваті, скривлені набік, вони сходилися над носом у чорну випнуту пружину, готові щохвилини розправитися й замахати у повітрі. Крізь них проступали холодним спокійним блиском вузенькі сірі очі. Заклавши руки за спину, лікар стояв коло дверей, бігаючи по палаті цими сталевими скісками очей. Він зупиняв їх на обличчі кожного хворого на одну коротку мить, і те обличчя, ніби врізано сталлю, розходилося від цього погляду в безглузду посмішку, або хмурніло, ще більше. Інші ж залишались непорушні й тихі, їхні вирази свідчили, що вони не помічають нікого навколо себе, перебуваючи за далекими гранями, в тумані ірреального.

Одну хвилину лікар вдивлявся в ці воскові риси каталептиків, потім рвучкими кроками пройшов у другу палату, а за ним, вигукуючи, виробляючи мармизи, посунуло кілька неспокійних маніяків. Він приймав від них скарги й вислуховував погрози. Потім він повернувся: сказав санітарові привести Альошу до кабінету.

Альоша увійшов у чисту й тиху кімнату, пахучу від цигарок і озону, що постійно стояв тут від електричних розрядів. Дивовижні приладдя падали йому в очі яскравим блиском. З високих шахів виступали тісні колони книг, тяжкі в своїй неймовірній кількості. Лікар сидів біля столу, поклавши на зелене поле бліді, непорушні пальці. Санітар підвів до нього Альошу.

— Здрастуй, — тихо сказав лікар. — Сідай тут, на стілець. Як тебе звуть, звідки ти?

Альоша назвав своє ім'я, сказав, що він був у будинку.

— А чого ж ти тут?

— Мене привезли.

— Хто? Навіщо тебе привезли?

— Не знаю. Я не хотів. Пувичка допікає мене за Магроса. Ми з ним побилися, а він викинув мене надвір. Потім мене привезли сюди. За ворітьми залишився собака... Чорний... Пустіть мене...

Голос його затремтів. Він відчув, що до горла його підкочується неможливо гарячий клубок.

— Пустіть...

— Ти хочеш повернутися в будинок?

— Ні, я не хочу туди... Тільки пустіть...

— А куди ж ти підеш?

— Не знаю. Я подивлюсь. Кудись та піду...

— Так-с...

Лікар помовчав, потім запитав раптом:

— Де це ти порізав руки?

Перед тим він уже мав розмову з завбудинку. Той розповів йому про обидва нервові напади, що трапились з Альошею.

Альоша глянув на свої руки, перевів на лікаря здивований погляд.

— Це, мабуть, як бився з Пувичкою.

— А хто бив вікна?

Альоша незрозуміло відкрив очі, намагаючись щось пригадати. На обличчі його відбилосся глибоке, напружене зусилля. До серця підступила невловима туга. Зда-

валосся, що вона густішає, заповнює груди, як хмара, і ще хвилинка — і вона впаде, осяде дощем.

Тоді стане відразу легше. Але для цього треба щось пригадати... Він зсунув брови, кинув на лікаря погляд, в якому була і ніяковість, терпка, болюча, і благання, і мука.

— Вікна? Відпустіть мене...

Він одвернувся, потім, схлипнувши на повні груди, заридав несподівано, сильно, здригаючись всім тілом.

— Я виліпив із глини чорта. Пувичка вкрав його, а він був Матросів... — промовляв він крізь гірку й пекучу зливу сліз.

— Чорт був Матросів. Я йому сам подарував. Тоді Матрос посварився з Пувичкою і вдарив його ножиком, а сам утік. Васька Глухий каже, що то його... спід... поїзда...

Ридання змішали його слова.

Лікар нахилився над ним, уловлюючи жагучі уривки інтонацій.

— Кого? Що спід поїзда? Заспокойся. Кого спід поїзда?..

— Матроса...

— Ага, ти думаєш, що Матрос убився?

— Атож... Васька каже...

Лікар блиснув очима, вловивши одну думку з цього вихору ідей, що розривав Альошин мозок. І він скористався з цієї думки.

— Неправда! Васька зовсім не знає, чи то був Матрос, чи ні. Я думаю, що то був не Матрос. Ти дурно плачеш,

Альоша змовк. Очі ще горіли, та вже були сухі, ніби сором висушив сльози. Це вперше він заплакав. Він не плакав навіть тоді, коли не стало Матроса. І тепер не знав, як це сталося.

— Може, ти розкажеш, що ти робив у будинку і де ти був раніше? — згодом запитав лікар.

Альоша мовчав. Більше він нічого не хотів, не міг розповідати. Як його не хотять звідси випустити, то хай хоч пустять у двір собаку. Чорного собаку, що за ворітьми. Лікар пообіцяв йому, що собаку впустять.

— А тепер дивись сюди. Так. Чудово. Поклади сюди ногу. Дай мені твою руку. Все прекрасно.

Лікар швидко глянув в Альошині очі, затулив потім рукою одне з них і стежив, як поширюється чоловічок другого. Реакція цілком задовольнила його. Він спробував на акомодацию і конвергенцію. Чудово. Тоді він вийняв з кишені блискучий молоточок і стукнув Альошу по коліну. Нога стрибнула вгору. А ліва? О, ліва також не гірше. Рефлекси не залишають бажати кращого. Ну, звичайно, тут годі шукати патологічних. Бабинський, Опенгайм, Росолімо, — все це відразу одпало.

— Альошо, ти зовсім молодець і можеш не плакати. Стривай, отак що я роблю?

— Ой, колете! — здригнув Альоша.

— От і прекрасно. Не подобається? Ну, йди.

Коли санітар підійшов до Альоші, щоб одвести його в палату, Альоша раптом вишкірився на лікаря:

— Не піду! Там страшно...

— Ні, ні, ти не будеш там, — заспокоїв лікар. — Ти будеш в іншій кімнаті, де зовсім спокійно. Ми тебе швидко

пустимо, отже ти не турбуйся і нічого не бійся. Одведіть у п'яту,— звернувся він до санітара.

Коли той вивів Альошу, лікар забігав по кабінету рвучкими кроками. Потім став і покрутив сердито головою.

— Знервоване до краю... Що за напад?.. Сестра! — покликав він.

— Простежте за цим хлопцем! Він буде в палаті для епілептиків. Не спускати з очей.

Перші дні, сповнені тривоги, і ночі з страшними снами пройшли. Альоша жив у п'ятій палаті і вже почав звикати до цих людей, що були з ним. Це були ніби звичайні люди, і лише кожний із них мав якусь чудну вдачу. Їх було в цій кімнаті шість чоловіка.

Альоші дали ліжко ближче до вікна. Він ліг і до вечора пролежав мовчазний, ніби прибитий усім тим, що трапилося в його житті за останній час. В дальші дні він ніби заспокоївся. Став придивлятися до своїх сусідів.

Ближчий до нього був літній уже чоловік, надзвичайно чепурний і дуже в'їдливий. Його звали Степан Іванович. Нікому не дозволяв він близько підійти до свого ліжка або щось зачепити з його речей. Коли Альоша торкнувся був випадково до його ковдри, він довго потім її обтрушував, мимрив щось собі під ніс про те, що ніяк, мовляв, не можна оберегтися: кожне тобі робить шкоду, ніби Альоша вчинив йому справді велику прикрість. Про це він говорив мало не цілий день.

Решта, що були в кімнаті, нудилися його дріб'язковими скаргами, але він не вгавав і, не задовольнившись з того,

сідав, зрештою, на своєму ліжку, діставав папер і починав писати лікареві довгу скаргу на всіх, що його не поважають і не бережуть його спокою. По тому він перечитував те писання своєму сусідові.

Це був сухий, як тріска, високий чоловік, з неспокійним рухливим обличчям, на якому щохвилини відбивався вираз загадковості й глибокого страждання.

Кілька разів на день він заявляв, що тяжчого від нього хворого не можна навіть уявити. Раптом він запевняв, що у нього зовсім перегоріло серце, що він починає сліпнути, або що перестав чути будьякі звуки чи розмови сусідів. Коли й на це не звертали уваги, то він заломлював руки за шию, відходив і довго стояв з виразом людини глибоко ображеної, незрозумілої та нещасливої. Степан Іванович звав його техніком і ставився до нього дуже запобігливо, почтиво та солодко. Він щохвилини радий був потиснути йому руку, зазірав йому в вічі, ніби з захопленням, посміхався віддано і навіть кланявся йому. „Техніку, ви людина справді розумна, ви вчена людина, ваш розум не те, що їхній або мій. Я що? Так собі — темний чоловік. Правда, я вже зовсім видужую. Останній напад був зовсім легкий. Навіть дивно, до чого легкий. Я зовсім його не помітив. Але чому ж все таки така несправедливість? Невже не можна зрозуміти, що це ображає мою гідність? Як кожне буде зачіпати мої речі, то що ж із цього буде? Я ж нічиїх не зачіпаю. Я навіть не торкнувся ні до чого. Прошу й мене не зачіпати. Вислухайте мене, я про все написав лікареві. Ви людина надзвичайно розумна, я поважаю вас. Ось я про все пишу“.

Так Степан Іванович годинами виявляв свою пошану до техніка, що знаходив у ньому в свою чергу співчуття до своєї хвороби й розпалював щоразу більші бажання ще більшого співчуття. Техніка звали Курочкою, але Степан Іванович ніколи так не говорив. З поваги до нього він звав його „великим“ техніком або інженером. А втім, коли приходив у палату лікар, Степан Іванович зраджував свого техника і починав ще більше розсипатись перед лікарем. Решту хворих він вважав за нижчих від себе і тому ставився до них зневажливо, завжди ображався і радий був сперечатися з кожним через найменшу дрібницю.

Через кілька тижнів Альоша не міг уже дивитись на Степана Івановича. Він почав тікати від нього в коридор, де йому дозволено було гуляти, скільки він хоче, і цілими днями бродив він самотний у цьому безконечному коридорі.

В будинку стояв постійний, невгаваний гул. Пересичені маячінням мешканці його наповнювали кімнати надпоривними вигуками, удари їхніх кулаків у двері линули в коридор і завмирали в його глухій порожнечі.

Альошу не лякав уже цей гул. Він підходив іноді до дверей паралітиків, щоб послухати феєричні пророцтва високого парубка, що, блискаючи потьмареним поглядом, виголошував себе за Магомета і кликав людей до праведного життя. В другій палаті шизофренічний юнак розпалено декламував свої поезії і з безумною радістю сповіщав усіх, що в нього закохана велика артистка, світова красуня й перша жінка на світі; отруєна коханням до нього, вона даремно шукає з ним побачення...

В свою палату Альоша з'являвся тільки на їжу та потім увечері, коли треба було вклатися спати.

Він, нарешті, випросив у лікаря дозвіл виходити не тільки в коридор, а й на двір. Таємна тривога мучила його вдень і вночі: де Чорний? Чи його пустили в двір, чи він десь блукає під ворітьми, звідки його женуть камінням. Яка ж нестримна радість опанувала його, коли він одного дня, закутаний в довгий сірий халат, вийшов на двір!

На широких доріжках саду лежала чиста зима. Повітря було синє від морозу й сонця. Альоша відчув, як у шкіру йому впинаються гострі голочки. Він побіг між довгими будівлями в кінець двору, звідки було чути стук сокири й пахощі кухні. Собака вихопився невідомо звідки, ударився головою в Альошині коліна, затремтів з радості, а його впалі боки ще дужче дрижали з холоду.

Від того разу Альоша, хоч на хвилину, виходив щодня на двір. Санітари й вартовий біля воріт уже звикли до нього й дивувалися між собою, навіщо його тримають тут, у лікарні. Собаку гнали з двору, однак не били, і він щоразу придумував якимось знову перебратися через камінний паркан і бродив порожніми доріжками саду, а іноді лягав десь під деревом чи під затишною стіною і чуйно дрімав довгими годинами.

Так день за днем проходив час.

Одного разу, гуляючи на дворі, Альоша натрапив на одну річ, над якою він спинився, мов зачарований. Під стіною маленького будиночка, де жив доглядач двору, в куточку біля паркана лежав присипаний снігом невеличкий горбик звичайної глини. Рудий вершечок його, пригрітий сонцем, витикався спід снігу вогкою лисиною.

Альоша, надібавши цей горбик, озирнувся навколо й швидко припав до глини, намагаючись вколупнути її своїми задубілими пальцями. Та це не легко було зробити. Серце його забилося швидко й гаряче. Коли б дозволили скористуватися з цього скарбу. Скільки штук можна було б наробити... Як це хороше сталося, що його сюди привезли. Тільки в кого ж спитати? Де можна буде притулитися, щоб розпочати роботу?

Альоша забув за все, присівши над горбком і охопивши руками його холодну маківку. А з вікна за ним стежили пильні очі. За хвилинку санітар уже був над ним. Ухопивши його на руки, він приніс його до лікаревого кабінету.

— В чім річ? — запитав лікар.

— Хлопець... надворі... — зашепотів санітар, розповідаючи про цей випадок. Альоша підійшов ближче і, підвівши очі на лікарів ніс, заговорив швидко, хвилюючись:

— Там глина... там її дуже багато. Якщо я візьму трохи, то її не позначиться... А я робив би з неї такі штучки! Однаково ж я дурно гуляю... Нехай мені дадуть хоч трохи...

Лікар подивився на нього пильно, серйозно, потім лагідно посміхнувся.

— Чого ж ти хвилюєшся? Якщо хочеш, можна було б дати. А тільки я вже збирався густити тебе назад... у будинок.

— Пустити? Як пустити?.. Я не піду.

— Ну, як же ти не підеш, коли ми тебе випишемо звідси та й уже. Ти собі здоровий хлопець, нічого тобі не робиться, йди в будинок. Ми ж не можемо тримати в себе здорових хлопців.

— Так я не хочу в будинок. А зараз зима. Куди я піду?
В будинок я не піду.

— Це вже як знаєш. А куди ж ти підеш?

— Нікуди. Як буде тепло, тоді піду собі кудись...
А тепер не піду... Не виписуйте!.. В мене голова болить...

Він зашарівся від того, що сказав неправду. Лікар похитав головою, знову посміхнувся.

— Ах, ти ж, симулянт... Ну, дайте йому глини. Принесіть, хай покаже, що він уміє зробити.

Альоша вийшов з кабінету щасливий. Він прилаштувався в коридорі на лутці подалі від своєї палати, і з того дня його життя пішло повною рікою захоплення в праці.

Зрання залишав він свою палату. Степан Іванович останніми днями перебув кілька нових нападів і ставав уже зовсім неможливим сусідом. Цілими днями писав він нові безкінцеві скарги лікареві, вимальовуючи довго й педантично кожну літеру. Його олівець наче прилипав до кожного слова, і він без кінця совав ним на одному місці. Літери роздувалися й пухли, доки олівець нерішуче пересувався на нове місце, щоб часом і на ньому почати ту саму фразу, яку допіру він був уже кінчив. По тому Степан Іванович брав акварель і пензлик і починав оздоблювати свої листи якимись чудними малюнками.

Дрібна одноманітність його роботи набридла Альоші. Він ставився до неї з презирством, яке старався заховувати в собі. Сам він почав ліпити велику групу Лаокоона, яку він бачив у місті на майдані зеленого скверика перед будинком Червоної армії. Деталей він не міг збе-

регти в своїй пам'яті. Лишилось тільки саме велике, глибоке вражіння, внутрішній хвилюючий зміст тієї групи. І він віддався в роботі стільки ж і спогадам, скільки інтуїції. Під його пальцями народжувались дивовижні голови, сповнені страждання й могутньої скорботи, народжувались груди, в які впивалися жала гадюк.

Через кілька днів до їхньої палати привели ще одного хворого. Це був блідий юнак років вісімнадцяти, з жовтими, майже прозорими ухами, з губами наче з тонкого папірису, під яким проступав червоний сік. Глибокі блакитні очі юнака блищали тоскно, а хвилинами — екзальтовано. Звали його Роман.

Одного разу Роман підійшов до Альоші нечутно, коли той захоплено працював над третьою постаттю своєї групи — Що це ти робиш? — спитав він.

Альоша стрепенувся з несподіванки. Обернувшись, він побачив Романа й посміхнувся до нього дружньо. Роман мав уже кращий вигляд, наче тяжкий сон почав сходити з його обличчя.

— Та ось... цю штуку...! — ніяково сказав Альоша. — Виходить чи ні? — Роман махнув головою. Очі його блиснули.

— Виходить! А я вмю малювати.

— Ану покажи.

— Сьогодні лікар дасть мені фарби, а то Степан Іванович не дає і торкнутись до своїх. Тоді побачиш.

— А ти давно вмєш?

— Я? Хто його знає.

Роман замислився, ніби хотів щось пригадати. Потім сів біля вікна і став дивитись на Альошину працю.

— Не знаю... А можна мені дивитись?— спитав він через кілька хвилин.

— Дивись. Тільки не питай нічого, аж поки не кінчу.

Роман просидів коло нього мовчки до вечора. На ранок він дістав собі фарби й кілька невеликих квадратів дикту. Він прийшов у коридор і показав те Альоші.

— Ну, давай тепер. Ти своє, а я своє.

Вони, обидва віддалися своєму натхненню. Кілька разів на день повз них проходила сестра. Спиняючись на кілька хвилин, вона стежила за ними віддалік, по тому йшла до лікаря й розповідала йому.

Роман малював пожежу. Далекі заграви напинали в нічному вітрі свої огненні крила, а на передньому темному плані ночі осяяний полум'ям дзвін махав важким залізним язиком. Напружена рука людини хапала віршовку, розметану вітром, і стискувала її чорними перегорілими кістками пальців... Альоша довго дивився на його працю, глибоко вражений, схвильований і розгублений перед цією стихією фарб і темного відчаю.

— Де ти вчився? В художественій?.. — спитав він, одійшовши від своєї глини.

— Ні. Ніде. Хто його зна, як це воно виходить. Я робив у маляра.

Вони стояли в мовчанні, вдивляючись у те, що створив Роман і що було для нього зовсім чуже, ніби до нього він навіть не діткнувся й пальцем.

— А я ще змалку, — сказав Альоша на свої думки. — Завжди ліплю, як є глина. Я хочу в художествене. А ти?

Роман мовчав. Він стояв, прихилившись до підвіконня й закривши очі. Його пальці дрижали. По обличчю пробігала молочна сивувата тінь. Він видушив з горла хрипкий вигук і, розставивши руки, раптом пішов просто, хитаючись, у напівтемну глибіню коридора. Альоша злякано закричав і побіг за санітаром...

.

Пролетіли весняні вітри, в саду запахло свіжою землею і корою набряклих дерев. Коли траплявся теплий день, хворих випускали з палат, і вони бродили вогкими доріжками саду. В кінці саду почали розкопувати грядки, лікар щодня приходив туди поглянути, як працюють ті, що до них повертається здоров'я.

Альоші лікар рішуче запропонував залишити лікарню. Та він тепер уже й не сперечався. Сонце й весняний вітер вабили скорше вирватися на волю в невідоме. А невідоме стояло перед ним, за ворітьми лікарні.

Їхній будинок розформовано. Про це він уже довідався. Хлопців десь віддано в інші будинки. А деякі з них повтікали з Пувичкою.

Та Альошу ніщо не лякало. Він тепер сам уже вірив у те, що казав Матрос, і мріяв він тепер про художню школу з новою силою бажання й надій. Вони розквітли у нього разом з весною.

— Ну,— сказав лікар,—попрощаємось з тобою, Альошо.

Він покликав санітара: велів випустити Альошу з лікарні. Сині окуляри стрибали на його носі, ніби крила на вигнутій пружині, збираючись розправитись і замахати в повітрі. Він простяг Альоші руку.

-- Будь здоровий, скульпторе!

Альоша з трепетом потис її і вибіг за санітаром із кабінету.

ІХ

Весна обступила вже сонячними колоннами й столицю республіки, далеку від цього південного міста, де ми залишаємо Альошу в ту саму хвилину, коли він, скинувши халата, надів своє лахміття і, радіючи сонцю, вийшов за ворота лікарні.

Тим часом передмістя далекої столиці ще ледь набрякали пахощами дерев, що набували соків у ранкових туманах, змішаних з димом заводів. Багряне сонце вставало, збуджуване потужними гудками — до праці, розмірної та неухильної, мов цикли самої планети, що на ній вони постали, трубили й кликали...

Весна підійшла на вогких ведмежих лапах і дихала з пролісків, з молодих дубових хащів теплою парою, пускала на землю вус і він хилився під вітром, вигріваючися в силі й молодій пишноті. А в самій столиці неугавний брук розливав буйну радість. Вона всміхалася плямами на мурах будинків, бризкала реготом спід коліс трамваїв, задерикуватого скакала високими рештованнями й гула в шумливій юрбі, що безнастанно заливала мокрий асфальт тротуарів. Все поспішало на працю, мовби велика повінь стреміла залити вулиці й завулки, майдани й мурі і, вихопившись за ці камінні межі, хлинути через шпилі й високі антени в простори цілої республіки.

Могутній пульс ритмічно бився в серці країни, надимаючи артерії міста новими й новими хвилями.

А одного дня особливо гули майдани, шуміли роздоріжжя й насували колони юнаків з радісними чубами,

роздмуханими вітром. Поміж ними, між свіжих лопухів, шаріли червоні маки, і дзвінкий сміх і пісня юнок злітали в весняне небо й тріпотіли в блакиті. Важкі грузовики проривались громохко буряно крізь хвилі плечей і голів, крізь набакирені кепі й розстебнуті куртки, крізь море плакатів і дерев'яних опудал генералів, попів, лордів, фабрикантів з неймовірними черевами і стражників з такими ж вусами. Грузовики ж бурляли громові гасла, сипали сміх і пісню, спалахували вогнем кумачів і кров'ю молодих відкритих грудей, блискали непідробленим: світлом очей і криком піонерів, і гриміли далі — непереможні символи весни. Від них корчилися і танцювали в руках юнаків розмальовані опудала генералів, танцювали танок своєї загибелі; над нею шуміли вже нові бадьорі потоки...

То було комсомольське свято. Молодий карнавал.

Асфальтована площа перед спокійним будинком з колонами, де працює центральна виконавча воля республіки, гула сьогодні під молодим карнавалом. Величний гін вулиці Лібкнехта наповнювали пісні.

Бадьорі і радісні, юні, як їхній автор Павло Усенко, пісні лунали в громадах кварталів, плескали в мури палаців, звивались і палахкотіли, мов ті вогненні прапори, що на шпильях ВУЦВК'у.

Туди стремлять колони юві —
ми інсургенти злих времен

Хвилі котилися над юрбою, влітали в вікна, розносили грім і раптом перетиналися хмарами:

Ой, буйна впаала готова,
Варшава кров'ю залилась,
— Схопив це телеграф...

І назустріч линула з струнких колон, із тисячі грудей,
з розкритих вуст — грізна відповідь :

... і нерви класу!..

Потім знову сходились хвилі, міцнів вітер і в рокоті
дев'ятого валу майдани й вулиці трепетали юним ентузі-
азмом.

Пісні! Могучі, як буря, пісні лунали в громадах квар-
талів, плескали в мури палаців, звивалися й палахкотіли,
мов той вогненний прапор на шпилі ВУЦВК'у'...

Веселі юрби пливли звідціля аж за місто. Там, на
широкому полі, під колонадами весняних дерев, запальні
проводирі комсомолії виголошували короткі й гучні, як
постріли, промови.

На імпровізованім підвищенні стояв юнак з кашкетом
у руці.

Він розмахував перед собою кашкетом, розрубуючи
святкові гасла несподіваними цезурами. Юрба зривалася
в вихрі оплесків і вигуків.

А збоку в цей час за промовцем стежила пара не-
порушних серйозних очей, що, пробившись крізь натовп,
здавалося, хотіли втягти промовця в свою вогку глибіню.
Ці очі належали хлопцеві років шістнадцяти, одягнутому
в лантух і з куделею на голові, що гріла його, напевне,
краще ніж будьякий кашкет. Він стежив за кожним рухом
промовця, за кожним його словом. Якась глибока сила
підіймала йому груди. Він щоразу то блід, то вкривався

несподіваним полум'ям. Губи його ворушилися вслід за словами промовця, а руки, глибоко засунуті в кишені, стискалися в кулаки й тремтіли з напруження. Він не спускав промовця з очей і тоді, коли той кінчив і зскочив у море стрічних рук і голів. Він стежив за ним, намагаючись не відбитися далі, як на один ступінь. А як він почув, що промовця називали з усіх боків Харитоном, то міг уже легко триматися поблизу від нього, пробиваючись на це ім'я. Кілька разів він уже навіть хапав його за блузу, але звернути на себе його увагу, через натовп, не щастило.

І тільки, як настав вечір, згасла мідь оркестрів і завітналися факели, тоді веселі юрби розсипалися купками й пішли до міста, немов широкі лави інсургентів у радісний наступ.

Тоді, нарешті, хлопцеві пощастило відбити промовця плечем від товаришів. Він одбив і став перед ним, випроставшись на весь свій високий зріст.

— Ти ж чого штовхаєшся? — спитав той, змірявши поглядом цю дуже незалежну постать у лантусі.

— Без діла не штовхався б, значить, є діло. Ви будете Харитон?

— Ну? Та що, як Харитон?

— А я Матрос. Не тутешній, не пізнавайте. Ви все говорили справедливо сьогодні, нащот пролетарії, а от тепер я хочу, обратно, з вами говорити...

— Про що?..

— Так... поговорити про одне діло.

Харитон подивився в це схудле загострене обличчя. Давно невмиване, забруднене сажею, воно було спокійне

і вперте. Тільки руки нервово ворушились у кишенях та очі, запалі й напружені, виказували, що несподіваний бесідник надає цій розмові не абиякого значення.

— Так чого ж? Говори! — відповів Харитон.

Вони пішли поруч, вибившись з гурту й навмисне зменшуючи кроки.

Матрос спочатку мовчав, не знаючи з чого і як йому почати. Харитон мовчки, крадькома стежив за ним, як він, похнюпившись, дивився собі під ноги, ніби його дуже цікавив тротуар.

— Давно безпритульний? — спитав він, нарешті.

— Не дуже. А раніш чистив на пароплавах котли. — Ці слова Матрос промовив гордо і при тому сплюнув на тротуар. — А от у мене єсть корішок, — продовжував він, — так він уміє робити з глини чортів, або й попа і взагалі — художник. Його, конешно, треба в художестве не, та нема кому клопотати. Пропаде в будинку за мій характер, бо я там одного гада, Пувичку, вгостив під серце, не знаю, чи й вижив. Альошка зостався, бідак, у будинку, а я ось на волі. Я зовсім другий сорт, знайду роботу і, мабуть, покину вольну жизнь. А за нього думаю повсігда, як би його приділить куди, щоб не страждав, бо він має такий талант, що сам не доб'ється. Конешно, в мене роба непідходяща, мішок цей не дуже то антилігентний, куди я піду? Мільтон відразу здрючить, якби й пішов в учріжденія клопотать. Думка була ще там, де я був, щоб заробить і потім... Я вже придумав і Альоші на спінджак заробить, це щоб продавати чортів. Та ото, як я Пувичці зробив дірку, то довелося виїхати сюди. А тепер і не знаю, як. Думаю

так, щоб совет од вас якийсь дістать, а потім я б уже знав, що робити...

Харитон слухав його з незвичайною цікавістю.

Матрос розгортав перед ним цілу історію свого неспокоїного життя, пересиченого постійними тривогами і повного нездійсненних бажань. Перед очима вставав і той невідомий Матросів „корішок“, здатний, може, на більше, ніж перебувати в будинку й ліпити копійчані „штучки“ на заздрість Пувичці. Збуджена думка гаряче забила у шуканні найскоршого виходу. Ну, так, безперечно, їх не буде, цих чорних плям, про це дбає держава... А тим часом, що ж робити зараз, у цьому випадку, що оце розповідає цей хлопець?..

— Хіба, щоб він приїхав сюди, той товариш твій?

— В натурі! Я ж оце й думаю.

— Чекай! А ти ж сам чого на вулиці?

— Та я другий сорт. Про мене зараз розмови не буде... Я собі що? Знайду роботу і плювать. Презимував під радіатором, а літувать легше. Тепер то вже не пропаду. Мені за Альошку.

Харитон подивився на нього з теплою дружньою посмішкою.

— Де ж ти знайдеш роботу?

— Та побачу. Все одно де.

— Хм... От що. Прийдеш завтра, чи що, туди до мене, де я працюю. Ти б за кур'ера міг би справитись?

— Що кульер, ви мені скажіть про Альошку. А це що таке кульер? Сурйозна робота?

— От ти справді приходить. Може, що й вийде.

— Куди приходить?

Харитон сказав адресу.

— Я прийду, тільки щоб і з Альошкою встроїть діло. Якби я був у комітеті, я б зразу. А то біда, що я не в комітеті, та й роба в мене... Куди ж... А вам то вже зовсім не той табак. Приказав: „Отдать у художествене“ — і зразу.

— Еге, приказав...

— А що ж? Я чув, як ви сьогодні про буржуїв говорили. Вам наплювать. Оддав у художествене і все. Він і Леніна бюст уміє зробити, тільки не хоче з рудої глини. Якби йому гіпса, вона біла й засихає підходяще... Ну, тут тільки вам треба розпорядиться.

— А хіба той будинок не може?

Матрос спинився і презирливо сплюнув.

— Будинок?

— Ну да. Там же доглядають і дають якийсь лад. То вже ж вони знають, куди його.

— Нічого ви не знаєте. Будинок! Тут піддержки треба...

— Та я розумію. Словом, приходь, я ще пораджуся з товаришами. Зробимо! Приходь! — говорив уже з захопленням Харитон.

Матрос піддавав йому жару:

— От! Ви там у комітет!.. Комітет ізразу: отдать у художествену — і амба. Потім я ще й Червякові знайду роботу. О, і Метеликові! Всім...

Так дійшли вони до центральних вулиць і впірнули в розмаїту юрбу, що пливла пішоходами в електричному сяйві ліхтарів та вітрин. Матрос гаряче сповідався перед

тим, хто, на його думку, міг зробити все, щоб полагодити справу. Він вийняв із кишень свої чорні порепані руки і розмахував ними перед Харитоном, штовхаючи в той самий час прохожих своїм гострим плечем. Прохожі здивовано поглядали на цих співбесідників. В одного з них горіла на грудях зірка, а другий трусив чубом, що мав однаковий колір з його чудною одежею. Та вони ні на кого не звертали уваги.

Затримавшись на розі, Харитон кивнув головою на кав'ярню :

— Знаєш що? Мабуть, давай зайдемо попоїсти.

Матрос уважно подивився на велику вітрину, звідки кричали смачні пиріжки, ковбаси та інші принадні речі. Поволі одвернувся й промовив байдуже :

— Другим разом.

— Чого?

— Саме немає грошей.

— Нічого, за мої. Позичу.

— Ні, там у нас вечерея. Хлопці дожидають. Так що бувайте здорові.

Харитон відчув: це — останнє Матросове слово. Він не піде їсти нізащо, хоч у нього в очах блиснув голодний ентузіазм.

— Ну, то бувай, — сказав Харитон, простягаючи руку.

Матрос потис її рішуче, але не кваплячись, навіть не зразу подавши своєю.

— Значить, у шляпі? — Він раптом повернувся і зник у юрбі, тільки мелькнув край його мішка. Харитон постояв хвилину, встромив пальці під кашкет і замислено пошкрябав собі голову.

— Хм. От справа! Треба робити!

І він замість кав'ярні хутко пішов униз вулицею, до майдану, де лунали ще пісні товаришів і гриміли оркестри.

Х

Альоші було однаково куди йти. Чорний поважно ступав поруч. Вогкі горби передмістя парували сонячним туманом, і від них ставало тепло й сумно. Всипана кремінням дорога спускалася між двох вигонів, зритих колись снарядами, а нині зелених від першої трави. Земля вигрівала свої рани, що вже не боліли в неї, лиш сходили весняною млостю.

Ліворуч, удалені, над високими димарями заводів слались ледь помітні кучері диму. Ближче, сірим узвишшям підіймалося місто, стирчав готичний шпиль німецької кирхи. Далі, за вежами й хрестами кирхи блищали баві кафедрального собору, роздуті й обляпані золотом. Над світлосіримися поверхами будинків, і над граційними вежами — нечутно гримів сонячний гімн, розриваючись у глибинах неба.

Альоша подрався нагору вузькими вулицями, де вже ганяли школярі, заживаючи підчас перерви сонця й повітря. Вони свистіли на собаку і спробували посміятися з Альоші, але він ішов замислений, не звертаючи на них уваги, і вони швидко облишили його в спокої.

Так він дійшов до базару. Спинився, пізнав знайомі місця. Тут недалеко десь мусять бути рундуки, де колись вони вдвох із Матросом натрапили на свою пропажу. Чорний затривожився від густих пахощів риби, що насували з дальшого кутка базару, Альошу ж зане-

покоїли спогади. Він сердито гукнув на собаку і швидко перейшов вулицю, віддаляючись від цього місця. Чорний неохоче пошкунтьгав за ним, гублячи на брук голодну слину.

Коли проходили повз магазини букіністів, жерстяників і барахольників, Альоша мимохіть кинув оком на розбите залізо широких запон, що за ними темніла порожнеча ще й досі вільних спустошених ніш. Їх було, мабуть, із п'ять підряд поміж тих, що в них уже торгували букіністи й жерстяники.

Біля однієї з ніш стояла купка раклєнят.

Вилізши на світ із тієї темної нори, де вони щоразу ночують, раклєнята сперечалися за копійки, збираючись купувати щось на сніданок. Все те промайнуло у Альоші перед очима, немов у тумані. Може, десь ворухнулась тривожна думка за свій ночліг... Та він швидко йшов, спускаючись тією вулицею, що з неї можна буде потрапити в порт.

Цілий день бродив він над синім іще холодним берегом моря, дивуючись з пароплавів і сотень білокрилих човнів, що вже вкривали горбату спину велетня.

Нарешті голод почав гарчати в його шлунку, підступив до грудей і здавив йому голову якимись легкими, але марудними лещатами. „Куди йти?“ — запитав він сам себе. „Треба буде десь приткнутись на ніч, а там завтра видно буде“.

Починало смеркати. Треба вибратися з порту, де стає порожньо й холодно.

— Куди ж ми підемо тепер, Чорний?

Але Чорного мало обходила проблема ночі. Йому

більше хотілося їсти. Він помахав хвостом, і то ледве через силу. Мовляв, як хочеш, куди ходім, то ходім. Тоді мимохіть впливла перед очима жерстяна запона. Напівтемна порожнеча ніші починала вабити, як щось дуже спокійне й затишне. Здається, там було ще трохи со-ломи. Отже, там зовсім не погано було б переспати.

З цією думкою Альоша пішов вечірніми вулицями шукати базару. Він трохи позабував їхні прикмети і не зразу міг дістатися.

Та за годину він уже опинився перед замкненими запо-нами букіністів. Пройшовши понад рядом, він швидко знайшов і те, що шукав.

Але звідти, з чорної нори, чуто було сперечання. Там хтось був. Альоша послухав хвилинку. Так і є, там повно своїх. Від цигарки блищать чийсь зуби. Здається, за цигарку вони всі й сперечаються.

Тоді Альоша підійшов до другої, до третьої і до чет-вертої нори. Але скрізь було те саме. Ці принадні по-мешкання не гуляли дурно. В них було повно мешканців, набито, мов насіння в соняшнику. Та не залишатися ж просто на тротуарі. Треба спробувати влізти в якесь із цих помешкань. Хоча в них свої компанії, та одного, може, приймуть. Він підійшов до першої і, відкиливши клапоть заліза, поліз туди, в гущу. Чорний пошкря-бався за ним.

— Хто? — почувся чийсь сердитий голос.

Альоша на мить зупинився. Щось ніби знайоме по-чув він у цьому голосі. Та ні, це йому здалося... Тре-ба лізти далі.

— Хто, питаю. Куди лізеш?

— Та свої,— прошепотів Альоша.
— Хто свої? Луна чи сонце?
— Сонце.
— Лев чи собака?
— Лев...
— Що? Хто такий?
— Собака, собака...
— А, собака! Скеда?
— Та пускай, свій, не чуеш,— забубоніли ракленьята. — Лізь швидше, не вихолоняй кватери.

Альоша вліз, за ним просунувся й Чорний. Повітря в „кватирі“ не було, був тісний, як гній, дух. У Альоші закрутилася голова, залоскотало в горлянці. Але він не тому затримав дихання. Йому здалось, що він десь чув цей голос. Він шкрябнув його за серце. Хто це? Спитати? Ні, краще облежатись,— може він говоритиме ще.

— І от, шпана, стою я в лотє,— почав знову голос. — Деніх маса...

— У тебе? — тихо засміялися хлопці.

— Дурак. У тебе... Мовчи, бо ногою як дзизну. Думаю, ну як би його пожичить? А один поклав на вікно партаманет, а сам з мадамочкою крутить.

— Ну? і... і що?

— Ну, я тоді „хап“ — і ваших нету. А тут раклюга стояв. „Держи“ — кричить. Жалко йому, заразі. Так я вже аж на дворі, в саду, а його, як злапали, мабуть і кишку одбили. Потім мільтон прибіг, забрали його.

Хлопці закашлялися з реготу. Хтось бризнув Альоші слиною в лице. Альоша відчув, як поза шкірою йому

пішов мороз. Останні сумніви зникли... Це був Пувичка. Його голос, і навіть чутно, як він у темряві цвіркає крізь зуби.

Альоша найменше бажав цієї зустрічі. Він просунувся до завіси, свиснув тихенько в вухо Чорному і, залишивши на гострій жерсті шматок своєї сорочки, вихопився на вулицю.

Він біг просто перед себе, не здаючи собі справи, куди ведуть ці вулиці. Тільки б утекти якомога далі від тої компанії, від Пувички, а куди? Хіба не однаково?

— Ня, Чорний! Ня... Біжим... Ну його к свиням, того Пувичку...

І вони бігли обидва з висунутими язиками, підтягши животи і спотикаючись на вибоїнах тротуарів.

Альоша спинився, коли перед ним виріс чорний тяжкий монумент. Вони були на бульварі в самому серці міста. Напівтемними алеями бродили поодинокі постаті. В електричній горінні ночі, густому й димнозлотистому над банями собору, десь в недосяжній глибині змагались і падали миготливі зорі. З плечей монумента, що стояв посеред бульвару, спадав чавунний плащ.

Альоша переступив тяжкий щеп, що оповивав супокій монумента, і наблизився до його підніжжя. Холодний і чистий мармур приласкав його шкіру. Альоша видерся на широку мармурову лаву і прихилив спину до літер, що стояли колонами під ногами генерала, — розповідали про його минулу славу. Там він заплющив очі і, пригрітий Чорним, позбувся тривожної напруги — заснув спокійно і солодко.

Другого дня ще зрання голод почав туманити очі. Вони ніяк не могли позбутися сну. Повіки обважніли, їх тяжко було підійняти, щоб глянути на світ, обрати якусь дорогу і йти нею, іти хоч невідомо куди. Одначе, і сидіти на однім місці не будеш.

Альоша підвівся, побрів байдуже за Чорним, що навдалу ішов шукати якогось пожитку, вибираючи ті місця, де, на його думку, можна було знайти хоч будьякий покидьок. Часом він забігав на чиєсь подвір'я. Альоша тоді чекав на нього біля воріт, доки він не вискакував звідти з скавчанням, піднявши перебиту ногу. Іноді хтось із прохожих спинявся на хвилинку, щоб глянути через плече на хистку Альошину постать, на його чудні вії, що стреміли на стомлено-цитринових повіках, закриваючи його такі ж чудні, неприкаяні очі.

Альоші хотілося сказати, що він хоче їсти, що йому нема де ночувати і що він, взагалі, як билина. Але язик був сухий, слова застрявали в горлі болючими грудочками, він ішов далі, минаючи завулки, ворота й затичні подвір'я.

На одній вулиці, коли Чорного десь знову не стало, Альоша зупинився біля крамниці з іграшками. Пухнаті ведмеді, дерев'яні розфарбовані коні, блискучі голопузі ляльки з налитими кров'ю ногами загойдались у нього перед очима. Це було чудово. Голова йшла обертом, і він, схилившись у млості до вікна, щоб не впасти, зачепив ногою купу дитячих лопаточок і обручів, що стояли знадвору біля дверей. Іграшки посипались на тротуар, весело загримівши одна об одну.

В ту ж мить із крамниці вибіг хазяїн і вхопив його за вухо.

— Ти, раклюго! Красти прийшов? Вуркаган! Проходу від вас немає. — Його важка біла долоня прикипіла до Альошиної щоки.

— Вон! Я тобі дам красти, мерзотнику! — І він по-пхнув Альошу в плече так, що Альоша хитнувся і впав на тротуар. Потім він схопився і побіг, не озираючись, бо ззаду вже збиралась юрба, чулися запитання й сміх, через вулицю вже переходив міліціонер, наближаючись до крамниці.

Чорний догнав Альошу на Уютній вулиці і винувато облизав йому руку. Альоша не хотів іти далі. Він сів під стіною одного будинку, де топилося передвечірнє сонце.

Ображений і голодний він задрімав, ніби скований власним безсиллям.

Так прийшла ніч, і занепокоєний собака даремно намагався його збудити. Він почав гавкати, рвати Альошу за штани — все було марне. Тоді він тривожно завив. Чиясь сердита рука зачинила над ними вікно. На вулиці було порожньо. Собака не вгавав, аж поки з двору ви-йшов чоловік і, лаючись, підійшов до Альоші. Це був натомлений за день доглядач двору. Він постояв над Альошею коротку хвилину, потім звів його на ноги і, вилаявшись ще раз, досить енергійно потяг його до своєї комірчини. Собака охоче перескочив через хвіртку в ту саму мить, коли двірник уже зачиняв її. Струснувши вухом, собака не став чекати далі і вже десь зник у глибу подвір'я.

Двірник напоїв Альошу теплим чаєм і дав йому рештки своєї вечері. Альоша з'їв і знову заснув, прикритий пахучою кожушиною.

... Ранком вони умовились: Альоша матиме право ночувати в дворі в тій будці, що хоч трохи завалилася, але може ще придатися на такий випадок. Її можна обмастити глиною; якщо Альоша захоче, то може це зробити, в кожному разі в дворі є старий лампач, що ним можна буде обійтись. З свого боку Альоша обіцяв привчитися замітати вулицю й двір і допомагатиме Хомі Петровичу, так звали старого двірника. Та Хома Петрович не хоче й того. Живи тихенько, приходь, ночуй, аби не робив шкоди.

Альоша розповів свої пригоди, розказав і про свою пристрасть ліпити штуки. Суворий двірник слухав свого чудного приймака, попихкуючи крутою люлькою. Дим валив йому з широкого носа, уїдався в вічі й закривав щетинясте обличчя.

— Ночуй хоч і в мене покищо, — говорив він Альоші, — Ночуй, тільки гляди мені.

Та Альоші більше подобалось у будці.

Він заходився біля неї, позносив стару цеглу і позакладав нею дірки в своєму новому помешканні. Потому набив старого лампачу, що сипався з розруйнованої задньої стіни колишнього сарайчика, і замісив глину. Так він обмастив свою будку. В ній можна було сісти або лягти, підігнувши ноги. Альоша був без краю радий. Таким чином, він може тепер подумати про те, як діставати собі на харчі, а ночувати він уже мав де.

В пам'яті стали Матросові поради заробляти на штучках. Альоша вирішив, що завтра ж він спробує дістати кращої глини і спробує зробити щось на продаж. Щоправда, його не тішила думка ліпити за гроші, невідомо кому.

Але він нізачо не хотів лишатися й надалі без хліба, щоб Хома Петрович знову одривав йому шматок хліба від свого рота.

Через кілька день, коли в будці, перед якою тепер вилежувався Чорний, зберігалася вже торбина свіжої глини, Альоша знайшов, що йому робити. Він побачив перед тим грека, хазяїна крамнички, де Хома Петрович купував собі хліб та оселедці.

Це був дуже хороший грек, цілком гідний того, щоб його виліпити. На зріст він був не вищий, як півтора аршина, а завширшки — не менше, як аршин. Голова росла йому просто з грудей, а замість шиї було три підборіддя, м'які та ніжні. Шкіра в нього була така м'яка й темна, що здавалось, ніби він щодня вмивається олією. На обличчі найпомітніше було чорні розтопирчені вуса і маленькі оченята. Вони все посміхалися спід гостреньких кущиків брів. Словом, цей пізній нащадок гордої Еллади був дуже симпатичний, і коли й старався іноді спродати не дуже свіжу рибу чи ковбасу, то робив це завжди так вміло, що й Хома Петрович дуже його поважав.

Альоші він просто сподобався. „От, якби зліпить таку хвігурку“, подумав він. І того самого дня він уже взявся до праці.

Грекова крамничка була зовсім недалеко — за один квартал. Альоша біг туди, дивився на об'єкт своєї творчості і, прибігши назад, виправляв ніс, побільшував голову, обробляв підборіддя. За день він кінчив грека і показав Хомі Петровичу.

— Хомо Петровичу, подивіться.

— А, ти диви — сказав той. — Та це ж Валіаді! Диви! Ха-ха!.. Ну, як живий, сукиного сина з греком..

Альоша схопив свою працю і подався до Валіаді.

— Дядьо, — сказав він йому. — Чи не купите ви оцю хвігурку? Мій товариш казав, що понімающі люди купують такі штуки.

Грек подивився, і його лице засвітилося самовдоволеною і гордою посмішкою.

— Да! Це мій батько... Запевняю тебе, що він дуже подібний до цього, що ти показуєш. Скільки тобі дати?

— Та скільки! Я грошей не хочу. Даватимете хліба й ковбаси, хоть потроху. А я вам, як хочете, і ще зроблю щось.

Грек узяв статуетку, поставив її перед собою на конторку.

— Да! Це чисто старий Валіаді. Три фунти хліба й фунт ковбаси! Береш?

— Давайте. Тільки не зразу. Я братиму потроху щодня.

На тому погодились.

Альоша щасливий, як ніколи, взяв на перший раз фунт хліба й чверть ковбаси. З того він дав по шматочку Чорному. Собака взяв цей подарунок здивовано, клацнув зубами і потім одвернув своє єдине око, щоб не бачити, як довго доїдає свою порцію його приятель. Далі Чорний не витримав: глянув на Альошу. Але в руках у нього вже нічого не було. Тоді він підвівся й побіг із двору — шукати більшого поживку, бо роздратований тим шматочком м'яса не міг більше терпіти голоду.

ХІ

Після розмови з Харитоном Матрос ще довго бродив по місту, прислуховуючись до гулу юрби, що наростав, мов хвилі далекого моря. Йому приємно було відчувати на своїй спині чийсь упертий лікоть, що намагався відіпхнути його, пробитись самому наперед. Матрос злився з радісними юнцями і вперше йому стало соромно й боляче за свою „робу“, так він звав свій подраний лантух.

Він пізно прийшов на вокзал, куди Червяк цього вечора скликав товаришів. Всі мали поділитися тим, що придбали за день, купити спільно щось на вечерю і потім порадитись про дальше життя. З весною дехто почав одбиватися від гурту. Ромка Свистун десь пропадає вже третій день. Матрос щось собі думає. Так же не можна корішувать.

Було пів на одинадцятку на вокзальнім годиннику, як Матрос увійшов до зали третього класу і розшукав Червяка.

— Слухай, корішок, — сказав до нього Червяк. — Ми тут усі тебе ждемо, а ти хто й зна де лазиш. Сказано в десять, треба приходити в десять, а нічого козиря гнуть.

— Не шуми, Червячок, — озвався Матрос, — не шуми, брат, я ж був зайнятий ділом.

— Яким ділом? Сказано в десять.

— Чудак, сьогодні ж празник.

— А, ще там празник. Ромки Свистуна теж немає. Як так работать, так ну його к чіртям. Я зовсім тоді не отвічаю.

— В натурі, — озвалися й хлопці.

— Ну, годі, — сказав Матрос. І Червяк і хлопці замовкли. — Давайте краще повечеряєм, бо їсти аж кишка болить. А потім я вам, друзя і товарищі, прошу прощення...

— Що?

— За що?

— Від'їжджаю.

Червяк обвів усіх очима. Хлопці подивилися на Матроса.

— Як же це так, що від'їжджаю? А... а ми як?

Матрос посміхнувся і розвів руками.

— Беріть білети і їдьмо разом, коли хочете. Тільки я швидко й повернуся. Іду за корішком.

— За Альошкою?

— Да.

Всі знали про Альошу. Матрос мало не щодня говорив про нього, журився. Тепер ніхто не міг його спити. Матрос ніби виріс за цей день більше, ніж за довгі роки. Це почуття надавало його словам якоїсь певності й ваги. І ще йому здавалося, що він уже здоровий робітник і що він мусить вивести на пуття Альошу і їх...

Хлопці стояли, похнюпившись, не знаючи, що сказати.

— Не журіться, — звернувся до них Матрос. — Якось воно буде. Перезимували ми, не попропадали. І далі ми не пропадем. Я як бачу, так комітети хочуть знистожити вуркаганство, щоб і духу не було...

— А повтікать? Хіба не можна повтікать? Давай на Ростов...

— Дурашка ти, Метелик. Ти не тямиш, що й там зни-
стожать. Комітети ж, як думаєш?

— Та вони скрізь.

— Ну, от.

— І коли їдеш?

— Який перший поїзд, з тим і їду.

— Хм. Діло вакса, — кінчив Червяк. — Ну, давай ве-
черяти, а там видно буде.

Виявилось, що на вечерю було тільки вісімнадцять
копійок. Купили чорного хліба і по маленькому шма-
точку білого. Так і їли: до чорного прикушували по
кавалку білого, аби для смаку.

Потім Матрос попрощався з товаришами, обняв Червяка
і пішов пробиватись на перон, щоб там десь чекати
свого поїзда.

Коли поїзд став на рейки, він пішов до паровоза і,
поговоривши з машиністами, подерся на тендер.

— Давайте лопату, — сказав він до кочегара. Той ки-
нув йому широку брачку. Матрос уперся ногами в купу
вугілля і почав підкидати те вугілля до топки, звідки
кочегар жбурляв його в палаючу горлянку паровоза.

Поїзд рушив.

Гордий із себе Матрос їхав не зайцем, а за власну
працю. Машиніст посміхався, дивлячись на нього, як він
старанно грів чуба, не відпочиваючи цілу дорогу.

— Що, тяжче, як хапуть гребінці? — спитав він раз,
коли Матрос знесилений сів на купу.

— Я не хапав, — відповів Матрос і знову втявся за
лопату.

.

Він витримав цілу добу.

Коли поїзд прийшов на вокзал, Матрос кинув лопату і, стрибнувши додолу, пішов, похитуючись, поміж вагонів, подалі від кондукторів і вартових.

Місто, що його він залишив так несподівано кілька місяців тому, горіло загадковими вогнями, принадно в своїй таємничості. Матрос пробився крізь безкінечну ланку візників, перебіг через майдан і зупинився.

Тільки тепер, коли він був на ступінь від здійснення свого необміркованого плану, перед ним стало запитання:

— Куди йти?

Він озирнувся навколо, і неприємне холодне почуття пройшло йому в серце. Він стояв біля району міліції. Ліворуч темніли високі мури губернського суду. В глиб міста простяглися блискучі рейки. Ними котились трамваї — вагон за вагоном, зникали в глибіню перспективи, де підіймався міський театр незрівняної краси.

Куди податися? Де шукати Альошу? В будинку? Добре, але як його викликати, щоб не засипатись часом самому?

Одійшовши подалі від вартового, він знову зупинився. Може статися так, що замість знайти Альошу влипнеш сам. Напевне йому не забули Пувичку і раді будуть запропорити його кудись, де не дуже то весело. А втім, треба йти на розвідку. Потім можна буде найти когось із хлопців, хто візьметься сповістити Альошу і викличе його кудись подалі від будинку.

З цією думкою він швидко пішов, майже побіг туди, де містився будинок. І що швидше він наближався, то більше зростала в ньому якась незрозуміла тривога. Десь

ворухнулась думка: „А як його немає там? Що тоді?“. Він навіть зупинився на однім розі і раптом зажадав повернути праворуч і йти надалу, в другий бік від будинку. Та потім примусив себе і пішов просто, затримуючи кроки, ніби боявся швидко в чомусь пересвідчитись.

Очі його застигли, коли він побачив знайомий будинок майже новим, з рясними вогнями і з білими завісами на вікнах. За тими завісами стояли квіти...

— Тут дитський дом? — поспитав він двірника, що стояв біля свіжих воріт, уважно розглядаючи Матросову постать.

— Нема, хлопче, перевели, — сказав той, скручуючи цигарку. — Тут народ живе, а тобі чого?

— Я маю діло. Куди перевели?

— В точності я й не скажу, бо я тут недавно, а знаю, що перевели — і все.

Матрос побачив, що він нічого не знає від цього рябого „дяді“. Те, чого він боявся в думках, що відганяв від себе, не хотів припустити, тепер стало несподіваною, безвихідною дійсністю.

Де взнати? Кого спитати?

— Да... виходить вакса, — промимрив він до себе і, заклавши руки в кишені, пішов, похнюпившись, назад.

Втома вступила в його ноги. Голова стала порожня, неприємно важка. Все напруження, з яким він перебув останню добу, тепер зникло. Хотілося лягти десь під ворітьми й заснути. Але він ішов байдуже, майже напوماцки, не помічаючи того, що повертається знову до вокзалу. Ледве пересуваючи ноги, виліз він на східці,

що перед третім класом. Прихилившись до стіни, він заплющив очі й відчув, як солодка млюсть звела йому руки, вступила в суглоби і в м'язи.

Спати...

Здається, ніколи ще так не хотілося спати...

В цю мить щось холодне й слизьке торкнулось його щоки. Воно лізе по щоці далі, вже біля очей, перелазить на другу щоку, на ніс, на губи. Холодне, неприємне, але з нього йдуть два струмки теплої пари, що повертають йому на мить солодкий спокій. Та це тільки на мить. Сон відлітає раптом, звиклий до тривог і невчасних перерв.

Матрос розплющив очі. В обличчя йому лізла з тихим скавчанням кудлата собача морда. Вона шкрябала кігтями цемент і тикала свій холодний писок у Матросову щоку.

— Пішов, — скрикнув Матрос, але в ту ж мить він раптом затремтів з радості і схопив собаку за велике порване вухо.

— Султан! Брат ти мой!.. Султан?! Ах ти ж, собацюга мій... Як же ти пізнав? Здоров! Султанка ти мій! Де ж ти пропадав? Султанка... Султан!.. Де це ти був усе врем'я? Га?..

Собака пізнав свого старого хазяїна. Він лизав його і з буйною радістю рвав на ньому одягу. Потім зірвався з місця і з тривожним гавканням відбіг від нього на брук. Матрос забув про сон. Він схопився на рівні ноги і з цікавістю стежив за Султаном.

— Що таке? Куди ти? Султан!.. Сюди!..

Але собака пошкунтильгав ще швидше, озираючись іноді назад, щоб переконатися, що Матрос біжить за ним.

Матрос уже не питав. Він на силу встигав за Султаном, не маючи часу роздумувати, що значить його тривога. Він біг, як тільки могли бігти його натруджені коло важкого вугілля ноги. За кілька вулиць він пізнав Уютну.

— Уютна? Султане, ти знайшов собі хазяїна на Уютній? Та хоч не біжи так, я не такий прудкий, як ти... — Йому було смішно й цікаво, де ж, нарешті, спиниться його колишній товариш?

Султан добіг до одних воріт, озирнувся, гавкнув до Матроса і, смішно підстрибнувши на трьох ногах через високий поріг хвіртки, подався в двір. Матрос вагався хвилину, потім раптом кинувся й собі за Султаном. З двору він почув болюче знайомий голос. Той голос сердито звертався до собаки:

— Чорний! Ти, бродяга, де пропадаєш?

Собака гавкав, майже божеволів.

— Що тобі? Пішов! Вон!

В цю мить Матрос підбіг до будки, хотів скрикнути, набрав повні груди повітря, та так і зупинився з виразом неймовірної радості...

— Альоша! — нарешті вимовив він.

Собака танцював навколо них на своїх трьох ногах. Він скавчав і хапав їх за руки, в той час, як вони кинулись один до одного.

Довго Альоша не міг збудити Матроса. Натомлений незвичною працею на паровозі, він спав тепер, як мертвий. Альоша давно вже приніс від грека рештки своїх

харчів, випрохав у Хоми Петровича залізну мисочку і, наламавши в неї ковбаси, сидів перед тим скарбом в нетерпучім чеканні.

Сонце вже викотилось над дахом будинку і почало припикати замурзане Матросове обличчя, висмоктуючи з нього рясний піт.

Нарешті, Альоша згубив терпець. Він поклав під ніс Матросові шматок ковбаси — від неї йшов неможливий дух часнику.

Матрос дихнув кілька разів тими дражливими пахощами, плямкнув губами і здивовано відкрив очі.

— Пху! Хто це смердить?

Альошка реготався, соваючи йому ковбасу. Султан, оскаливши рота, хекав знеможений цим випробовуванням його собачого терпіння. Затуманене пристрастю око стежило за ковбасою, немов приковане до неї невидимим ланцюгом. Матрос задоволено посміхнувся.

— Диви. Я, здається, добре спав.

— Ну да, трохи не до обід, — засміявся Альоша. — Вставай, будемо снідати.

— Ковбаса? Давай хоч і ковбасу.

Вони зареготалися, переповнені радістю.

— А де це ти її дістав? — спитав Матрос.

— У грека.

— Що ж то за грек такий?

— Грек Валіаді. Нічого, хороший грек. Я його виліпив, а він каже, що це його батько. Дав фунт ковбаси й три фунти хліба.

— Обдурив.

— Я?

— Чудак! Він тебе обдурив. Ну, та наплювать. Тепер поїдемо, і вже годі. Ти вже в художественій.

Альоша не міг вірити. Ніколи ще він не був такий щасливий, як нині. Матросові слова звучали в його серці. Він прокидався вночі, обмацував свого вірного друга, щоб переконатися, що це не сон, що це є насправді, — Матрос тут, це він прибув учора з далекого невідомого міста й привіз цю радість...

— А я думав, хто й зна, чи й живий ти. Васька Глухий сказав, що тебе витягли спід поїзда. Саме як ти втік... Пувичка ще був у лікарні. Так зі мною тоді щось як зробилося — таке, що я й сам не знаю. Потім Пувичка прийшов з лікарні, ми з ним побилися, і мене аж до божевільні одвезли. Там я перезимував, от комедія там, брат!.. Самі тобі божевільні... Та приставляють: той каже, що він — бог, а той — цар, а той — купець... Я спочатку боявся, а тоді вже й нічого. Потім глини дістав, ліпив там усякі штуки. Ну, якби мені хоч знаття, де ти пробуваєш, то б хоч не так журився.

— Чого ж ти журився?

— Як шкода...

Альоша одвернувся. На очах його блиснули сльози.

— Брось, дурак, — тихо сказав Матрос. — Що ж ти думаєш, що я не журився? — І Матрос теж одвернувся й засопів носом.

— Так, значить, Пувичка викачався? — спитав він згодом.

— Викачався, тільки він ніколи цього не простить. Він утік, а хлопців десь розташували. Так я оце хотів ночувати на базарі, як вийшов з лікарні; лізу туди з Чорним, а там, чую, Пувичка...

— Ну? Невже Пувичка?

— Я назад. Вискочив — і ходу з Чорним.

— З яким Чорним?

Собака підвів голову. Він уже з'їв свій шматок і тепер здивувався, навіщо його кличуть знову.

— Чорний? А ось.

— Так це ж Султан! Мій Султан. Як мене були приділили в будинок, він десь пропав, аж оце на вокзалі мене знайшов...

Тоді Альоша розповів, як він зустрів цього Султана на вулиці біля будинку.

Собака ніяково моргав оком, добре розуміючи, що розмова йде саме про нього.

— Отож він учора подався шукати собі десь на вечерю... Жду, жду, а його немає. Коли дивлюся... Підбіг, гавкає, лашить... Коли дивлюся — ти. От!

— Значить, Альошко, збираймося. Сьогодні, а хоч завтра й ідемо.

— А як же ми поїдемо?

— Та так і поїдемо. В ящику.

— А Чорний?

— Да, Чорний. То що? І він в ящику.

— А як же це?

— Та вже там побачимо. Ех, якби це хоч трохи грошей. Приїхали б і зразу пінджаки. А то у комітет неприємно йти. Ну де його взять? А продать нема чого?

Обидва засміялися. Що б то вони могли продати?

— Якби тут побути з два тижні та щоб наліпити на продаж попів, або що. Тільки ж не можна. Треба їхать,

а то ще того Харитона потім не знайдеш. А що ти ліпив у лікарні?

— Там отакі дві здорові штуки, одна, знаєш, що ото на бульварі гадюки лазять по людях. Ота, і потім другого чорта я зліпив. От саганий! Там був один, Роман, так він намалював, а я тоді зліпив. Тільки ж і не чорт ніби. Грає на дудку, сам із бородою, дві пари крил, а на голові така шапка рогата, як наче старий корч. Потім ще маленькі штучки. Лікар усе поховав потім. От книг у нього! А ліктрічеська машина...

Приятелі ще довго розповідали один одному про своє життя і мріяли про майбутнє, забувши про все на світі. Але Матрос іноді зсовував брови і починав невpokійно длубати ще вогку глину Альошиного житла.

— Чого ти, Матросе? — спитав Альоша.

— Та за гроші... Без пінджаків, розумієш, невдобно йти... Ну, де його взять?

Цього вже Альоша не знав.

— Слухай, — сказав Матрос, приховуючи щось на думці. — Це та лікарня, що на Слободі? Ота в саду? От мені цікаво подивиться. А й лікаря можна побачити? Чи не пускають?

— Навіщо тобі?

— Хіба що? Не маю права?

— А скажи нащо?

Матрос вагався. Він побоювався, що його непрактичний друг зіпсує його план. А від цього плану, коли його вдасться виконати, залежить, може, їхнє майбутнє. Інакше доведеться залишитися в своїй „робі“, чого так гостро не хотів тепер Матрос.

— Я б тобі сказав, якби ти був розумний...

— Тоді скажи. Ти вже, мабуть, щось надумав?

— Нехай оддасть ті твої штучки. Їх можна буде продати.

— Які штучки?

— Ну той... лікар. Що ж він зафармазонив? Хай оддасть, і все. Він їх робив? Значить нічого замикать у шахву, що не твоє.

— Я не піду. Хай вони згорять.

— Не підеш?

— Не піду.

— Не треба! Я й не прошу. Обійдемося без тебе.

Він устав і не сказавши більше ні слова, швидко пішов із двору. На воротах затримався й кинув:

— Подожди мене тут.— По тому переступив хвіртку і зник.

Альоша чекав його добрих дві години, що здалися йому довгими, ніж ціла їхня розлука.

Давно вже звернуло за обід, а Матрос не приходив.

Нарешті Альоша зовсім загубив спокій. Щось ніби кликало його на вулицю. Він відчув потребу вибігти з двору, наче назустріч якійсь неминучій біді.

Він схопився з землі. Кинувся стрімголов за ворота.

Зупинившись на мить, коротку, як сама тривога, він раптом повернув ліворуч і подався довгою вулицею.

Біг він не пам'ятає скільки. І ось перед зеленими воротами району він раптом зупинився. Від того, що він побачив, у нього стислося і захололо серце: міліціонер вів Матроса, міцно тримаючи його за плечі, а збоку скакав Пувичка.

— Ведіть його, ведіть! А що попався!.. Будеш
ножем різати? Тоді не вловили, то тепер узнаєш.

Перед ними прочинилася хвіртка з маленьким загра-
тованим віконцем.

„Стійте!“ — хотів скрикнути Альоша.

Але крик той застряв у горлі. Він кинувся за Матро-
сом. Та в ту хвилину хвіртка зачинилася, а Пувичка
в'юном вислизнув поміж вартових і подався в за-
вулок. Другий міліціонер, що стояв біля воріт, посміх-
нувся, похитав головою. Тоді Альоша підбіг до хвіртки
і вдарив у неї кулаками.

— Пустіть! Пустіть! До Матроса! Пустіть! Я свідок.
Вартовий одвів його рукою і посварив на нього.

— Ану, забирайся звідси.

— Пустіть! Дядьку! Пустіть! Матрос не винний, —
знову рванувся Альоша.

— Та ти що? — Справді свідок? — зацікавлено спитав
вже вартовий. Він стукнув у хвіртку, відчинив її й пу-
стив Альошу через поріг.

— Візьміть його до старшого!

Цього тільки й жадалось Альоші.

В першій же кімнаті він побачив Матроса.

— Альошко?! — шепнув Матрос. — Пувичка дрянй, за-
сипав... А я вже й гроші маю...

— Де ти взяв?

— Ц-ц.

— Що ж тепер буде?

— Не знаю ...

Міліціонер, що сидів за столом, повернувся до них. Це був товстий і веселий чоловік. Пасок на ньому ледве сходився та й то не на животі, а під животом. Він примружив маленькі веселі очі, що сіріли десь за м'якими могилками, і став розглядати хлопців.

— Отряхи! Щось уже наброїли?

— А де старший? — спитав той, що привів Матроса. — Наброїли... Цей герой шпортнув ось цього ножем.

Альоша й Матрос глянули один на одного.

— Коли? — не витримав Альоша.

Міліціонер раптом обернувся до нього. Він не чекав нічого подібного.

— Ти ж сам... — і зупинився.

— Що за чорт! Це ж ти казав?..

— Що казав? То Пувичка.

Матрос сіпнув Альошу за штани.

— А ти звідки взявся? — здивовано крикнув міліціонер. — Де той другий? Той хуліган десь там, — пояснив він тому, що сидів за столом, і хутко вийшов із кімнати.

Хлопці мовчали. Той, що сидів за столом, ще раз їх оглянув і весело засміявся.

— Ох же й отряхи! Та хто ж кого шпортнув? Тебе? — спитав він Альошу.

— Мене? Матрос? — Альоша мимоволі й сам посміхнувся, хоч йому було зовсім невесело. — Матрос мене ніколи не зобідить. Ми з ним на роботу їдемо.

— На роботу? От так робочі!

— А що ж? — презирливо сказав Матрос. — Конешно

на роботу. А що той вуркаган на мене капає, так я скажу поправді: щастя його, що я в'їжджаю.

Увійшов міліціонер і розвів руками.

— Немає. Бігло ж, чортеня, уже на хвiртці було... І десь звикло... Куди, їх, цих героїв?

Черговий подивився на хлопців, подумав і сказав:

— Та хто його знає. Замкни в ту камеру, поки прийде старший.

— Ну, хлопці, потрудіться ...

.

Коли вони залишилися в кімнаті, де вже сиділо кілька чоловіка в густих хмарах диму, Альоша похмуро вимовив:

— Пропало. Не поїдемо. Все тепер пропало...

Матрос сам почував себе не дуже добре. Проте, він заспокоював Альошу.

— Чудак! Чого ти боїшся? От ще... тряпка!

А що далі, то й Матрос не міг того сказати. Тихо сиділи, притиснувшись один до одного. В коридорі гупали чийсь чоботи. Було тоскно. Поволі стало смеркати. Хтось спробував почати якоїсь пісні.

Мабуть, старшого не було цілий час. У кімнаті блиснула електрика. Люди, що там сиділи, почали розмову, та ні Матрос, ні Альоша до неї не встрявали. Вони думали про свої плани, що їх так несподівано порушив Пувичка.

Так їх застукала ніч. У коридорі стихли кроки. Тільки глухе дрижання стін нагадувало, що місто за ними кипить нічним життям. У камері почали вкладатися спати.

Тільки Матрос цілу ніч не стуляв очей. Альоша знемігся — дрiмав, зігнувшись у кутку. Матрос дивився на

нього з новим, незнайсмим досі почуттям. „Спить, — думалось йому. — Ех, тряпка. Ради нього засипався, а він вже й злякався. А що б ти робив без мене?.. Зі мною то все одно не пропадеш, а от без мене?.. Коли б тільки вирватись, побачиш, що значить Матрос. Ти ще тільки рився в кізяках, а я вже хліб заробляв, котли чистив“ ... Він відчував свою зверхність над приятелем, і це сповнювало його новою силою, гордою, незламною, а разом і любов'ю до Альоші.

... Ранком, лиш тільки забренів день, хлопці вже сиділи, разом поглядаючи тривожними очима на двері.

Години тяглися неможливо довго. Здавалося, що пройшло вже найменше, як три дні. І ніхто не приходить, ніхто не кличе їх на розмову. Їм принесли їсти. Вони й не торкнулися до хліба. Тільки Матрос похмуро набив ним свої кишені.

День проходив ...

— Пропали ... пропали, — шепотів Альоша. — Дивися, їх кличуть, а нас ні.

Та ось, нарешті, заgrimіла щеколда. Черговий стояв на дверях, шукав когось своїми веселими очима.

— Де ви тут, робочі? Х-х-х-хо-хо! Виспались? Ану-ка, потрудіться вийти.

Хлопці схопилися обидва разом і кинулися до дверей.

— Сюди потрудіться.

Вони ввійшли в ту саму кімнату, де були вчора. За столом сидів тепер той „старший“.

— Ось вони, герої труда! — зареготав черговий. — Красота!.. Прямо, кажуть, їдемо на роботу.

Матрос поважно сказав:

— У натурі. Вже й у комітеті почти що договорився. А він — у школу.

Старший кинув на них уважний погляд, непомітно всміхнувся в підборіддя.

— Нащо ви їх привели? — тихо спитав він чергового.

— Та це не я. Це — Гаврилюк. Один утік, а з цими що робити?

— Випустіть їх...

Хлопці разом, не встигши сказати й слова, з копита рвонулись до дверей.

Вони прибігли на Уютну, щоб гукнути Чорного і попроситися з Хомою Петровичем.

Хома Петрович подивився на Альошу, покректав, запалив свою люльку. Глянув на Матроса. Щетина його настобурчилася, брови зсунулись гострими кущиками, він одвернувся.

— Везеш, то вези, та гляди хлопця. Сам бандит добрий, та ще й його тягнеш.

Хлопці стояли, зануривши очі в землю. Потім Матрос покрутив головою і кинув до Хоми Петровича:

— Чого ви так? А може, я з рожденія пролетарій.

— Та вжеж...

— От вам і та вжеж... Так що нема чого й агітувати. Спасибі за квартиру і збирайсь, Альошко.

— А... де ж це Чорний? — спитав Альоша. — Чорний! Ня!

Але Чорного не було. Хлопці не могли його догукатися. Хома Петрович довго мовчав, та, бачачи, що хлопці

готові й три дні його шукати по місту, відкрив їм сумну пропажу.

— Спіймали Чорного... Добігався, — вимовив він. — На цей раз не вирвався.

Наче хто ножем провів Альоші по серцю. Те, чого він давно боявся, сталося тепер, коли все готове, щоб їхати.

— Пропав, — тихо вимовив Матрос. — І вони довго мовчки стояли перед Хомою Петровичем, намагаючись не показати свого горя. Потім Матрос гірко вилаявся і плюнув просто перед себе, ніби в вічі своїй минувшині...

.....

Товарний поїзд ішов задумано, повагом, залишаючи позад себе зелені вогні. Роздоріжжя гриміли під колесами — відходили в безвість. А на платформі з пресованим сіном, зарившись між тугими пакунками, лежали Матрос і Альоша. Зігріті власним диханням, вони дивились на зорі, що не зникали з своїх високих чат, хоч скільки біг поїзд.

Зорі кликали їх, намагнічували їхні серця.

— Везу, везу - у - у - у! — гукав поїзд.

— А на пінджаки таки маємо, — гордо промовив Матрос. — На, подивися.

— Скільки ж це? — спитав Альоша, сумний від спогадів про Чорного.

— Десятка, — спокійно відповів Матрос. — Лікар не схотів віддати тих чортів, що ти наліпив. Значить, кажу, платіть десятку, не менш, нам треба на пінджаки. Заплатив.

Матрос замовк.

Поїзд проходив глухий півстанок.

Сяйво одинокого ліхтаря упало на Альошине обличчя. На ньому горіло двоє великих зеленкуватих очей, неймовірно розкритих. Здавалося, що вони дивилися в майбуття.

— Коли ми будемо там? — тихо спитав Альоша.

— Завтра, — твердо і радісно відповів Матрос.

Харків, 1927

БРАТИ

I

Помираючи, старий Сахно казав до своїх синів :

— Сутуж тепер і на землю і на гроші. Сутуж, діти. Оце, що маю, візьміть та приробляйте. Зачепилась земля за панів, доки висмикнеш клаптик хоч на долоню, то й жили з себе вирвеш... Та, живучи вкупі, якось прохарчуєтесь. У ремество не лізьте, бо що ремісник, що робітник — легкий народ. Сьогодні був, а завтра загув і попелу не зосталось. Цур їм... Не дивіться на тих, що йдуть на фабрики та на цукроварні. Ідуть на легкий хліб, та там і гинуть без сліду й без пам'яті. А на землі, хоч і тяжко-гірко, та все ж таки є надія в бозі, коли товар на возі. Хоч який малий та нещедрий той клопоть землі, а не цурайтесь його, робіть...

Три сини стояли перед батьком, як три дуби, та уважно слухали його слова.

Три сини — на рік один за одного старший: Прохорові — вісімнадцять, Семенові — дев'ятнадцять, а Никанорові — двадцять. Уже й вус йому чорний звисає на губу — так і в батька було колись.

Стояли, думали кожний про своє.

Никанор тоді зітхнув глибоко й проказав над батьковою постіллю :

— Як наші батьки жили, вічна їм пам'ять, так і ми будемо жити. Земля хоч і мала, та гляди її, то й вона тебе не забуде, Ми хоч бідні, та на роботу не ледачі. Помирайте, тату, спокійно, коли вже ваша смерть прийшла, а я все те зроблю по вашому закону і братів доведу до пуття. Помирайте спокійно.

Так і помер Сахно. А як помер, zostались сини, пішли своїм трибом, то й слова ті давно пішли в непам'ять.

Багато рук у сім'ї, а тут ще оженився Никанор. Став за батька правити, а воно — тільки лайка та гріх. На роботу всі гарячі, захоплять — згорить під руками: три клапти землі тієї по грудочці переберуть, кожну бур'янину вирвуть, на пір'я переб'ють ниву, а прийшла осін, прийшла зима — важ по зернині, олії нема за що купити. Як піст, то вже й позичай хліба, та ще й на одробіток.

Усе думав Никанор:

„Нехай. Не ми послідні — б'ються люди та й ча хазяїнів вибиваються. Може, й ми не гірші, приробимо“.

Не раз говорив йому Семен:

— Пропадем, як мухи восени. Десять тисяч землі в самого Варуна, а на село на п'ятсот дворів уполовину менш приходиться. Та й кому приходиться? Тому, хто робить? Еге ж, наставляй жмені! Половина людей голим черевом світить та по наймах трубить увесь вік, а землею глитай обкладається. От тобі й приходиться... зашморг на шию. Як же ти виб'єшся?

Випивати почав.

А Прохор, найменший брат, побув із рік при купі й почав до економії найматися. Що заробить — на гурт і віддасть. А воно тоне, як крапля в морі.

Потім ще й Семен оженився. Не дав Прохор ділитися — живи при купі, бо чим його ділитися? Аби землю кришити?

Так і жили. Никанор чорнів, обростав волоссям та все на хазяїнів поглядав. А Прохор почав бунтуватися. Проробив строк у пана і одягтись нема за що. Яке ж це життя? Та отак цілий вік? І світу не побачити? Коли ж воно покращає?

Вигнався він — парубок на славу. Очі сміливі, чуб буйний та чорний, як ніч, а сила в руках — страшенна. Ударить кулаком по столу — хата задвигтить. Та тільки невеселий, все думає, а то ще й книжку якусь дістав та все ховається з нею. Зовсім одвернув від себе Никанорове серце.

— Шануйся мені, — казав Никанор. — Гляди, ще проти ланів підеш. Зогниєш у острозі.

А він тільки гляне на нього, наче вріже бровами. Шануюсь, мовляв.

Чудний якийсь він став. Ішли якось з роботи; випав дощ, у полі було росяно, а на дорозі — калюжі. Став він під хрестом — закурює. Пальці поклякли, ніяк цигарки не скрутить. А тут автомобіль панський як налетить, як гаркне, та багнюкою спід коліс чисто геть і обдав його: і руки, і лице, і очі заліпив. І полетів далі, аж дим позад нього синіє.

Никанор, нащо вже не любить сміху, а й він скривив губу — всміхнувся собі під вуса. Що ж ти, мовляв, роззява? Треба ж берегтися, їм же ніколи дивитись, коли машина пре, аж свистить.

А Прохор кілька хвилин стояв так у багні, не ворух-

нувшись, тільки випустив із рук цигарку, бо вона розкисла в багнюці зовсім. Стояв мовчки, стиснувши зуби, дивився вслід тому автомобілеві. Очі йому горіли дивним, затьмареним вогнем. На скронях випнулися м'язи, він ніби хотів кинутися вслід і розтрощити машину, перекинути їх самих у багнюку. Та потім витер обличчя й пішов далі, місячи грузьку межу босими брудними ногами.

Довго потім не розмовляв він навіть із Никанором, ніби той у чомусь завинив перед ним.

І ось одного разу, коли в селі стояла глупа осінь, по вулицях їздили козаки і не можна було світити світла, Прохор остаточно розсмыслив, що треба йому вириватися з цих лещат злиднів, багнюки й безправ'я. Цей рішенець твердо заліг йому в серце. Довго нікому про це не казав. Вийде за ворота, постоїть... Над хмуриєм обрієм пливуть грізні хмари, немов десь страшна пожежа, і сірий тяжкий дим розходитьсь по цілому світу. Нарешті він не витримав.

— Не можу я, Никаноре, — сказав він до брата. — Як собі знаєш, а я не можу.

— Чого ж ти не можеш? Не розбереш тебе.

— Душить мене! Оця бідність проклята, собаче життя. Правду казав той чоловік, що ночував у нас: задуть народ чисто геть. Утечу я, мабуть, світ - заочі. Може, знайду десь краще.

— На фабрику, може, чи куди? — спитав тоді насмішкувато Никанор. Нагадав йому батькові слова.

— Ех, — відказав Прохор, — не тямиш ти, Никаноре! Що ж батько? Лежить у землі. А життя? Воно ж істребує не з батька, а з нас. Ти он дивишся на ха-

в'яїв, та ти й здохнеш у злиднях, а не станеш хазяїном! Швидше підеш до куркуля у найми. А я не хочу, будь вони прокляті. Краще піду туди, де більше світу, де люди сміливіші, вміють боротись за своє право. До робітників піду! Бо тут пропадеш ні за пухлу душу, з голоду пропадеш.

Він подивився братові у вічі і, щось пригадавши, тихо вів далі:

— Як були ми ото в городі з хурою, так, знаєш, чудна пригода мені трапилась, ось ти слухай. Лежимо ми під возом. Коні хропуть, мордами полову з рептуха викидають. Саме ранок починається. Туман такий над городом, а за тюрмою небо ледь-ледь червоне. Лежу, курю, коли це чую — гудок! Один, далі другий, далі третій. Гудок за гудком. Знаєш, як ото співає хто, у кого голос дужий, що аж хата дрижить, наче стелю хоче зірвати. А тут так небо дрижить од гудків...

Никанор похмурився, підняв свої широкі плечі.

— Гудок, щоб ішли на роботу. Що ж тут такого?

— Тавжеж на роботу. І от я собі лежу, піджак у мене тліє — жаринка впала, а я й не чую. А в нас, думаю собі, півень удосвіта... Ку-ку-рі-ку... У кожного свій півень... тільки й того... Вийде чоловік на двір, почувається. Гемно! Собаки заводять. А тут іще, кажуть, наженуть козаків, душити нашого брата. І в економії життя собаче. Ніде не заховаєшся, хоч живий у землю лізь.

— Ну, та й далі що? — глухо спитав Никанор.

— Встав я, підкинув коням. Ніде ні духу. А я не можу, гудить, чуєш...

— Тягне чи що?

— Атож. За живе тягне! Наче підказує тобі: „іди, нас тут багато, тут наша сила!“ Стою, а в голові кров бухає. Чудно! Зірвавсь і гайда! Прийшов до заводу, став за корпусом, а вони саме у ворота валять... Робітники. Валять, як ото весняна вода! Ні спинити її, ні загатити... Ніякою силою! Темно, — ранок сірий, корпуси чорні, високі. Робітники з ліхтариками. Цигарки допалюють, топчуть ногами та у ворота, в ворота... Тільки картузи ворухнуться та вилається хтось іноді. А очі — блись-блись, тисячі очей, так і проймають! Здається, пройдуть над землею — змісять, залізом закидають.

— Кого?

— Кого? Тут то й штука... Це в них спитай, вони знають кого. А я б насамперед Варуна, Животовського, Стародубця змісив. — Очі Прохорові спалахнули лютим вогнем тієї безнастанної зненависті до пана, яку він ще не усвідомлював сповна, як зненависть класову, але яка вже гартувала в ньому почуття великої солідарності до робітників заводу. Віддавшись своїм спогадам, він дивився вперед і тихо, кованими короткими словами вів далі.

— Постояв ще, доки пройшли. Задвигтів корпус, слухаю, відірватись не можу, чую як клекоче робітнича сила. Підходить стражник: „Ти, — каже, — чого стовбичиш? Проходь, любезний, як не хоч до кардегардії. Спокою за вами, — каже, — не маєш“. Пішов я. Іду городам. І тільки-тільки виткнувся пружок сонця. Дивлюсь — партію арештантів погналі.

— Яке тобі діло? — скипів Никанор. — Заробили, то й погналі. Сиди на землі, роби чесно — ніхто не пожене.

— Не пожене, то в землю зажене, — гостро одказав Прохор. — Я вже бачу. Ти ось і брат, а душа в тебе черства, камінна вона в тебе, чи що? Злидар, а шкура товста, як на дубі. То й роби на них, скільки хочеш!

— На кого?

— На куркулів!

— На себе роблю, а не на куркулів. Що зароблю, те й матиму. Знаю, що це — моє, потом зароблене, не на дурницю.

Тоді вже Прохор нічого не відповів. Махнув рукою і замовк. А другого ранку висмикнув із тину палицю, поклав у кишеню шмат хліба та жменю махорки і пішов.

Куди пішов, де пішов? Невідомо.

Вийшов Никанор ранком на двір.

— Прохоре!

А його немає.

„Пішов таки на легкий хліб, — подумав Никанор. — Ну, йди ж, та не вертайся, пройдисвіте, коли в мене душа черства. Бач, як у мужиках спротивіло бути“.

Найтяжче було Никанорові, що Прохор подався до міста: „Нехай би знову йшов у строк, — думалось Никанорові, — десь би на землі робив, може б стяглись таки на зайву десятину. А пішов у город, забув, як пахне земля, як сходить жито, то й усе забув — і хату, і рідних. Загубився серед тих городських панів, що так і дивляться, де б пожитися, що тільки й ждуть, доки мужик їм привезе того хліба горьованого... На завод пішов, дурниці закортіло, наче батьки не землю святу

орали, а десь лизали по трактирах тарілки та на дурницю з заводу жили. Що то за робота? Чи стук, чи грюк, а їсти йому дай”.

Ненавидів Никанор городських людей. Усі для нього були однакові, всі — пани повбирані, чужі, облудні. Того не хотів узяти в голову, що, крім панів блискучих та ситих, жила у місті по темних брудних долинах, по закутках, без сонця й повітря, горьована сила робітництва, виснажувана щоденною нелюдською працею, з якої ласували, жиріли ті ненависні йому пани та підпанки; що гартувалася вона в боротьбі проти експлуататорів і несла визволення й Никанорові. Цього не знав.

А Прохор тим часом ні слуху, ні духу. Тільки дійшли до Никанора глухі чутки за кілька років, що непорядки пішли та заколоти. Погнали десь по тюрмах не сотню і не дві бунтарів. Десь там достукався й Прохор...

Почувши про це, Никанор сказав...

— Нехай же зносить на здоров'я та згадує батька. А як не прийде, не поверне до двору й після того — туди йому й дорога.

З того часу Никанор зовсім заріс чорною кущуватою бородою, придбав, замість господарства, горба на спину та великі, тверді, як квасоля, мозолі на руки. У цих руках тримав він і гвинтівку, як настала революція, бив нею з розгону, просто прикладом по вікнах і столах, як розбивали економію, бив глухо, з одчаєм і майже зовсім без слів — від глибокого серця.

Саме тоді не стало у них в родині й Семена. Пішов він із червоним партизанським загоном проти ворога, завів і коня, та там з конем і загинув. Зосталась жінка-

удова з малими дітьми. Як почали люди приходити до пам'яті, прирізала радянська влада їй і Никанорові землі, що на їдців належало. Взявся він за чепіги, затис їх мозолями і почав орати.

Та все такий похмурий. Наче не вірить, що має він тепер силу, що інакший світ настав. Стане говорити — слухають... На з'їзд обрали. Поїхав, теж говорив і слухали. А не збагне всього своєю думкою, шкаралупи старої ніяк з неї не може скинути.

„Мужики ми, — каже, — та й годі. Душа в нас черства. А в них — бачиш, м'яка“. І голос наче надломиться. Не знає міри своєму темному, глухому болеві — просяк ним, як гірким потом. А що і як — того не може дійти. Тільки ще більш розпалює себе.

Про Прохора думає, та не каже. І в сім'ї мовчать. Тільки тліє Никанор день і ніч. Не може помиритися.

Так і живе.

Ось він приїхав із поля. Стоїть посеред хати, шапку повісив на дерев'яний кілочок у стовпі, що підпирає стару згорблену стелю. Брови його падають на очі двома очіпками, свита стоїть лубом, — він приїхав з дощу, з холодної негоди.

Дома за божницею лежить давній лист. Никанор поглядає на божницю, довго ще стоїть посеред хати, звисивши важкі, натовлені руки.

— Вечерять, — каже він густим, як земля, голосом.

Сім'я ворухиться коло печі, грюкає рогачами, виймає горщика.

— Може б руки помив? — каже Никанориха.

Він мовчки роздягає свиту й сідає до столу. Вломивши хліба, говорить:

— Ми не пани. По городських трактирах не вчилися.

— Та багнука ж на руках. Чи важко помити?

— Не патякай. З цієї багнуки хліб їси.

Велика сім'я мовчки обсідає стіл з усіх боків. Вечеряють.

Маленька дочка не витримує і підводить на батька цікаві, чорненькі оченята.

— Тату, а дядько Плохол хіба в тлахтилах їдять? А со з вони їдять там, дядько Плохол?

Усі поклали ложки краєчками на вінця великої рудої миски і зиркнули на Тетянку.

— Їла б мовчки.

У лампі догорів гас.

Никанориха підкручує гніт, і він задушливо чадить темночервоним рогом.

Важка Никанорова постать підводиться з покуття. Він витирає бороду і, глибоко зітхнувши, встає зза столу.

— Загаси його, нехай мені не смердить, — говорить він до старшої дочки.

Вона дмухає в лампу, і з розпеченого, засмаглого скла валить густий гасовий дим, немов із справжнього димаря. Стеля повагом осідає ще нижче. Тепер вона вгрузає своїм горбом у темряву, що вийшла з кутків і обгорнула Никанорову сім'ю.

Сім'я ворухиться, зітхає, шелестить соломою. Старший хлопець Васька йде спати до коняки.

Хата поволі заговкає, тільки немов невидимі ковальські міхи сопуть у темряві.

Никанор лежить на полу. Не спить. Ворушить бровами, дивиться в морок, думає.

„Спробував би так, як ми... у гною, під дощем та в негоді, мов ті жуки. А ти сидиш там при світлі та газетку почитуєш. І душа в тебе м'яка“.

Никанор перевернувся, нап'яв на себе кожуха. Йому тягло крижі, мабуть він застудив їх, бо в обід полежав трохи на вогкій ниві.

„Хіба в нас є ті години, що відробив, та й пан? Папироску в рот, побрязкуй грошиками... Ми не маємо тих годин. Одна в нас година — ціле життя. Як земля на тебе впаде, аж тоді ти вільний, одпочивай“.

Глуха, чорна хвиля підійшла йому до грудей, затопила горлянку.

„Ще й балакають. Та ми для вас он - які добрі. А як же! Родичі... У тебе син на електриці практикується, а мій у гною, як той хробак, а дівки пеленою метуть та ждуть лихої години...“

Він тяжко зітхнув і простяг руку до вікна — по махорку. Одірвав шматок цупкої шпалери, пожмакав між пальцями і, розправивши її на долоні, сипнув на неї дрібчастої махорки. Запаливши, знову лежав з закритими очима, а в бороді йому тлів великий червоний дубок цигарки. Часом він надміру розгорявся синім вогником, і від нього тріщала борода. Глибокі затяжки входили в груди густими хмарами, немов оливом наливаючи легені.

Нарешті він пригасив між пальців недокурка і знову зітхнув, придушений мороком.

„В гості приїзди. Скучив, аж нікуди. Та ось чекай, приїду, побачу, як частуватимеш мужика з черствою душею“.

Як тільки почало світати і в кутках заворушилась сім'я, він прокинувся. У печі горів уже вогонь. Широкий отвір її лизав гнучкий солом'яний дим. Никанор устав, підійшов до лави і, набравши води в старий, колись синій кухоль, почав умиватись. Приснув на руки, потер ними під очима й біля носа, де не було бороди. Утершись якоюсь шматиною, сів до столу.

— Хведьку, де той лист? — спитав він.

Хлопчик, що збирався до школи, поліз за божницю, подав Прохорового листа.

— Ось він. Тут уже й буков не знати. Як його всяке бере та тільки жмакає.

Батько подержав листа, згорнув і знову розгорнув його.

— Що він там пише?

— А я ж читав уже скільки. Геть усе був перечитав, — поважно сказав хлопчик. — Та я й ще можу перечитати. — І, не чекаючи вже батькового наказу, він високим школярським голосом перечитав те, що всі вже знали на пам'ять.

Никанор іще подержав мовчки листа, потім сказав:

— Зав'яжи там хлібину.

— Тату, куди з ви підете? — спитала Тетянка. — До дядька до Плохола?

Никанориха мовчки зладнала чоловікові торбу. Він надів і пішов...

І коли широка батькова постать перейшла аж вищу

дорогу, а подвір'я погнався Васька, щось гукав проти вітру, але батько не обернувся. Біла торба на спині хиталась, набита, як горб, і зникала поволі в глухому перебалку. Вітер з дощем, а пахом огудини вертав до Васьки його гукання :

— Та-ту-у-у! Глядіть же. На ме-ха-ні-ка... Та-ту-у-у!

Він довго ще стояв за ворітьми, дивився на згружену осінню дорогу, що простяглася через перебалок, ввігнула там свою розтовчену, змішану чобітьми спину і десь аж за пагорбка плазує знов далі, в сивий від мряки, від хмар і дощу, безмежний, холодний степ. Батько вирнув на пагорбі, витягає з багнюки чоботи. Ось він зупинився і поволі обтирає їх об товстий грушевий ціпок. Руками наліг на один кінець, а другий упер у дорогу. Потім повагом рушає далі.

Вася теж думає повагом, та все ж таки швидше, як іде батько. І ось в його уяві постають огні, молочне сяйво над містом, коли небо чорне й безкрає навколо, а над самим містом — небо від ліхтарів, мов світла ковбана, тремтить молочним серпанком. Батько підходить до передмістя, стає на брук і виймає з кишені пожмаканого листа, читає, де саме шукати дядька Прохора. Він скидає шапку, витирає лоба, що змокрів йому від ходи, востаннє обчищає чоботи і йде вже під ліхтарі, змішується з натовпом і зникає...

Скільки думав Васька про те, щоб побачити дядька й Мишка! Мабуть, тільки вони і втямили б, як то хо-

четься йому вийти на механіка. Адже вони там живуть і робота в них не така, і все в них, мабуть, інакше. Он приїздили ж торік із міста хлопці, так що ж він проти них? Не скаже й слова так, як вони, а вони такі сміливі, розумні, а слова так і рубають. Чого воно так, що навіть підмазок біля паровика, он у паровому млині, і той не такий, як вони — парубки, сільські хлопці? Нічого він не боїться, аби машина йшла. Почне говорити, то все в нього доладу виходить. А тут... Батько сердиться, все йому не так, а як, то й сам не скаже. От якби в артіль записалися... Там сила. Там як загримить трактор, так аж поле розлягається. І в кого сини комсомольці, то всі там. А батькові хоч і не нагадує. Протражкаються, каже. А того й не кажи, що на своєму оцьому невірному господарстві протражкаємось, а не в артілі. Коняку щось напало, гулі поробилися. Ну його к свиням з такою роботою! Казав на механіка щоб віддали, так хіба ж вони послухають?

Він похилився на тин і дивився в степ з гірким безвихідним сумом. Спід шапки стирчав йому закошланий шмат чуба, на нього сідала мряка. Васька насвистував щось тоскне, тягуче. З хати хтось вийшов, грюкнув сінешними дверима.

— Чого ж ти стоїш, хлопче? — почув він голос матері. — Роботи нема, чи що? Он коняку напій.

Васька зітхнув і, похнюпившись, пішов до худоби.

II

На передмістя заходить вечір. Прогула на заводах четверта година, ударилися в мури густі, повногруді

гудки, рвонули баритонами небо і змовкли. Вулиця п'є смеркання; темнішають вікна, гаснуть жовті плями „ларків“ і зелені околуші „цербкоопів“. Цегляні поверхи складів тиснуть сусідні будиночки, низькі, присадкуваті, з пощербленою черепицею. Із шкіряного заводу валить нестерпний дух оброблюваної шкіри.

Прохор Сахно енергійно плює в той бік, береться за ремінний козирок, нижче насуває картуз і переходить вулицю. Його висока постать, трохи схилена в грудях, повагом ступає бруком. Віку йому років із сорок, але можна вгадувати на п'ятдесят. Щоки перерізали два рівчаки, і в них осіла сажа. Короткий, нерівно підстрижений вус, шорсткий і впертий, перетинає губу. На скронях міцно прилягла сивизна, а над сірими гострими очима лежать двома валами пухкі чорні брови. Вони надають йому якогось чудного виразу — ніби суворого, і разом — лагідно-теплого, бо вони пухнаті.

— Старий уже нахнюпив брови, — сміялись сьогодні в ливарному. — Що ти все думаєш? Плюнь, все одно нічого не придумаєш.

Він мовчки лив у форми білий чавун. Сліпучі відблиски горіли на його обличчі.

— Чого ж, може, й придумаєм.

Завжди перед тим, як увійти до ливарного, вони сідають на залізних брусах під стіною і починають говорити.

— Чого тобі думати? — стукав один об залізо цигарошником. — У селі родичі є, а ти ще й думаєш.

— Еге, твоя правда, родичі, — спльовував Прохор між чобіт. — Якщо хочеш познайомитись з ними та поговорити, то я тобі дам і адресу до них — іди.

Усміхались співчутливо, мовляв: знаємо. Перебирали в пам'яті спогади з громадянської війни, згадували, хто скільки раз дивився смерті у вічі, хто стояв під кулями білих генералів, хто під шаблею гайдамаків, а разом — про те, як голодні й босі завойовували владу. Були й такі, що ходили на села вимінювати хліб. Слухаючи їх, у кожного з'являлась посмішка від того, як дядько діставав совок борошна й сипав йому в торбину, боячись розпилити хоч одну порошинку. По тому читали газету й сперечалися. А як дійдеться вже й до серця, то завжди хтось звертається до Прохора: „Як твоя думка?“. Старий, що нюхав доволі пороху, підійме чорні брови, поворухне вусом і скаже кілька твердих слів, що їх уже важко й заперечити.

... Прогула четверта година. Прохор повісив свій номер на дошку й пішов.

Падає вечір.

Діти з криком перекидають на розі кошика з насінням і мчать у вузький завулок, а десь за ними летить завзята лайка старої перекупки:

— Щоб вам очі повивертало, розбишаки ви горлові!

Яке знайоме це передмістя... Тут кожний мур постріляно кулями. Колись тут захинались свої й ворожі ваговози, і йшли робітники з смертю в обіймах — застоювали брами цих чорних корпусів.

Прохор посміхнувся на дітей:

— Ну й отряхи.

— Та бодай уже з них душу витрусило, — кричить перекупка.

— Чого ти, стара печерице? — каже до неї Прохор. — Тільки ж перекинули, не розтаскали. І за те дякуй.

А в голові невідступно та сама думка.

„Чого він ремствує? Писав же йому — приїзди, подивись на нашу роботу, понюхай її, поговоримо. Чого ж не їде?“

„Сьогодні знову говорили в ливарному: „Ну що, старий, як там братуха? Держить змичку?“ А він, мабуть, і духом іншим дихає. Все, мабуть, на „хазяїнів“ поглядає!..“

Блиснули й захитались на вітрі ліхтарі. На мокрий брук упали широкі світляні плями, немов тремтячі язики багатоголового велетня лизали на камені сліди щоденної праці.

Повз Прохора бігли трамваї, набиті робітниками. Зміна їхала додому, натомлена, з кіптявою на обличчях.

Прохор навмисне пішов пішки, йому, не хотілось поспішати. Він ішов і думав про Никанора.

„Чого він ремствує? Чого мовчить, замість прийти поговорити та подумати. Так ні ж, затявся, як на ворога, мовчить. А від мовчання тільки на серці накипає. А може він і справді йому ворог, може він тягне куркульську руку, через те й не відповідає на листа, не з'являється. А може чоловік носить жужіль у грудях, не бачить, куди і як ступити. Так ми ж допоможемо“ ...

Він дійшов до вузла, де роз'їздились трамваї.

За камінним мостом крізь темну арку сяяв довгий золотий разок ліхтарів — там починалось місто, ясною вулицею з музеями, блискучими аптеками й театрами.

Він увійшов під арку, де не так навратливо рвав вітер. Запалив. Над головою простугоніли вагони, і далеко засвистів задиркуватий паровозик.

— Плуги! Плу-ги-и!

Це поїзд з заводу. Він одвезе на товарний вокзал свій залізний товар і пробіжить назад з веселим, бадьорим свистом і сичанням.

— Час-с! Ча-с! Ча-с-с!

Прохор пішов попід насипом, найближчою дорогою до свого спуску. Останній вагон миготів з далеких рейок червоним оком і тікав за чорні заломі вокзалу.

— Товаришу Сахно! — раптом почув він чийсь голос, а потім — сміх. Перед ним виросла мокра шкіряна постать і схопила його за плечі. — Чого швендяєш, батьку? Чом не поїхав трамваем?

Прохор чудно якось заворушив лівим усом — засміявся.

— Це ти! Чого ж ти лякаєш?

— Ха-ха-ха! Хіба злякав? А я думав, що ти герой.

— Ти ж це куди на ніч?

— Справи.

Прохор знову тепло, по-товариському засміявся.

— А які саме?

— Та на збори. Свято ж скоро. План розробляємо. Клуб ілюмінуємо. Провідню нову робимо. Словом, не маю часу, вибачай, хоч ти й старший — побіжу.

— Ти ж, мабуть, і не відпочивав?

— Хіба? Оце так штука! А мені здавалося, що я оце тільки но з ванни виліз та на балабайці пограв. Ну, йди, не гайся, бо якби ти знав, хто в нас дома...

— Хто? — рвучко запитав Прохор, відчуваючи, як груди йому стискаються.

— Вгадай.

— З села?

— Та ще й з дикого.

— Слухай, ти дурня не клей, Мишку. Кажи, правда?

— Ну, не хвилюйся, батьку, — сказав юнак. — Справді прийшов із села дядько Никанор. Це ж гора, не дядько. От він мені подобається. У нього кожне слово — пуд землі. А дивиться! Спід лоба. Єй-право, мені подобається.

Мишко зник за насипом, а Прохорове ухо ловило ще його сміх, дзвінкий, як цокіт молотка по малому ковадлу.

На заводі Мишко за меншого помічника електротехніка. Але не працює він тільки шість годин на добу, коли спить. Решту — десь у клубі, в комсомольському осередку, на зборах, десь пропада й приходить додому пізно вночі, пошарудить три хвилини — вечеряє, потім упаде на ліжко й спить, аж хата розлягається...

Прохор подивився в той бік, де зникла Мишкова постать. Махнув рукою, засміявся.

— От гвинт! Та приходь же, чуєш ти, агітаторе, — гукнув він у вогку темряву. По тому підняв комір, на-сунув на лоб картуз і швидко пішов додому.

Матроський спуск угруз головою в провалля, де розвалені будинки, каміння й гори побитої цегли. Тут рвалися тридюймові набої, а недалеко робітники в одчай-

душнім наступі висадили в повітря ворожий артилерійний склад.

Насупроти будинку № 12 стоїть одинокий мур, похилившись над бруком у німій роздумі: упасти, чи не впасти? На роздертих зіницях вікон ворухиться нічний птах, готовий зашуміти чорним крилом, коли прийде небезпека.

Прохор живе в будинку № 12.

Він пригинається і йде камінними сходами попід драбиною до свого приміщення. Темно. Намацав двері й зупинився.

З чим прийшов Никанор? З того часу, як вони розлучились глухої осені, пройшло життя. Трудне, жорстоке. Настало нове, а вони ще не бачились. І як зустріне його Никанор, коли він увійде в хату? Що в нього на мислі?..

... Наліг на клямку. Постукав. Вийшла Маша, чорнява, привітна, у новій кофтинці.

— Прохоре, а в нас гості.

Мельки глянув на неї, посміхнувся їй, трохи ніяково, радісно й разом тривожно. Потім ступив у хату і побачив Никанора. Той сидів біля столу у свиті, як прибув, нероздягнений, і здавалося, що його чорна постать от-от роздушить на щурки білий чистий стіл. На другому стільці лежала його торба з хлібиною і ще з якимись вузлами.

Прохор ступив у хату й пішов до Никанора, скидаючи картуза.

— Здрастуй, брате!

Никанор заворушив бородою, підвівся і, простягаючи руку, відповів:

— Здоров, Прохоре. Оце, як бачиш.

Маша одвернулась. Потихеньку, краєчком кофти, витерла очі. Брати ж поважно поручкались, потім поклали ліві руки на плече один одному й тричі суворо поцілувалися, — мовчки, уважно, повагом.

— Спасибі, — сказав по тому Прохор. — Я зустрів Мишка, а він мені й сказав. Я ще й не повірив. Ну, спасибі, значить, добре, — говорив Прохор, хвилюючись. Никанор, почувши про Мишка, усміхнувся скронями, лобом, усім обличчям.

— Я й не знав, що маю такого небожа.

— А що він тут? Він такий, що...

— Ні, приятний парубок, а вже що скаже, що прикаже... Зразу видно, що... городське. — І знову його борода вступила в обличчя, закриваючи посмішку.

— Давай води, — сказав Прохор на Машу, — давай, будемо зараз скребти себе. Роздягайся ж, що ж ти так і сидиш, наче на вокзалі. Скидай свиту. Та це ти пішки? Невже такий світ пішки?

— А що ж? Хай коняка відпочиває. Наробилася.

— Посіяв, значить?

— Та посіяв, що довелося...

— Ну, скидай, скидай свиту. Сюди її. Давай, Машо, води.

Маша налила їм літепла в велику білу миску. Никанор мовчки засукав рукава і встромив руки в приємно теплу воду. По обличчю розлилася чудна, дитяча ніяковість. Довелося взяти це й мила, бо Маша не відходила, і просто всунула його в Никанорові руки. Вода стала одразу чорна — від землі та від сажі.

— Давай чистої, — командував Прохор.

Потім Никанор розв'язав торбу і, вийнявши хлібину, сказав до Маші:

— Прийміть, хазяйко, хліб, не погребуйте.

Брати подивились один на одного. Сильні, засмаглі в роботі, перетягнуті міцними жилами, вони наче вимірювали один одного. В того вус посивілий і голова вкрита зчорнілим сріблом, а в другого — невілазна борода.

— Ну, сідай. Розкажуй. Як ви там?

— Та що ж? Життя наше відоме тобі, — сказав Никанор, — село та й уже. Ну, ваше мало нам відоме.

— Мало? Роздивляйся, брате. На все роздивляйся. На завод підеш?

— Як пустять.

— Та чого ж не пустять?

— У вас же там по годинах. Зміни...

— Ну, так що як зміни? Подивишся. Може, в тій зміні ти й годину не вистоїш.

Никанор хмуρο посміхнувся.

— Така трудна?

— Як на кого. Наш брат ізвик.

Замовкли. Маша брязкала склянками. Готувала чай.

— Вип'ємо, брате, чаю, а там ще прийде Мишко, він до свята щось там готується.

— Празники, значить? Гульня...

— Атож, щось там клуб покаже. А в вас там як? Буває щось?

— Не знаю. Ми до тіятрів не позивали, не ходимо. Нам без інтересу... Кооперація у вас тут, диви, яка.

Ніколи в нас такої не буде. Де нам. Тут власть, під-
держка, а в нас за дев'ять років революції, може,
і дев'ять ораторів путніх не було. Так, якісь жевжки
прибігали, ще й на антонобілі. Тільки бензин переводять.
Попшикали, попшикали — кажуть, шефство. А яке шеф-
ство, як воно нікуди. Хто його послухає? Як у нього
материне молоко на губах, а воно: „Товариші, това-
риші“. І так нам усе ...

Никанор розговорився.

Він сперся долонями на коліна, похилив голову, і, ніби
в землю, вивертав з себе слова жагучі, трудні, від не-
свідомості.

Вони падали на купу, ті жагучі слова, грудки зашка-
рублої, розпеченої землі зростали горою і здавалось, що
вони заповнюють уже всю кімнату.

Прохор слухав його, підперши щоку великим чорним
кулаком. Від того засмагла шкіра на лиці зійшлась у гар-
мошку і так лежала на пальцях.

Йому пригадалися давні літа. Глухі ночі, повні зави-
вання собак. Никанор сидить край столу, думає
про землю, важко зморщивши лоба. Вічно думає про
землю, а вона вся в панів та в куркулів односельців,
і ніколи її Никанорові не вирвати з їхніх міцних лабет.
Треба іншої сили, великої робітничої сили, що не тільки
землю вирве з поміщицьких пазурів, а й самого Никанора
вирве з баговиння протирічливих дрібновласницьких мрій
та сподіванок, що ніколи не здійсняться, вічно дуритимуть
його. Цього от і не розумів Никанор. Потім
перед очима пройшло власне життя — в огні, в тривогах,
у в'язниці, у тяжких злиднях. Громадянська війна, фронти,

перемога. А тепер, коли вони із сином працюють разом на своєму, соціалістичному заводі, врісши в той щоденний спів і грукіт заліза, і радіють просто й щиро від життя, від того кипіння щоденного в праці, в розмовах і сперечаннях, від того, що скидають і обирають завком, бо все їм болить, як робиться щось не доладу, і від того, що в свята грає в клубі музика й горять прапори — чому й тепер Никанор дивиться так, як тоді?

— Ех, Никаноре. Дали ж тобі землю. Ти ж за нею болів. Чом же тепер не радієш?

— Дали, та як її взяти? Горбом тільки й береш.

— Горбом, брате, лиха не вб'єш, це правда. А ти не журись, дали землю, даємо й машину... От і бери землю машиною!

Але Никанор ніби не чув, чи не зрозумів братових слів і провадив своєї:

— А продаси хліба, та собі нічого за нього не купиш, бо хіба ж тут накупишся? Ти от що скажи, а то — шефство. Вам то добре говорити.

Прохор усміхнувся.

— А як же! Нам добре, в молоці купаємось, нічого не робимо — само в рот пливе. Ти й тоді це саме казав. Тільки чого ці робітники на смерть ішли, навіщо вони революцію робили? — хай би й земля була панська, і заводи...

— Я про це не кажу. Що ж ти...

Прохор спокійно зауважив:

— Не кажеш? А коли не кажеш, то чого ж чекаєш? Світ перероблюємо, а ти тримаєшся за свою шкапину, горбом, аби своїм власним, хочеш кубло своє одгородити

від тих, хто по - новому, по - революційному береться робити на землі.

— Може артілі? Я вік свій проробив без артілі, а тепер...

— А тепер придивися, що робиться на світі та для кого воно робиться й для чого. Може ж таки й зрозумієш, що важить для тебе робітник отой, що за руку тебе, як малого, виводить. А ти ще й упираєшся. Без артілі вік робив... А на кого робив? Що мав? Я, тиняючись по економіях панських, на кого робив? Кому ж ти кажеш?

Мовчав Никанор, не знав, що відповісти. А Прохор, уже блискаючи очима, запалившись і ніби помолодівши, встав, розправив груди і впевнено, твердо розгортав думку.

— Ти от за зміни кажеш. Пануємо тут, гадаєш. Але не в тому річ, що робітникова праця далеко складніша, ніж тобі здається, не в тому. І не через те ти мусиш інакше до нього ставитись.

— А то ж іще через що?

— А через те, що він твій організатор, що він тебе вирвав з вічного ярма, що він життя нове творить, машину, кажу, тобі дає, щоб ти нею робив, а не горбом; що його, робітничу партію світ увесь перетворює, по - новому його будує, щоб і йому самому, і тобі жилося в ньому в тисячу разів краще, ніж ти жив колись. Та не жив ти, а животів!

— Якби ж то воно так, а то хлопчачі комсомольські приїдуть — шефство, шефство, а діла немає...

Раптом відчинилися двері. Увійшов Мишко. Вода стікала з нього, краплі м'яко падали з козирка на підлогу. Він струсував із себе росу і вигукнув:

— Засідаєте? От і я! Покинув, прибіг. Слово честі, дядьку, ради вас. Дощ, товариші, аж пищить.

Стало всім якось легко, наче Мишко, цей здоровий і веселий парубійко, міг зарадити лихові, міг зразу переконати дядька, розвіяти всі його сумніви і вагання.

— Ну, чого ж замовкли? Доповідач, здається, дядько Никанор? Ну - ну, не відпирайтесь, я ж чув, як ви крили нашого брата - комсомольця. Ха - ха! Неправда? Адже „крив“? — звернувся він до батька.

— Та крив. Бо вас таки й слід, ви ж, барбоси, хіба що зробите до пуття? — сказав Прохор так суворо і разом з такою ніжністю, що Мишко зареготав на всі легені.

— Справедливо! Я ж кажу — йди в наш комсомольський осередок, ми тебе на секретаря наставимо, і давай порядок.

— Та одчепись ти. Лобурів не бачив.

— Ха - ха - ха! Ёй - право ж, батько думає, що справді ми його на секретаря хочемо.

Никанор осміхався, дивився на Мишка трохи недовіркою, збоку.

— Ти ж і штукар, хлопче, як я бачу.

— Інакше, дядьку, гріш нам ціна. Хто носа не вміє собі втерти, ходить і стогне, той, дядьку, не людина. Той тільки псує повітря. Воно ж і самому неприємно, кисне ото, стогне, та ще й інших виклика на сльозу.

— Це ж воно як виходить?

— Та так і виходить. Неприємно виходить. Як так пуститись, то краще зразу сказати: „поганяй до ями“. А ось батько скаже, чи не казав я сто разів: є в дядька Никанора син, а що він робить? Хвости коням

крутить. Та це життя? А дядько Никанор і не туди, що Ваську треба в комсомол.

— Туди. Перевів на що. Чи ж йому полегшало б від того?

— А це б ви тоді його спитали — чи тобі, Васько, полегшало хоч трохи?

— І питати нічого. Хвосту все одно треба буде крутити. Життя наше таке. Нема йому, хлопче, ні кінця, ані краю, як ота ніч восени. Все одно крутив би хвосту...

— Але дядьку! Ви б подивилися, як би він потім крутив!

— Сознательно, чи що?

— Щоб ви знали!.. А то крутить безсознательно.

Всі засміялися, хоч як Никанор не хотів і намагався зморщити брови.

— Ні, дядьку, без сміху. Давайте вечеряти! А батько, мабуть, для такого випадку ще й пляшку вина дозволить...

— Та чого ж, — одізвався Прохор, — сходи. А якже, треба.

Никанорові було дуже приємно, та гін не подавав виду. Він навіть сказав:

— Воно можна й без того. Обійшлося б.

— Ні, ні, сходи, Мишку, — гукнула з кухні мати. — Тут недалеко „ларьок“. Як можна?

Мишко на те відкинув полу тужурки й поклав пальці на шийку пляшки, що визирала з кишені.

— „Ларьок“, мамо, ближче, ніж ти гадаєш.

— Та не штукар? — щиро вже зареготався Никанор.

— Ну, тату, значить, виймати? В осередок не заявиш?

— Виймай, виймай, теж артист добрий, — засміявся і Прохор, — ставляй її сюди. Чого було й розводити балачки?

— Мусів був узнати вашу думку. Та бачу, що „думка“ ваша така, що хоч би й дві пляшки, то не було б заперечень. А тому я вношу й другу пропозицію...

Він одкинув і другу полу і вийняв з тієї кишені ще пляшку.

— Ах ти ж, хуліган, — проговорив крізь сміх Прохор.

— Оце так так!

Мишко пояснив:

— На чотирьох робочих людей дві пляшки вина все одно, що паровикові одна лопата вугілля. Так я собі розміркував. Щоправда, я не дуже то п'ю і, можна сказати, не поважаю алкоголь, але вам же цього й треба, еге? То ж вам буде трішки більше. Ну — півтори лопати. А звісно, цим таких паровиків, як ви два, не розпалиш.

Вони погодилися. Мишко розпечатав обидві пляшки.

— Першу склянку — за нашу силу, — сказав він, здоровкаючись до Никанора.

Випили. Никанор відповів:

— Ваша сила і так.

— Чия то „ваша“? — раптом обернувся до нього Прохор. Це був перший гострий і непримиримий рух, від якого він не стримався.

— Чия це ваша, я тебе питаю?

— Ваша, значить — не наша. Сам же казав — робоча власть.

Мишко всміхнувся й відказав:

— Крийте їх, експлуататорів! Бо жити не дають.

— Ти цю критику облиш, — відповів Никанор. — Ду-

маєш, як я не робочий, то вже й не розбираю, що до чого, де правда, а де критика?

— Хто ж каже — не розбираєте? Навпаки, ви зразу вгадали. Можна сказати, в саму жилу б'єте...

— А що ж?

— Ну що? — знову кинув Прохор і вперся в нього очима.

— Та те, може, скажете, нас питають? Ми тільки вдобряй землю та рийся в ній, доки й не пропадеш.

— А твій внутрішній ворог, робітник, тим часом ходить та попольовує на заводі, — зареготався Мишко, — і ні про що не думає. Завоював владу й паном діло. Ха-ха! Весело, що не кажіть!

— Не знаю, чи попольовує, чи посвистує, а мені від того не дуже весело.

— Посвистує, буржуяка! О, ви ще його не знаєте, дядьку Никаноре. Та нічого, визнаєте! Добре, що ви, нарешті, прийшли. Ми цю критику зараз набік. А ось як познайомимось добре, так ми тоді з вами все наше й ваше життя і всю нашу владу по гвинтиках розгвинтимо, розглянемо, знову докупи складемо і в дію пустимо. Пийте вино.

Він розпалився. Голос його зазвучав сухішим тембром. Замість жартів, класова гордість почувалася в ньому. В очах не стало сміху, натомість скакали інші іскри...

— Пийте ж вино та говоріть до краю! Не ховати жодної думки! Одверто! Щоб я бачив усе, що налипло до вас од куркуля, од експлуататора, до вас — який усе життя робив, як чорний віл. Дядьку! Ви знаєте, що про вас сказав Ленін?

Никанор здивовано звів очі. Як це?

— А він сказав, що ви з одного боку трудяка, а з другого боку — дрібний власник. От у чому штука. Коняка є? Є. Хата є? Безперечно. Плуг є? Поганенький, але є. Вам хочеться мати свій власний, але кращий, і вам здається, що ви ось-ось розбагатієте, аби тільки все стояло по-старому, аби тільки все було так, як за батька й діда. Словом, ви хоч і трудяка, але, щоб зберегти свою дрібну власність, ви не хочете йти в колектив, ви держитесь за старе і, скажу прямо, погано робите. А гляньте тепер на мого батька. З одного боку він пролетарій, а з другого боку теж пролетарій. От уже й другий табак. Старий світ йому нічого захищати, а, скажу знов таки прямо, новий, кращий світ збудувати батько просто на сто відсотків зацікавлений. Так що ви говоріть все на чисту, ми видержимо.

Сиділи вони допізна. І в їхніх розмовах перетинались любов і образи. Кожному горіли очі закланним, негасимим огнем, кожний бив по столу і сипав іскри. І в тому огні топилися щирі, завзяті серця, і в тому гарті — владно і клично звучали слова Прохорові й Мишкові, і все безсилим почував себе Никанор у суперечці з ними. Але не гіркість, а якусь чудну, глибоку полегкість відчував він щоразу, як вони вщент розбивали його суперечливі, заплутані міркування...

Так зустрілися брати вперше після довгої розлуки...

III

На заводі готувалися до Жовтневих свят. Мишко біг до завкому, хапав завкома за блузу, сварив на нього, блискаючи ясною посмішкою:

— Як тільки ти мені, бюрократе нещасний, не способствуєш п'ятдесят карбованців додатково на ілюмінацію, то знаєш що буде?

Заклопотаний завком виривався й кидав нашвидку:

— Та знаю, знаю!

— Ну що?

— То не буде ілюмінації.

— Справедливо! Не буде ілюмінації, але не буде й тебе. Закопаю.

— Аби не дуже глибоко.

— Та вже так, що не вирнешся. Отож гляди, щоб були гроші. Поперше, перед своїми ж сором, як буде обідрано; а подруге, із села ж приїдуть. Та я ради самого дядька душу з тебе витрусю.

— Ради якого дядька?

— Та вже є такий. Рідний брат мого батька.

— Ну? Сахно?

— Очевидно, Сахно, коли рідний брат. От земля! Без підробки. „У вас там, каже, зміни на години“ ... Цебто — ледарі ви городські, сидите на нашій шиї.

— Інтересно.

— Інтересно? Ні, брат, не просто інтересно, а пекуче! Це не дядько, а картина. Ілюстрація до політграмоти про старе село. Так ти ж той, гляди мені!

Потім біг до завклубу, до майстра, до робкора ...

А в клубі грюкали молотки, свистіли гемблі, кричала бляха. Біля сцени в пахучих соснових стружках тонули розкидані кружала дроту. Мишко вимірював, напинав дротину, казав вище прибити гачок. Тут мусить через

залу пролетіти аероплан. А тут, де він летітиме, спалахуватимуть зірки...

Одного разу до клубу підійшов Никанор і запитав :

— Де тут буде Мишка Сахно ?

— Мишко Сахно ? — гукнув той. — Та, мабуть, це я буду Мишко Сахно. Як ви гадаєте, хлопці ?

Робітники засміялися.

— Не знаємо.

— Заходьте, дядьку, заходьте — гукнув він до Никанора. Той стояв на дверях, роздивлявся. — Заходьте, тільки глядіть, не зачепіться за дріт, бо можна й упасти. Майструємо. Хочете, я вас на завод відпроваджу ?

— Та хочу. Оце ж я й хочу, щоб пройти.

— Ідем. Я, хлопці, зараз повернуся, — кинув він до робітників. І перейшовши з Никанором через вулицю, показав йому на корпус заводу :

— О ! Подобається ? Такий веселий, як ви.

— Ото - о ?

— Ні, то буде електростанція, а далі ото наш.

— А - а, здоровий !

— Нічого собі. Ходім. Я візьму вам перепустку, а потім ви собі йдіть. Пройдете в ворота, попід аркою, потім праворуч, ліворуч, праворуч, ліворуч, і прийдете в ливарний цех.

Вони підійшли до заводу. Мишко десь ізник. Никанор глянув перед себе і став напівголосно читати, стуляючи в мізку одну до одної великі бронзові літери :

„Дер... жав-жа. Держа... вн... ий... Державний... М-ма... ш-шино буд... івн... ий за-во-д“.

Глянув навколо. Попід муром першого корпусу, що

злітав з бруку вгору і вгору, лежало залізо — рудими, чорними розвернутими купами. Під'їздили важкі ваговози. Під ними двигтіла земля. Люди скидали залізні стовпи, гнуті, іржаві трикутники, десятипудові надібки; кричали рейки, брязкала бляха, ворушились, ухали люди в сірій заіржавленій парусині. Тут перебирали годяще й негодяще, кидали знову на ваговози і гриміли в арку, везли на подвір'я заводу.

— Бережись, дядьку, чого став, — крикнув чийсь гострий голос. Никанор одсахнувся, став обіч, чудний, розгублений. Раптом почув Мишка. Той виринув наче спід землі.

— Що, дядьку, грюкає? О, тут музика весела. Ось вам перепустка, йдіть сюди.

Справив його до воріт, а сам метнувся ліворуч і знову десь подівся.

Никанор затиснув перепустку й пройшов під арку.

— Куди? — запитав його воротар.

— У ливарний. До Сахна.

— Перепустка?

— Є!

— Проходьте. Там запитаєте.

Він вийшов спід арки на маленький майданчик, що нагадував дно якоїсь кам'яної криниці. З чотирьох боків підіймаються стрімчасті мури, а під ними праворуч у коридорах між корпусів свистять маховиками трансмісії, шугаючи в вікна хвисткими пасами. Тут ріжуть шини. Скреготять різці, точать якісь дивовижні шворні. Синя китайка прикипає до зігнутих спин. Над вузьким коридором між двох корпусів повиснув залізний міст, і в його тяжких сметіннях заплутались хмари диму. Підіймаються

чорні руки в шкіряних рукавицях по лікті. Біжать вагонетки, і все дрижить навколо Никанора — і небо, і земля.

Поглянув ліворуч. Що це? Непорушна голова, лите погруддя на високому камені. Дим хитається над головою і залізна пурга осіла йому на плечі. Підійшов ближче. Погруддя Леніна...

Став. Довго вдивлявся.

„Ленін... І там... Як давали землю, вік... і тут... серед заліза...“

Довго стояв. Думав...

— Куди в ливарний? — запитав, нарешті, робітника, що проходив повз нього.

— Праворуч.

Пройшов у коридор між мурами. Ліворуч залишився слюсарний цех. Перед ним — токарний. У рясні шибки, в розчинені вікна знов закружляли вали з безліччю коліс. А від них хвилювались паси — до верстатів. І тільки „ж - ж - ж - ж“ — скреготіння різців, і стружки біжать спіралями й падають на купу, як подолані срібні гадючки.

Вийшов з коридору на вузенький дворик.

Купа готового продукту, одлитого з чавуну, сунулась назустріч йому. Дірчасті деки, грубезні плити, гаки й грати різних гатунків поблискували дужими ребрами, притягали його своєю холодною, твердою силою.

Хотів підійти ближче, роздивитись. Але перед очима засичав розбризканий вогненний хвіст якогось страшного казкового змія.

Кинувся вбік і застиг...

То була квадратові дірка дверей ливарного цеху. Але самої дірки не було. Вона захрясла вогненным водоспа-

дом. Страшною зливою сичали, розлітались іскри, бризки чавуну, біла, червона, жовтогаряча жужелиця. Вона вилітала з боку дверей і суцільною стіною закривала вхід. Чулося гоготіння розтопленої сили, що, вирвавшись спід коксу, спід тисячі градусів білого гарту, скакала в шаленим танці, розливаючи навколо гарячу, незносно-гарячу снагу. Перед очима Никанора пішли жовто-зелені кола. Але він стояв, почувавши, що не має сили рухатись і не знаючи, куди йому треба йти, бо ж припустити, що саме це і є вхід до ливарні, він не міг.

„Та ж людина там згорить і попелу не зостанеться“, — подумалось йому.

Тут знову несподівано виринув Мишко, що йшов за ним слідом, стежачи за кожним його рухом. Мишко наблизився до Никанора і весело кинув:

— Гоготить?

— Що ж це?..

— Саме пішла вагранка. Ну, гайда...

— Куди? — спитав Никанор, не одриваючи погляду від дверей.

— Та сюди ж, до ливарні.

Никанор звів на нього гострий запитливий погляд: „Сміється, чи правда?“

— Хіба ж тут можна увійти? Огонь... Де ж двері?

— Е, що там огонь. Це так, вагранка трохи слинить. Ось бачите, внизу куточок дверей. Треба пригнутись, затулити голову і просто туди.

— А там?

— Нічого, думаєте й там огонь? Там тільки трохи диму. Ну, проскакуйте.

Никанор не рушився. Хіба можна кидатись у це пекло? Мишко сміється, „звіряє“ його.

Але Мишко зовсім не жартував.

— За мною! — гукнув він.

Никанор побачив, як він затулив руками голову й шугнув під жужелицю в нижчий куток дверей, що клубився синім димом. Там гасли рідкі, стомлені іскри. Тоді й він затулив обличчя полою свити і кинувся й собі за Мишком — до ливарні.

... Першої хвилини все захиталося перед ним жовтосиніми густими шарами. Десь кричали голоси і ворушилися постаті — в чаду, в сичанні.

— Бережись! — гукнув чийсь голос.

— Сюди, Никаноре, — почув він з другого кінця. Гукав Прохор. І знов чийсь гострий голос наказує:

— Стань осторонь! Прийми ліворуч!

Двоє понесли на залізнім коромислі тяжке цебро і зникли.

— Мишко, де ти? Я нічого не бачу, — гукнув Никанор.

— Тут! — упала десь відповідь у пісок і в дим.

Неможлива спека пройшла під його свиту, налила кістки, м'язи, ввірвалася у жили, потекла по обличчю раптовим гарячим потом.

І раптом збоку від дверей ударило біле світло. Пах розтопленого чавуну обдав Никанора. Він обернувся. З високої вагранки хлинув пекучою білою малясою чавун, і м'яко, нечутно наповнилось цебро, друге, третє... Захитались на прутах, попливли по цеху. Він уже бачить форми й робітників, що там чекають на піску, кожний на своєму місці, готовий одібрати з цебра свою частку страшної рідини, влити її в форму й викинути

потім тверду й свіжу, „придатну на всяку машину“, — подумав Никанор, — „чи то на плуг, чи й на що інше, а може такий чавун, що й на трактор піде ...“

Ці думки хутко і владно прорізували його мозок, ніби світляні борозни в ньому клали. Він з подивом придивлявся до важкої, але дивно організованої праці ливарників. Їхні чорні обличчя вмиваються потом; руки злітають у невловимому ритмі, і дим хвилюється шарами від їхніх рукавиць, від їхнього руху, напружено точного.

— А що там, товаришу Сахно, як воно в полі? — почув він чийсь голос.

До нього підійшов низенький кремезний робітник з червоним спітнілим обличчям. Посміхаючись, він кинув на Никанора дружній погляд, дістав із кишені тютюн і став крутити цигарку.

— Сходить озимина? — провадив він далі.

— Та посходила ... вже на чверть од землі, — ніяково озвався Никанор. Йому було приємно й те, що цей кремезний чолов'яга щось тямить, видно, в господарстві, і те, що він звернувся до нього, ніби до старого знайомого, і те слово — товариш, — адже Никанор його багато разів чув і раніше, а дійшло воно тепер до його серця якось зовсім інакше ... — Озимина то посходила добре, — казав Никанор теж охоче і сердечно. — Коли б снігом прикрило, то добре б ...

Цієї хвилини пролунав сухий майстрів наказ:

— Дивись льотники! Дивись льотники, щоб мені не було губки! Давай!

Робітник хутко смикнув губами цигарку і відбіг десь на своє місце.

Знову чавун. Ллється страшним потоком, готовий перепалити все, що стріне на своїм путі — руку, ногу, людину надвоє...

— Це ж смерть, — показує Никанор у той бік.

— Смерть, — кидає Мишко, — та чорта лисого лізти їй в зуби. У форми її.

Никанор стояв, озираючись навколо, Шукав того, що питав про озимину. Та ніяк не міг його знайти, десь він, певне, в іншому кінці. Ливарники рухались між вогненними струмками хутко й безстрашно.

Ці сині, задимлені постаті здались Никанорові незрозумілими, наче люди з якогось іншого світу. Хіба ж то можна так? Ціле життя — залізо й огонь. Краплями сходить на пісок, на чавун сила. Не повернеш її назад. Упала й нема. Пішла гарячим потом... І власної хати немає... І двору... І худоби...

... Тіло стомилося. Очі пливли в тумані, в голові брязкало. Він зажадав повітря.

— На двір, Мишко, куди на двір?

— Сюди, — засміявся Мишко. — За мною.

Никанор, хитаючись, дійшов до дверей.

Клапоть хмурого неба, що, настромившись на димарі між корпусами, сіяв байдужу мряку, здався йому тепер таким безмежним, чистим простором. Никанор сів на залізний брус і жадібно дихнув, розправив спину й плечі, аж хруснуло в суглобах. Перед очима його постали поля і тоскний вечір, коли над обрієм залягали хмари, а Прохор казав про втечу...

І раптом відчув, як здригається земля від клекоту ваговозів за ворітьми, від двиготіння заводу. Відчув цю

страшну силу, що може змолоти й розтерти людину, а от, підкорена їм, стає слухняна! Та все ж, якби скорше вийти на вулицю... Він підвівся, хотів іти.

— Вже йдете? — Стояв і осміхався Мишко.

— Це ти? Я хочу вийти звідси.

— Можна й вийти. Але тут ось трохи нижче — склад. Хочете подивитись? Якраз стоїть тисяч із дві плугів.

Никанор блиснув очима.

— Саківські?

— Чого ж саківські? Наші. Державні плуги. Заводу Жовтневої революції! Ось ходімте!

Він сам провів його до склепу. І тут, спершись на одвірок, Никанор дивився в глибіню безкрайого гамазею, де, задравши чепіги й зарившись лемешами в дрібний пісок, стояли безконечними рядами нові, свіжо-пофарбовані плуги. Що довше вдивляються в них, то ясніше уявлялося йому, як ці частки робочого тіла, невисхлі ще від поту, хмурі ще від чорних мурів гамазею, наповнять сотні й сотні вагонів й, виблискуючи під сонцем, розганяючи вітри і сльоту, застугонять у далекі поля. Вріжуться в землю, підуть стрункими колонами, один за одним...

І знову постав перед очима ливарний, — дим і чад, і знову почулося сичання. Сині постаті в рукавицях. Це ж вони. Це їхні м'язи...

.....

Прогув гудок.

— Зміна, — сказав Мишко, — зараз вийде батько. Ідіть разом додому, а я ще маю справу.

Ринули робітники.

Никанор ступив у цей потік. Стискаючи плечима, бо-

ками, ліктями, вони сунули його до воріт — на осяяну ліхтарями вечірню вулицю.

IV

До свят залишалось кілька днів. Никанор остаточно вже пообіцяв Мишкові зостатися ще й на ці дні. Одного разу вони йшли разом з якихось робітничих зборів, куди його водив невтомний Мишко. За ці дні, що Никанор пробув у них, йому якось розсунулись брови, і очі, що дивилися на навколишній світ допитливо і з сумнівом, ставали чимдалі глибші, ніби якийсь новий зміст, проти волі самого Никанора, вливався в його шкарубку істоту і починав світитися в очах.

Говорили вони про наступні свята.

— Подивлюся іще, як ви там приставляєте. Бо там же Васька питатиме. Він у мене теж розбитий хлопець.

— Та ходу йому нема, — сказав Мишко.

— Воно начебто й правда.

— Ще неправда! Знаєте що? Ось ви його пришліть до нас.

— Та й що?

— Хай тут побуде. Може, ми його на завод... Що ви на таке скажете?

— Та воно там і саме пнеться. А не знаю. — Він не хотів признатися, що ця думка не раз уже во-рушилася йому десь у глибших закутках його мозку, що поволі перемелював цю силу нових і незвичних для нього явищ і спостережень. Вони, мов ліхтарі, щедро вгрузали в нього теплими й ясними словами робітника, а то — гострим каменем якогось протиріччя, що спричи-

няло нову настороженість... Мишко, здавалося, наскрізь бачив свого дядька і, мов той сміливий капітан, вів цей важкий пароглав, навантажений сумнівами, підозрою і разом соціальною неминучістю — остаточно прийти до твердої керівної руки тих, від чийого імени так послідовно і настійно веде його Мишко...

— Кажете, пнеться? І чудесно. Давайте сюди, — гаряче відповів Мишко.

— На механіка, каже, хочу. Таке дурне, наче дома нічого їсти.

— Невже на механіка? Я ж теж, дядьку, буду механіком. Значить, сюди його.

— Та я не пушу. Куди там воно рипається? Хай робить на землі.

— У вас же ще є хлопці.

— А є. Там один такий отряха. У школу ходить. А другий, той по хазяйству. Хвости хай крутить.

— Дурниці. Ось після свят присилайте. Мені так здається, що в колективі ви й без Васьки обійдетесь. — Никанор мовчав, насторожився. Який там колектив, мовляв. А Мишко вів далі.

— Бачу, що ви, як побудете у нас у клубі, то ще й сами, чого доброго, на завод попроситесь, і в село годі вертатись...

Никанор покрутив головою.

— Це вже ні. Хай уже ваша доля така випала. Хто його зна, може й Васька, — додав він задумливо, — а я вже тут надивився. Чудні ви люди.

— Чудні?

— Не такі якісь. Ви й сами наче з заліза.

Хотів іще сказати щось, та тільки махнув рукою — не знаходив такого слова.

Потім додав:

— Смерть за вами ходить.

Мишко засміявся.

— Вона за кожним ходить. А найбільше, дядьку, за тим, хто й не думає. За нами тепер їй не так зручно. Але ось ми вже й дома.

В кімнаті на них чекав Прохор.

Він підвівся назустріч їм і, посміхаючись спід вуса, запитав:

— Де це ви ходите? Чи не загуляли бува?

— Ні, серйозні справи розв'язуємо, — відповів Мишко, переможно блискаючи очима. За кілька хвилин він прилаштувався в кухні коло широкого чистого стола, який йому приготувала мати, розгорнув великий аркуш паперу, розклав свої циркулі та інше приладдя і поринув у якесь рисування, забувши, здавалося, про цілий світ.

Мати увійшла до кімнати. Троє старих почали розмову, в якій вони непомітно клали цеглину до цеглини на той підмурок, що поволі тужавів у Никаноровій свідомості.

Прохор крок за кроком доводив Никанорові переваги колективного господарювання. Він малював широку й привабливу картину будівництва соціалізму, машинізації сільського господарства, визволення бідноти й трудящого середняцтва від злиднів. Практичним своїм розумом Никанор дедалі глибше починав зважувати правду його слів, і може вперше за все життя в ньому прокидалось почуття сорому за марно загублені роки...

Минуло ще кілька днів. Никанор чекав свят і збирався по тому вирушити додому. Мишко одного вечора, перехвативши після зміни нашвидкуруч обід, подався знову на завод.

— І сьогодні йдеш? — спитала мати. — Хоч би цей вечір посидів вдома. Адже дядько швидко поїде. Посидь із нами.

Але Мишко таки пішов. Як же. Зосталось два дні. Сьогодні буде генеральна проба. Він мусить сам пустити струм, мусить подивитись, як виглядатиме зала, як горітиме зоря, яку він з комсомолом приготував до свят... Хто ж без нього? Ще вдарить кого струмом. Не можна. Треба йти. І пішов.

У клубі зібралися того вечора всі „синьоблузники“, що мали робити в день свята виставу. Мишко глянув на кін, побачив серед них ту, про кого він думав, ідучи сюди. У Мишка пружко стислося серце. Він кілька днів уже не бачив її. Груня блиснула на нього очима, як тільки він став на дверях.

— Здорово, артисти! — гукнув він до „синьоблузників“. — Ану, гетьте мені зі сцени.

— Положим, — озвались ті, — нам і тут добре.

— Але краще, як ви позлазите. Бо ось зараз пускатиму струм, а там скрізь дроти, ще не все обладнано. Отож краще забирайтесь, серйозно кажу, а то ще дзизне кого.

Збіг на сцену і встиг стиснути Груні гарячі пальці.

— Здрастуй, — шепнув їй.

Потім роздяг тужурку, надів на шию моток тонкого дроту, взяв обценьки.

— Оце перетягну для завіси і потім пускатиму. Казав їм — прибийте, — не прибили. От народ.

Підставив розкладну драбинку й подерся до верхнього порталу прибивати дріт. „Синьоблузники“ сиділи в залі на ослонах, жартували. Усім було весело й радісно. Ідуть свята, буде повно робітників, тут вони покажуть своє мистецтво ...

Мишко висотав один кінець дроту з мотка, що висів у нього на плечах, і став обценьками прикручувати його в куточку, над дошкою з ізоляторами. Груня стежила за ним, за кожним його рухом, не одривала очей. Його дужа, гнучка постать біліла свіжою сорочкою в напівтемному квадраті сцени, то небезпечно перехиляючись через драбину, то напружено застигаючи біля якоїсь труднації. Ось він зіп'явся навшпиньки. Повільно звів руки.

— Не впади, Мишку, — тихо сказала Груня.

Та він і сам тримався добре. Він тільки засміявся на відповідь, струснув чубом, мовляв, не турбуйся. З цим уже кінчив і ось зараз треба тільки прикрутити другий кінець дроту до того кінця, що в залі. Тоді злучити дріт із дошкою і все. Погано, немає провода. Казав докупити, не докупили. Та можна й цим звичайним, без ізолятора.

— Ех, і заграє ж ілюмінація ...

Йому було приємно відчувати, що тут покладено силу його турбот, праці, фантазії. Груня також це відчуває. Вона мружить до нього очі, посміхається. А що вже дядько Никанор буде здивований! Йому ніколи в житті не доводилось бачити стільки вогню, скільки буде тут

— Ну, хлопці, ще одна хвилина. Прикручую...

— Та давай швидше.

— Хвилина. Біжи хто до механіка, хай дає струм. Поки я тут...

Рука з дротом махнула в повітрі.

Кінець десь зачепився... В залі блиснули сотні вогнів... І цієї ж миті страшний зойк вирвався у Мишка з грудей, і він, як стій, упав на сцену.

Спочатку ніхто нічого не міг зрозуміти. Тільки у всіх одразу, в одну мить, розширились очі, і всі обличчя немов скам'яніли. Потім усі рвонулися з ослонів...

— Струм!!!

— Хто пустив струм???

— Вимкніть струм!!!

Мишка підкинуло над дошками кону, вдарило головою об рампу. Палючий струм корчив йому м'язи, пробігав по усьому тілу, пропалював шкіру на руках, на шиї, на грудях. Скрізь, де охоплював його дріт, з шаленою швидкістю проступили фіалкові пруги болючих страшних обпалів. Він кричав одчайдушним криком. Він скриготів і клацав зубами, намагався розціпити пальці, якими він стискував обценьки з дротом, але посудомлені, напружені м'язи корчилились і стискували обценьки ще дужче. Жах бився і кричав в його очах і в очах усіх його товаришів.

— Рятуйте!..

Груня стрибнула до нього. Кинулась до ізоляторів. Не знайде. Рвонула його за руку — хотіла вирвати з того дроту — її жбурнуло до стіни.

Хтось закричав:

— Монтюра!

Кілька хлопців у розпачі кинулись на вулицю.

Хтось ударив шматком рейки в дошку ...

... Відразу погасло все.

Мишко вже не бився. Він лежав серед свого струменту, обрізків бляхи та дроту.

Тихо.

Мишко ледве чуто стогнав.

За кілька хвилин авто негайної допомоги блиснуло червоним ліхтариком і спинилося біля клубу.

Товариші обкладали Мишкове тіло холодною мокрою землею. Лікар хутко підійшов до них.

— Годі, товариші. Тепер наша справа. Оповістіть батька й завком. Він буде в хірургічному відділі Першої радлікарні.

Мишка покладали в авто.

— Він не помре? — блідими губами спитала Груня.

Лікар, не давши ніякої відповіді, суворо глянув на неї, знизав плечима.

Авто хутко зникло в сутінках вечірньої вулиці ...

Проход не плакав, він тільки зчорнів на вугіль, наче всередині його все перетліло. Три дні Мишко боровся з смертю. Ніхто до останньої хвилини не міг сказати, чим скінчиться боротьба.

В лікарні щоразу повторювали одне й те саме:

— Будьте мужні. Тримайтеся.

Никанор зібрався додому. Не міг більше дивитись у безсонні Прохорові очі, що гасли з кожним днем, як гасне жужіль. Не міг довше зносити цієї мовчазної муки.

У маленькій кімнатці стояла сутінь. Маша лежала на

ліжку в німії розпуці. Сухі виснажені очі її бездумно блукали по стінах.

Никанор одягся, взяв шапку.

— Прощай, брате, — сказав він до Прохора. — Прощай і ти, Машо.

І потім, спустивши на груди голову, немов на своє давнє запитання, відповів :

— Допрахтикувався... — і якимось коротко і глухо, наче всім тілом, заривав.

— А парубок же який був... сердешний...

Прохор підвівся з сундучка. Три дні він уже не був на заводі. Голова його побілішала, а шорстку, неголену щоку переорали свіжі, глибокі рови.

— Ходім. Проведу.

Вони вийшли на вулицю й пішли на передмістя. Никанор мовчав, як і Прохор. А коли доходили до заводу, Никанор схопив за руку брата і гаряче, всіма грудьми прохрипів йому :

— Ходім на село. Додому... Земля не вб'є. Пам'ятаєш батькові слова?

Прохор зупинився. Підвів на брата важкий, налитий горем погляд, докірливо похитав головою.

— Зостаєшся? — ніби запитав, ніби ствердив Никанор

— Якби кожний з нас кинув завод, що б же з того було? — тихо спитав Прохор. — Не додумав ти до краю, Никаноре. — Він глянув на робітників, що лавою сунули в браму заводу, і заговорив далі, тяжко добуваючи з грудей сухі пекучі слова.

— На землю, кажеш... Та ти подумай. Дивись сюди, — показав він на робітників, — дивись на них. Сила. Не

спиниш її. І не одірвеш від неї крихти. Через те ми й сила. Отут моє все...

Прохор скривився, глянув знову на брата запаленими очима. Потім прихилився до стіни, закрити обличчя й застогнав:

— Мишку, хлопче мій!.. Механіку!.. Як же ти не вберігся... Пропав задурно...

Никанор стояв мовчазний, не знаходячи слів, щоб розвантажити душу. І раптом... вплив перед ним напівтемний склад і тисячі заліз, шикованих у безконечні ряди... Вони ще пахнули свіжою фарбою, наче сходила на пісок невидима сила — повітря було від неї гаряче й густе. Мишкова постать беззвучно стоїть на дверях гамазею, простягає до заліз чорну, обпалену руку.

— Наші, дядьку, Никаноре. Не саківські.

Никанор захлинувся повітрям. Посунувся вперед усім тілом, схопив Прохора, стиснув м'язами, наче обклав його чорною землею і проговорив йому і заводу, і синім китайкам, що там десь ворушились в диму і в гуркоті:

— Не гнівайся, брате... що довго я не знав тебе, не туди стояв мій розум... Як прийде Васька, бережи його, а я вже на селі знайду собі дорогу...

Одступив, востаннє глянув на завод, на димарі, що, мов сторожа велетнів, пахкали в небо, і пішов, одбиваючи по бруку тяжкі рівні кроки.

Коли кінчилась вулиця і перед ним лягла довга, покручена й грузька дорога — безконечним осіннім степом, Никанор почув, як раптом у двадцятьох місцях задріжало позад нього передмістя і попливло могутнім голо-сом над степом:

— Гу-у-у-у-у-у-у.

Обернувся. Там валив густий дим і танув над будинками. Ранкова зміна ставала до роботи.

Після зміни Прохор пішов до лікарні. Перед дверима хірургічного відділу він довго стояв, не наважуючись переступити поріг. Серце його билось повільно й глухо. І коли воно стискувалось, Прохор питав: як? що з ним?.. Нарешті він одчинив двері.

Просто перед ним стояв лікар. Він надівав уже капелюх, збираючись іти. Побачивши Прохора, він лагідно й радісно простяг йому руку.

— Ну?.. — вихопилось у Прохора, і очі вгрузли в лікареві губи, чекали, доки ті ворухнуться, вимовлять страшне, а може! може радісне слово...

Лікар міцніше стиснув йому руку, лагідно посміхнувся втомленими, розумними очима і тихо промовив:

— Ваш син будуватиме соціалізм, товаришу Сахно. Ми вже одвоювали його од смерті. Місяць-два поправлятиметься, а там і на роботу. Хороший, хороший у вас хлопець. Тільки не йдіть, не турбуйте його.

Прохор стояв перед ним німий, наче скутий цим неосяжним, несподіваним щастям. Нічого не міг промовити. Тільки чув, як гарячі сльози залили очі, і крізь них, ледве намагаючи двері, він тихо, навшпиньках, вийшов на вулицю, озирнувся, чи ніхто не бачить, і раптом помолодому розправив плечі і кинувся бігти, затримуючи в грудях переможний, радісний крик.

З ЖИТТЯ ГАВРИЛА КИРИЧЕНКА

I

Дуже смачна річ — шинка. Я це добре пам'ятаю. Мені вже тридцять один рік, з того часу доводилось коштувати багато дечого, але шинка... Ні, я до смерті її не забуду!

Пригадую, що мені тоді сповнилось одинадцять, дванадцятий пішов.

Таких років людина стає вже на свої ноги, починає жити власним розумом; авторитет батьків губить потроху свою імперативність, людині доводиться виробляти свої погляди на життя.

Припустімо, батькова махорка. Лежить вона завжди на комині. І нехай собі лежить до якогось часу. Нікому не заважає. Але коли, я ж кажу, сповнилось одинадцять, дванадцятий пішов, то тут вона вже не влезить. Поперше, сама собою приходить цікавість.

„А якби взяти та надсипати з півпачки, а потім, як іти в школу, та з товаришами під Бобринецьким мостом і закурити? Як би воно було?“

Будьте певні, що це не сама думка. Будьте певні, що за кілька днів вона перетвориться в діло.

Хлопці, звичайно, будуть страшенно здивовані. Це ж ясно. Посиплються запитання:

— Де ж ти взяв?

— От герой!

— Невже вкрав?

— І не боїшся?.. Т-ц! Отето так тето!

Звичайно, Ладька може не повірити, що ти справді вкрав. Він неодмінно скаже, що ти знайшов, а знайти, мовляв, і дурень може, не те що там герой.

Але чому він це скаже?

Ясно чому. Бо його батько не вживає махорки. Взагалі, в нього батько якийсь тютя. Отже, сам Ладька ніколи не може вкрати не то що півпачки, а й пучки. Значить, героя з нього не буде. От він і єхидничає...

Та наплювать. Треба тільки за два чи за три дні знову принести півпачки. Нехай попробує сказати, що знайшов. Та ніхто не насміє й писнути. Бо де ви бачили, щоб знайшов хто раз півпачки, а потім знову й другий раз півпачки?

Ніде.

І тоді вже ти герой. А раз ти герой, то гляди ж — роби так, щоб не заплямувати свого високого звання. Неси гордо і непохитно свій прапор. Припустімо, там доведеться витерпіти від батька який десяток різок чи від учительші знову там десяток - півтора лінійок або квадратиків. Наплювать. Ради ідеї старі школярі терпіли, не скривившись, коли їм Юхим Іванович навіть і зовсім відкручував вуха. Ви скажете: „Е, так то ж Юхим Іванович“.

А ви гадаєте, що Глафіра Іванівна як? Вона, хоч і жінка, але справжня учительша. Вона, наприклад, може дати школяреві двадцять п'ять лінійок, навіть не посміхнувшись, навіть не розтуляючи губів.

Сильна жінщина.

Але вона не витримує згуку. Знову ж, хто це може довести? Тільки герой.

Пригадую, що пістолета я вкрав, як купував тетрадьки. Купив дві тетрадьки за чотири копійки і вкрав на шість копійок пістолета.

Ніхто, ані одна душа не знала в нашому „отділенні“ про мій пістолет. Знав тільки я. І я сказав раз:

— А хочете, хлопці, я злякаю її?

Треба сказати, хоч мене всі добре знали, — я міг, припустім, у кого завгодно забрати коржі, сало, цукор, — але мені не повірили. Власне, знов таки Ладька. Він зараз сказав:

— Овва!

— Та не „овва“, — одказав я, — а так, що вона й перекинеться.

— Тю, ти диви на нього, — сказали вже хлопці.

— Чим же ти її злякаєш?

— Вона самого земського поборе.

— Згуком, — сказав я. І більше ані пари з вуст.

Словом, кілька днів у класі точилися гарячі суперечки — чим і як „він“ може її злякати? Що то має бути за такий згук?.. Поперше, вона за деякі „згуки“ справді дає по двадцять п'ять лінійок, але ще ніколи не було так, щоб вона злякалася. Та й від чого? Від згуку? Який же то має бути згук, раз так?

„Ага, — сказав я собі, — ну, побачите ж...“

Саме того дня я, нарешті, вкрав дві крашанки. Прокляті кури взимку несуться дуже зле. Отже, вони затримували всю справу. А тут ще мати — не похопишся

поперед неї: я в школі, а вона й підбере, як тільки яка знеслася. Та вже на цей раз я не взівав.

Тепер лишалося тільки виміняти пістонів.

І от, нарешті, я маю за дві крашанки повнісіньку шабатурочку червоненьких паперових пістонів.

Пригадую, що серце моє мало не розірвалось з радощів. Вони, ті чарівні кругленькі пістони, начинені всередині сіркою та салітрою, лежали в моїй кишені. Я дивився на вчительшу, слухав, як вона розповідає історію, і думав: „Чекай, чекай, буде завтра тобі історія...“ А вони лежали тихо, пропікаючи своїм дотиком мою ногу.

Я не знаю, чи може тепер так впливати на тіло радій, як пекли тоді мою ногу пістони.

Увечері я зробив генеральну пробу. Я пішов на леваду. Верби шуміли й подзвонювали замерзлим віттям. Я почував себе героєм перед самим собою. А це головне. Поклавши на поличку п'ять штук, я простяг руку і гордо, відчуваючи в грудях надзвичайний тиск, спустив курок...

— Бах!..

Ні, я не можу сказати, як це було прекрасно.

Вночі (ви сами знаєте, що я не міг спати) я вирішив конче дати завтра заряда не з п'яťох, а... з десятих! Нехай, нехай...

Ви не уявляєте собі нашої вчительші. Поперше, коли ми приходимо вдосвіта, лиш тільки одспівали треті півні, і починаємо „обережненько“ гатити підборами в „апаратні“ двері, вона виходить в коридор і лається. Чого лається? Хіба ми знаємо? Одначе, двері відчиняє, ми входимо в коридор і обтрушуємо сніг. Вона стоїть, на-

пнута пишною ковдрою, і здригується. Від неї пахне невимовно хороше. Сорочка — як сніг. Тіло — як сніг. Вона стрижена, і вся голова чомусь у білих паперових баранчиках. Куди вони діваються вдень, не знаємо. Вчительша палить цигарку, пахучу, як миро, лає нас, як тільки може, і велить сидіти каменем.

Ми сидимо каменем кілька секунд — вічність. У класі — півтемрява. Учительша, значить, знову лягла, досипає.

— А я вмію свистіти на чотири пальці, — починає сьогодні Хома.

— Ну?.. От брє..

— Дурний. А диви...

Ніжний, як шелест, і тривожний, як сполох світання, вилітає з Хоминого рота свист. Це, безумовно, прекрасно. Але в моїй кишені — таємниця, і перед нею свист, хоч би й на всі пальці — це просто забавка згуковиків. Та про мою таємницю знає тільки луна в глухій леваді та я.

Хлопці присікуються до Хоми, щоб навчив. Він почуває себе героєм, переможно поглядає іноді в мій бік і вчить хлопців вставляти в рот чотири пальці гостряком.

— Отак, — каже він, — коли хочеш, щоб був настоящий згук...

Знову глянув на мене.

„Червяк ти, — думаю я, — свистяк ти“. І ще багато різних ущипливих слів прикладаю до цього задаваки. Але в моїй душі розгортається неприступна гордість, і я вимовляю ці слова без злості.

Раптом Ладька, що ніколи нічого не вміє, свиснув.

Та як свиснув!

Він ніколи потім не міг так свиснути. Просто раз на життя чоловікові пощастило це зробити.

— Фю - їть - фіть, — гнучке, як сталь, як найтонша сталь пронеслося по класу, вдарило в шибки, в стелю, в стіни і покотилося луною по коридору.

Учительша в подібних випадках бере молоток і б'є ним у свої двері зсередини.

Сьогодні ми думали, що вона розвалить школу.

День почався суворою карою. Ладька, звичайно, ревів, як рева, одбріхувався, просився і за кожною лінійкою вихоплював долоні, наче йому хто кидав на них з сковороди розпеченого млинця. Боягуз! Задавака!

Всі мовчали. Обличчя були суворі. Чекали ще якоїсь пригоди.

Я забув сказати, що вчительша п'є о дванадцятій боржом. Це слово... Ну, рішуче, і досі викликає воно якийсь трепіт... Це одне слово чинило на „отділеніє“ дивний вплив.

— Кіріченко Гаврііл, прінесі мне із моеї спальні боржом.

Ви чуєте? Боржом... Як це вам здається? Я міг сплести яке завгодно слово, бігаючи за вівцями цілий день по широкому полю і вигадуючи найчудніші слова і різну нісенітницю. Але такого слова тепер, признаюсь, я не міг сплести. Звідки воно, чарівне, як Ельбрус, який викликав у мене завжди асоціації про величезний б р у с, що об нього вітри нагострюють свої зимові крила?

Сьогодні вона послала чомусь Дубинчиного Василя, наче він щось там розбирає. Я ж — перший учень в „отділенії“, крім того, моя мати заносить їй іноді якийсь

десяток крашанок за моє „повіденіє“, і я до цього часу мав виключне право ходити до неї в спальню і навіть крав великі недокурки. Отже, при чім тут Василь Дубинчин?

„А, так ти он як, — зловісно подумав я. — Десять зарядів! Ні на один менше“ — і рука моя поклала на поличку точно десять надзвичайної вибухової сили пісто-нів.

— Что ти шепчеш, Кіріченко? — спитала вона, наливаючи в склянку кришталевої рідини.

— Пайді - ка, галубчик, к даске. Ну, пайді - ка сюда... Хм! Чого б це я мав піти до дошки? Я вже тиждень як не розгортав книжки і, безумовно, не рішу задачі.

— Что же ти стоїш, как столб?

— Ось вона його злякає... хі - хі, — почув я позад себе таке противне, образливе хікання. Безумовно, хі-хікав Хома. Свистун нещасний!

Мені вдарило в голову.

— Я й сотцеда ответю, — сказав я.

— Ш - ш - то - о??

Вона хотіла поставити на столика склянку і підійти до мене. Ви розумієте чого. Ну, я зовсім не хотів бути таким покірним телям. Я стояв за партою, як скеля, хоча в холінах проходило тремтіння й під шкірою горіла кров. Це було, безперечно, велике повстання духу. Рука фатально виприснула з кишені. Курок був зведений...

— Ш - то? Я тебе...

Але вона не договорила. Чудовий, громовий вибух — баббах! і гострий запах сірки був їй за відповідь. Ви можете собі думати, що то був ка-зна який вибух. Ну, а я вам скажу, що він наповнив клас як громом. Ха-ха!

Кажуть, що я поблід. Але вона, вона... вона впустила склянку з боржомом, стала, як крейда, і гепнула (на своє щастя) в крісло.

Скільки б, ви думали, вона мовчала? Ми вже гадали— вона оніміла зовсім. Але за якийсь час, запевняю вас, що дуже довгий, перелякані хлопці помітили, що вона ворухить губами.

— Води, — вимовила вона.

Що ж я роблю? Я давно вже впустив пістолета додолу й підгорнув його ногою під ніжку парти. Нехай вона спробує взнати, хто дав постріл і де та зброя. Тепер я кричу на хлопців:

— Та дайте ж швидше води. Фулігані!..

Сам я переводжу холодний погляд на Ладьку та на Хому, що тремтять, мов недорізані курчата. Але вчительша уже опритомніла.

— Встать! — командує вона, як старший ундєр-командир. Я іменно пригадую старшого ундєр-командира, нашого сусіда, що прийшов „на побивку“ і за чаркою щодня проробляв перед нашими батьками всі ці грізні команди...

Одначе, мені не треба вставати, коли я стою цілий час, як „стовп“ (так думає вона). Ні, я стою, мов скеля, — так воно є в дійсності.

Всі, як один... Що там — як один! Ніколи ще не вставало „отділеніє“ так, як цей раз. Вони зірвалися, а не встали.

— Чь-то ето? Чьто, я вас спрашіваяю, осли, ефіопи, — промовила вона так тихо, що я аж... власне, не злякався, а так просто мені стало чомусь моторошно.

— Кто это, я вас спрашиваю, каторжане закоренелие? Кто это такую проізволь дерзкую гнусь?

„Ну, — подумав я, — доволі б з неї було й п'ятьох зарядів. А так ще матимеш халепу“.

Всі мовчали. Як дерево. Як камінь. Ну, вже наш клас, щоб виказати на кого — то ні. Крім того, ніхто не знав. Я сидів на задній парті, а вибух наче розірвався з неба. Проклятий запах і трохи диму! Вони згубили мене. Кажуть навіть, що блиснув огонь. Я не пам'ятаю таких дрібниць.

Але що вона робить? Вона йде просто до мене і нюхає. Нюхає коло мене, потім лізе під парту й нюхає там. Я заглядаю за викіт і бачу, як червоніють їй спочатку шия, потім і груди.

— Вон! — каже вона з риданням. — Вон с моїх глаз, арестант уголовний!!

— Глафіро Йванівно, — зривається перше з моїх вуст.

— Вон до свіней, навекі вон, чтоб я тебя не відела, отраву моеї печені... інквізітор моїх нервов. Вон! Ти...

Таких слів вона ще ніколи не казала, як тоді. Я не хочу їх повторювати, хоч вони до мене й не пристали. Не хочу з принципу. Подумайте сами, що мені залишалося робити. Вона не подумала за лінійку. Вона ані торкнулася до мого вуха. Вона не бажала мати зі мною ніякої справи. Навіщо б я мав виявляти непотрібну влізливість?

Вон — то й вон. Я взяв і пішов.

А що ж би ви зробили на моєму місці?

„... Поперше, вона думає, що я стрельнув з ключа. Гвіздком. Ну, а це хіба такий великий злочин? Тут може не бути зарані продуманого плану. Могло трапитись випадково. Значить, можна буде сказати комусь, щоб завтра дістав спід парти пісталета. А там, через кілька днів, я знову сидітиму в класі й приноситиму їй із спальні боржом“.

Так думав я під Бобринецьким мостом, чекаючи, поки з школи йтимуть товариші. Я, власне, міг піти собі додому й без них. Героям не потрібні оплески та хваління. Але я міг образити їх.

І дійсно, коли я вийшов назустріч їм спід мосту, вони закричали мені й понесли мою торбу з книжками. Вони не знали, що можна виголошувати на честь героя промови, і тільки давали мені кожен — хто перо, хто шматочок олівця, хто половину гуми, хто аркуш нової промокачки.

Так, за такі хвилини варт було постраждати.

— А пісталета не знайшла? — питаю я між іншим.

— Якого пісталета? — дивляться за мене товариші.

Я загадково посміхаюся, обіймаю за шию одного, і ми відходимо вбік. Я даю йому директиви — де і що. Він гордий з моєї уваги.

Що й казати, то був знаменитий день!

Як же розгортаються дальші події?

Вона переказує батькові через десяцького, щоб батько прийшов чогось до неї. І це в той час, коли я збираюся „в школу“, набиваю торбу книжками, велю мамі дати мені сьогодні пиріжків і таке інше.

Ви розумієте, як це неприємно.

— Що, вже знову якогось хука встругнув? — питає у мене батько.

Я дивуюся надзвичайно. Що я міг такого зробити? Батько може спокійно сидіти вдома, що там вона ще вигадала. Через кілька днів ми маємо заколотися свиню, мабуть, вона знає. Але шинка має добрих три-чотири тижні висіти в димарі, доки буде готова. Чого ж тепер іти?

Батько мовчить. Я, заспокоєний, чіпляю торбу через плече. Товариші (вони знають, як треба робити) уже гукують мені в вікно. Я виходжу до них.

Ми йдемо в школу.

Одначе, як тяжко висидіти кілька годин під мостом. Ви собі не уявляєте. Фантазія виносить вас на чарівних крилах. Де ви за цей час не перебуваєте! Але, зрештою, стає зимно. Ноги клякнуть, пиріжки давно з'їдені — тепер лишається тільки чекати, доки вони йтимуть із школи.

І як несподівано заплуталась справа. Поперше, вони йдуть сьогодні без крику, на їхніх обличчях якась розчарованість.

Я зустрічаю їх і простягаю до Гараська руку за пісталетом. Всі мовчать. Він не дивиться на мене.

— Що трапилось? — питаю я.

— Ніякого пісталета там немає, — відповідає Гараська.

Цього вже я не чекав. Невже він на смів украсти мого пісталета, переховав його в інше місце і тепер думає, що я повірю йому?

— Віддай, — кажу йому, — зараз! Віддай, коли не хочеш, щоб я тебе вдарив по „чорнильниці“ (завжди вся його морда в чорнилі, просто дивно, як це він робить).

— Ану, вдерь, — кидає він спід лоба. — І ви чуєте, як він вимовляє це слово? Він каже „вдерь“... Кожному ясно, що це погорда. Я не можу цього стерпіти. Я змішаю його з гряззю... Та я йому...

— Не зачіпай! — кричать хлопці. — Він ні при чому. Пісталета, може, там і не було. Х-хі...

Знову Хома. Нещасний, він думає, що вколов мене. Але виявляється, що пісталета справді під партою не знайшли. Він зник, мов у казці. Учительша безумовно щось знає. Так думають усі. Вона дала Гараськові шістнадцять квадратиків по щиколотках, як тільки той нахилився під парту. Але не спитала, чого він там шукає. Ми не кажемо, Гараська сам винен: чого було нахилитися, коли перед тим він і так уже облазив усі парти? Але чому вона не спитала? А нащо їй питати, коли вона, мабуть, знає не тільки те, що там був пістолет, а ще й те, де він зараз.

Так заплуталась справа.

— А хто приносив їй боржом?

Ця думка була геніальна. Як блискавка. Таку прозорливість міг виявити тільки я — з цим усі погодились. Але Дубинчиного Василя раптом не стало. Він наче провалився крізь землю. Ми тільки тепер помітили.

— Ну, то він його бачив у неї в спальні. Барбос. Хай не думає собі, що ноги в його будуть цілі.

Нам тепер ясно, що пістолет у неї в спальні — і викрасти його не легко. Але, принаймні, ми знаємо, де він. Зрештою, неможливо тільки видертись на небо. Щождо вчительшиної спальні, то я знаю деякі інші входи, крім дверей з коридору.

Значить, я йду додому, посвистуючи і влучаючи іноді дуже вже сміливого собаку грудкою межі вічі.

Уявіть же собі, що я бачу, входячи до себе в хату. Мати стоїть біля печі зажурена і зустрічає мене такими-о словами.

— Довчився? Матимеш тепер від батька на рибу. Ой, шибенику ти неслухняний, свиня ти нескребена.

— Що таке? — Я щось з вітру не чую. А це що?

На столі лежить мій пісталет.

— Мій пісталет?! Звідки він узявся? Ви не знаєте, чий це?

— Буде тобі пісталет. Зараз увійде батько.

Бачу, що ви нічого не розумієте. Так, я теж не сподівався, щоб батько, не зважаючи на мою розмову з ним, взяв та й сховався до вчительші. Одначе, я швидко здогадався, що так воно і є.

— Ховайся, — сказала мати. Але треба їй було сказати це раніше.

Розчинилися двері. Увійшов батько, при чому в руці в нього (хоч вона й була за спиною) помітив я одну замашну річ, з якої зробив правдивий висновок, що батько був оце зараз на леваді. Тут я згадую, що тоді починався березень — і поволі відходили від морозу рослини, а особливо лоза. У нас на леваді була надзвичайна лоза. Може хто знає, що це за гнучка річ? Тому я не смію нагадувати зайвий раз. А хто не знає, хай пробачить — йому тяжко буде зрозуміти.

Одним словом, батько мав зі мною розмову. Здається, почалась вона так:

— Ну... стрілець, гайдамака. Догрався? Вигнала... Зовсім вигнала...

І на цих словах батькова рука зза спини піднялася вгору і...

Власне, я гадаю, що цього діалогу можна, без великої шкоди для оповідання, не писати. А ще тому, що далі він має повторитися значно виразніше, коли справа дійде до шинки.

II

Очунявши трохи після згаданої „розмови“, я почуваю себе не зле. Проходять дні, непомітно складаються з них тижні. Я не можу вірити. Про школу ніхто не згадує. Щось мені підказує не дуже часто потрапляти на око батькові. Я так і роблю. Є дуже багато місць, куди я мушу сходити; наприклад, до баби, потім — до хрищеного в третій звод, потім іще лишається багато хат, де я дуже давно не був через ту школу. Отже, тепер мені навіть не стає часу. Хлопці заздять мені до останньої міри. Недавно ми таки закололи свиню. Батько готують шинку, — незабаром великдень, і я їстиму її скільки завгодно.

Як це прекрасно згучить в оповіданні! Але в житті все має лице і ницю. Як тільки шинка почала доходити в димарі, виявляється, що найбільший кусень готується... для кого ж ви гадаєте? Так: він готується для вчительші.

Я мушу забути про всіх і про хрищеного й сісти за книжку: батько гадає, що йому удасться таки вговорити її прийняти мене знову до школи. Він ходить до неї мало не щодня і каже, що вона починає м'якшати. Я ж собі думаю, щоб вона вже закам'яніла навіки...

Тим часом вона остаточно приходить із батьком до згоди: я принесу їй „окорок“, а вона вже сама навчить мене стріляти...

Останній пакт цієї угоди я відчуваю тільки силою своєї інтуїції, бо батько його майже не зголошує, мабуть, через те, що завтра „плащаниці“, і він не хоче псувати мені настрою. Любий тато! Він умів виховувати в мені вдячність.

І от надходять найтрагічніші моменти. Я вбираюся в чисту сорочку, мажу олією чуба — готуюся до плащаниці.

В звичайних випадках це дуже весело. Пригадуєте собі? Ви кладете в кишені дві червоні крашанки і йдете до церкви дуже повільно, щоб не потовкти крашанок. Ви маєте покласти їх у мідяну миску перед плащаницею. І ось, як тільки ви за ворота, уже вам хочеться дременути, щоб аж земля задвиготіла під ногами; десь по дорозі влучити каменем в собаку, десь забігти на річку; але ви не можете компромітувати вашого тата, якому чомусь там мусить бути соромно за такого прудкого сина. Так, ви чудесно це розумієте, але ваші ноги просто вириваються спід вас. Проте, ви опановуєте себе і ваше серце наливається від того невимовною втіхою.

Але не буду відхилятися. Я сказав, що цього року буде трохи інакше. Насамперед, я мушу нести до вчительші „окорок“. Це по дорозі, а відтам я піду вже до плащаниці.

— Ну, гляди ж мені, — звертається до мене батько цілком серйозно. — Неси шинку та пам'ятай: не донесеш — не приходь додому...

Смішно мені. Я не донесу. Та хто ж тоді донесе? Скільки там вона важить? Вісімнадцять фунтів. Коли б це казав не батько, я б міг образитись.

— Я тебе знаю,— говорить знову батько, — про силу я не кажу, ти, як схочеш, то й дідька попреш...

— То чого ж ви в такому разі?

— Ну, ну, не патякай. Щоб не капарився де, а швиденько мені йшов. Так і знай: не покладеш на стіл їй шинки — не вертайся додому.

Я не розумію. Така передмова... вона може на всякого чоловіка, хоч той і зовсім вільний від забобонів, навіяти сумнів. Хай там я не дуже то радію з перспективи знову стати школярем, та все ж я не дурень якийсь, щоб загубив десь по дорозі шинку. Не голка ж це.

— Давайте, чи що, бо я вже йду. Так ніколи не зберешся.

Ого, я хапаю під праву руку шинку, як метелика. Хоч вона таки важенька. Батько не пошкодували для вчительші пів свинячого заду з ногою.

— Перехрестися, ти, — каже мати.

Це легко зробити вільною лівою рукою. Я кладу на себе хрест і виходжу.

Ну? Куди ж я піду? Чи вищою дорогою, чи селом? Повертаю на село. І чую такі батькові слова:

— Куди, куди повертаєш? Ступай вищою дорогою. Там менше собак і ближче. Нема чого селом теліпатися, щоб кожне тебе бачило.

Я мусів був послухати батька. І було б мені так і йти вищою дорогою аж до школи.

Було б! Завжди буває потім легко сказати: було б мені краще не так, а так. Та мало чого не буває. Очевидно, є така сила, що тягне людину з правдивого шляху.

Коротко: як тільки наша хата зникла за вербами, я повернув — ви вже знаєте куди. Чому? Які принади стояли на цій дорозі, що селом? І досі не можу вам сказати. Не припускаю думки, щоб я в ту хвилину помислив за качелю... Щоправда, цигани взяли моду раз-у-раз на великдень виставляти на вулиці проти своєї кузні перекидну качелю. Ох же й качеля! Вітер, а не качеля. Вони таки заробляли на ній. Алеж це була п'ятниця, і звідки я міг знати, що качеля вже готова? Дурниці, я зовсім про це не думав.

Я просто іду собі селом, як годиться порядному чоловікові. Хіба я не дивлюся під ноги, хіба я падаю і дражню собак? Нічого подібного. Я дивлюся перед себе, і щось мені таке мріє там на тому кінці вулиці. Як вам сказати... Може, то й є та дурацька качеля... Хто його знає. Не знаю. Клопіт мені, що там таке стоїть.

Ну, так, коли підійти трохи ближче, то це справді качеля. Уявіть: п'ятниця, а вона вже похитується, готова до ваших послуг.

Я стаю на хвилину, щоб тільки перекласти шинку на другу руку, і відчуваю раптом, що мені зле.

В голові задзвеніло страшенно. Перед очима гойднулося. Земля і люди пішли передо мною колом. І водночас — що це з моїм серцем? Чого воно так солодко стислося?

Було б мені не звертати з дороги і пройти повз неї.

Але я ж кажу, що є така сила... Вона притягає мене сюди.

Я підходжу, здоровкаюсь до циганчуків, що де-не-де цюкають біля неї аби-аби: вона бо зовсім готова.

— Іх, і качеля ж, татку мій, — приказує один циганчук. — Іх, і качеля! Дзвіниця!

Я нічого не можу сказати проти. Де проти? На мою думку, він навіть недоцінює її. Я вже сказав, що то був вітер — не качеля. Коли стати на неї, накинути дві каблучки на ноги, щоб не сприснули з підніжки, і потім гойднути — раз! два! піддай! ух! Жени, жени! — то можна дуже легко вигнати голоблі за верхній валок, що все село буде під вами, а потім — рраз! і пішли млинка...

Я міг перекрутитися підряд разів п'ятнадцять. Куди там Хомі, не кажу вже про Ладьку. Нічого подібного їм і не снилося. Я можу це довести коли завгодно, хоч і зараз, як на те пішло. Тільки мені треба занести спочатку до Глафіри Іванівни оцю шинку. Зважаючи на батькові побоювання, це треба б зробити зараз, а потім уже вернутися і довести, що я не задаюся.

Ви кажете, що так і зробили б на моєму місці — спочатку однесли шинку, потім, може, ще й до плащаниці пішли б, і вже аж потім зайшли б на качелю, коли вже так, мовляв, кортить?

Слова! Теорія! Хто розуміється на качелях, на цих прекрасних критеріях справжнього героїства і високого піднесення духу, той так не скаже.

Словом, я йду за певним законом логіки: навіщо я маю потім вертатися, коли це забере якийсь час? Я за-

раз стану на качелю, а потім віднесу шинку, піду собі до плащаниці. Де б її тут покищо покласти?

— Слухай, — кажу я на циганчука, — ану давай я погойднуся.

— Дві крашанки, серденьтко, дві та й гойдайся, — відповідає він по-хазяйському.

Паскудство. Я ж забув, ну совсім випало з голови. Де взяти їх, ці дві крашанки? Дві, тільки дві, а позавтра я дістаю від матері цілий десяток.

А він ще й додає:

— Ну, серденько, ну, ну! Швидше, швидше, бо мені дуже ніколи.

Тепер, коли мені, я ж кажу, тридцять один рік, я розумію, що він нікуди, власне, не поспішав, а так тільки... А тоді я мусів був рішати до геніальності швидко.

— Получайте! — і я витяг з кишені і віддав йому дві крашанки, ті, що були призначені лягти в глибоку хрестильницю перед підніжжям св. плащаниці...

І тут я поплював на долоні, як годиться, щоб не горіли та не сковзались. Став на затилок. Ступні в каблучки. Струснув голоблями. Тремтіння пройшло через мої м'язи і через качелю...

— Піддай!

Пішла поволі. Гой... гой...

— Раз! Раз!

Качеля грає піді мною, мов скрипка. Я жєну з кожним разом дужче й дужче.

— Ти, ти... Щоб мені, серденьтко, не впав, — кричать з землі циганчата.

О! Краще б вони не турбувались за мене. Тепер же наді мною панує самий простір.

— Дивіться! Гей! Дивіться!..

Я нарівні з верхнім валком. Піді мною ворухиться якась комашня. То, мабуть, циганчата та цигани, що повиходили з хати.

— Гаря! Гаря! Ой-йой-йой... Щьо він робить?

Ага, що він робить! Груди мені переповнюються незрівняним щастям. Блискуча думка прорізує мій мозок: ще дві крашанки легко буде вкрати там, під час цілування плащаниці... Ця думка додає мені ще більшої сили розгону.

— Дивіться. Даю млинка...

Рраз!.. Пішов...

На одну хвильку я стаю головою вниз, потім оглоблі хитнулись і пішли через гору.

Ух!

Раз...

Два...

Три...

Ви знаєте, що це значить? Це я, одірваний від землі, творю в повітрі божевільні цикли. Село, як зачароване, кружить піді мною. Шкода — нема тут Ладьки та Хоми, вони б тріснули в задрощів. Та я забуваю про них і про цілий світ.

Чотири...

П'ять...

Шість...

Сім...

— Сказився, — кричать мені з землі, — уб'всья! Годі!

Вісім ...

Дев'ять ...

Ддесь ...

.....

Я німію.

Те що почув і побачив я на землі, як саме виганяв десятий раз, це видно за мої сили.

— Габаа! Кссс... Покинь! Туйва! Куди? Бери!..

— Лови! Держи!!

— Фіть - фіть. Барбос!..

— А - а - а. Га - ла - ла!..

— Гала - ла - ла - ла - ла!..

Що? Що? На тому місці, де лежала торба з шинкою (я поклав же її під дверима біля кузні, на хвилинку ж поклав), нема тепер нічого. Нічого! Мені ж добре це видно з качелі. За кожним разом, коли я злітаю за верхній валок, я бачу під кузнею шинку. А за десятим разом я раптом уже не бачу її. Вони галасують як у пеклі. Махають кулаками... Регочуть... Ага, вони кричать на собаку! Одначе, ані душа з них не рушиться з місця, вони тільки лалалакають. Певне, той собака вже далеко з моєю шинкою...

Ви знаєте, що качелю не легко спинити, коли вона отак розгойдалася. Треба, щоб хтось там хапав за голблі, затримував.

Якраз! Хоч би хто пальця підставив. Певне, їм було не до того... Я зліз, як вона стала сама.

— Шьо там було, шьо там було, серце, в тій торбі? — питають вони мене — і старі, і малі, одне поперед одного.

— Віддайте! Ви! Віддайте шинку! — кричу я їм не своїм голосом. — Шинку!..

— Тату мій, — каже стара циганка, — про яку шинку ти натякаєш?

Я натякаю. Що я на це скажу їй?

— Може, я поворожу тобі, серце, яка твоя доля?..

Моя доля... Де той собака?..

— Де той собака, я вас питаю?

Тут я бачу на вгороді біля загати якогось собаку: він справді щось там тягає, я не знаю що.

— Відніміть!..

Ну, що відніміть? Що відніміть, коли там, може, сама кістка вже залишилася, якщо справді шинку взяв собака... Ви питаєте мене, чому я так кажу? Я тому так кажу, що це ще велике питання, який собака її взяв. Питання, що лишилося для мене нерозв'язаним і донині.

Однак, двоє циганчат зриваються з місця і летять туди, до собаки. Мене зраджують сили, і я тихо присідаю на землю. Гомін, поради, співчужання — все змішується в моїх вухах і рве мені голову.

— Шинка, — шепочу я, — шинка... пісталет... Глафіра... тату...

І щось гаряче, як смола, побігло в мене з очей і в'їлося в щоки. По дорозі отож я був раз чи два упав — не пригадую, чи я казав вам про це — отже, руки мені були не дуже чисті, і тепер сльози вмивали мої кулаки. Так, мушу признатись, то були сльози. Я, мабуть, розвозив по обличчю цю брудну рідину, бо казали потім, що то була дуже зворушлива картина. Не бачив — не буду казати. Взагалі, дозвольте не спинятись на цьому моменті.

Прибігли циганчата. Вони кажуть те саме. Із шинки залишилась сама кістка. Хто його знає, чи то була з шинки, чи так собі звичайна кістка, може, з якої то-рішньої коняки.

Тепер що мені робити? Я ні з ким не можу порадитись, я мушу до всього доходити власним розумом. І от що я придумую: я піду тепер до вчительші і скажу їй чисту правду. Чомусь мені здається, що вчительша повинна зрозуміти моє становище і стати вище за якусь там шинку, без якої вона, зрештою, легко може обійтись.

Ідеалізм? Може. Але я не знав тоді таких слів. Навпаки, мені стало зовсім легко на серці.

Я приходжу до неї. Стукаю.

— Хто там?

— Я. Кириченко Гавриїл.

— Какої Гавріїл?

— Хторой.

— А-а,— каже вона протягом,— ввойді.

Я трошки відхиляю двері, так тільки-тільки, і всовуюсь.

— Драстуйтсе, із плащаницею будьте здоровії.

— Что ж,— каже вона,— спасібо, будь і ти здаров.

І здалося мені, що вона глянула гарненько на мене і помітила, що я з порожніми руками.

— Отец пріслал?— питає.

— Отец,— кажу їй правду. І тут починаю говорити, щоб Глафіра Іванівна не беспокоїлись, тато дійствительно передали вісімнадцять фунтів шинки, з котрою вийшло нещастя. І розказую од всього серця, що я не буду більше, а інакше мені немає возврату через татів характер.

Вона слухає мене, слухає, і бачу я, що це їй не подобається.

— Ступай же, откуда прішол,— каже вона після моєї чистої правди.— Не окорок,— каже,— важний, а неісправність твоя важная. Помні моє слово — будеш ти в тюрме когданібудь. А в школе тебе нет места после таких художеств...

І цим словом вона вбила мене остаточно. Таким воно здалось мені образливим, таким жорстоким... художество...

Не пам'ятаю вже, як там я виходив від неї, як що. Боляче мені зробилось за всіх страждаючих.

— Нема правди на світі,— крикнув я, і годі вже й до плащаниці йти. Тепер мені вже ніяка плащаниця не допоможе.

Іду я тією дорогою, що додому, а на серці в мене, сами знаєте, до чого невесело. „Зайду я,— думаю собі,— під міст та подумаю. Як же воно тепер буде?“

І от я приходжу під міст, де я нещодавно вазнав таких солодких і таких коротких радощів.

Але скільки чоловік може висидіти під мостом? Не такий довгий той день, я просидів його, а далі що? Далі приходить вечір, налітає звідкись холодний вітер, починають шуміти верби. В деяких хатах починає блимати світло. Це ще більше відрізує мов пристановище від життя. Я не боягуз, але мушу звідси вийти.

„Мама тепер учиняє паски“— приходить мені в голову. Я видираюся спід мосту і йду. Правди від мене тепер не ждять. Я так просто і скажу батькові, що я передав шинку вчительші, поклав її на стіл.

— Що ж вона каже?— спитає мене батько.

— А що каже,— відповім я батькові,— каже: „Скажі отцю — благодарю“. От що вона каже.

— Де ж ти гасав до вечора?

— Не гасав, а чекав,— скажу я,— бо її десь дуже довго не було. От і все.

З цим я приходжу додому.

Щось там стоїть на воротах. Коли це батько стоїть, то я не знаю, кого він виглядає. Краще я піду поза хатою, щоб не заважити йому.

Але, як тільки я витикаюся зза хати і хочу попід призьбою тихенько пройти до дверей, як батькова рука хапає мене за праве вухо.

Вирватись я не міг. Та й ніхто б не міг. Про це навіть казати нічого, щоб можна було вирватись від батька. У нього дуже цупкі руки. Промайнула одна думка:

— Невже він знає?

Проте я стою на своєму.

— Справився?— питає батько.

— А як же, справився,— відповідаю я не дуже то боязко.

— Де шинка?

— Шинка? Та, що ви дали? Одніс.

— Кому відніс?

— Їй.

— Кому це їй?

— Що ви, не знаєте, чи що?

— Кому це їй, питаю тебе?

І я вже почув, що батько все знає. Якийсь собака вже доніс, що от, мовляв, що там з вашим сином? Що

там було в тій торбі? Сміху, мовляв, було на всю вулицю. Язик би йому відпав.

— Бийте,— кажу,— на смерть убивайте, а я невинний. І чим мене перший раз ударили, не знаю. Ніколи ні до того, ні після того так не боліло.

Як я заверещав! Як я звився в батькових руках! Смішно згадувати про це, коли маєш за собою тридцять один рік. Здається, мати вибігла з хати і кинулась до нас. Куди там! Що мама вдіє напроти тата? Він зтяг мене в сінні і зняв однією рукою ремінні віжки, а другою, пробачте... він спустив мій туалет. Мабуть, віжки були трохи мокрі... Вони так різали тіло...

— Це тобі шинка! Це тобі шинка! Ще й пісталет! — приказували батько.— Ще й пісталет! І качелі! І пістони! І плащаниці!..

Що це було, розказати важко. Я порвав собі голос, а був порядний голос. Мати трохи не вмерла. Батько обливався потом, він зовсім змучився. Сусіди чули через три городи — не дадуть збрехати...

І... довелося таки знову йти до Глафіри.

Пролежав я щось із тиждень та й засохло, як на кожному з нашого брата.

Дуже смачна річ ота шинка. Мати потім давала мені по шматочку щодня. Щодня, доки й не одужав.

III

Крім того, я страшенно любив кадильницю. Якби ви знали, що це за річ. У піст, як ми говіли цілою школою, я тільки й чекав, коли вийде з вівтаря отець Олександр і піде між рядами з кадильницею.

Та й було на що подивитись. Вийде, стане біля архістратига Михаїла. Чуб кучерявий, сам красивий, постать — як грім, і так якось як крутоне на великому пальці кадильницею, а вона тільки „брязь-брязь“, і вже круг нього ціла хмара. Як він це робив, хто його зна. Деякі жінки умлівали навіть.

— До чого ж ото отець Олександр ловко кадять ...

Я пробував дома: теж виходило, але не так. Щоправда, я не мав тих припасів. Я брав невеличкого волоського гарбуза, зрізував меншу половинку, видовбував більшу і потім приребляв покришку. Для брязкоту я чіпляв залізячки до шпагатинок, що на них вішав свою кадильницю. Я не мав також вугілля й ладану, але я обходився ватою з батькового пальта.

Як покласти добрий кавалок вати, підпалити його і потім почать кадити, то дим буває не менший, тільки він не так пахтить.

Я так полюбив кадильницю, що мало вже не навчився орудувати нею так метко, як отець Олександр. Та якось батько помітив, що його пальто все тоншає й тоншає. Дірка в підкладці невелика, а вати вже й на спині не стає. Воно, сказать би, й пальтишко те було таке, що хоч і все скади, то невелика шкода. Дісталосся воно батькові за дурницю: випивав він в Максимця (як завжди), і хтось з компанії украв його кожушок, а замість нього подарував те пальтишко. Правда, і кожушок був теж драненький та задубілий, а проте пальтишко ще гірше. Сама тобі дірка. Мати все кляла, та ніяк не могла його облатати. А батько, звичайно, мусів був його берегти. Отож він помітив, що пальто немов усихає ...

— Це ти, мабуть, шибенику? — питає він мене.

А я саме приступаю до пальта і одна рука в мене за спиною.

— От, воно мені, — кажу, — потрібне. Мабуть, мама на гнотики беруть до лампадки.

— На гнотики? — говорить батько. — Гляди мені, бо я тобі дам гнотика. Хіба ж на гнотики стільки піде?

А воно й справді — ніколи не піде. Я й не туди, що там мало вже й залишилося. В інших місцях так пальто вже як плівка.

— Ну, то я ж, — кажу, — хіба знаю, де вона дівається, та вата? Зносується, а ви на мене нарізались.

Повернувся, а ззаду — кадильниця ... зовсім забувся. А батько зразу й догадався.

— Ах ти, — каже, — шарлатан ти першої марки! Що ж ти брешеш? Я думав, що він там кізячком кадить, а ти одержу розоряєш ... Бач, який священик знайшовся, щоб тобі вже в голові кадило ...

Вихопив ту кадильницю та на моїй голові й зністожив.

Одначе, мені ще довелось таки бачити справжню кадильницю. Як це сталося? Та ніколи ж я не гадав, що матиму стосунки з справжньою срібною кадильницею ... Тримати її в руках, бачити, як вона близько, перед твоїми очима мелькає, брязкає ланцюжками ... Де я міг про це думати?

Але життя таке чудне. Іноді воно так складається, що гарбузова і срібна кадильниці кінчають однаково свою службу, відогравши таку, приблизно, роль, як оця, що я допіру сказав. Лиш не на тій самій голові.

Отже, розповім про це, не забігаючи наперед.

Після нещасливої шинки батькові все ж таки пощастило якось ублагати Глафіру. Вона знов прийняла мене до школи. Це вже, здається, шостий раз. Не пригадую добре.

І от починається чудова осінь. Я вже перейшов у третє „отділеніє“. На грядках часом іще позалишались баклажани, великі, червоні, аж горять. Станеш на нього чоботом, а він тільки — чвирк!

А на „переменах“ у школі хлопці їдять кавуни. Потім ми гуляємо на причілку в пувичок.

В четвер після великої перерви у нас завжди буває „закон божий“.

Батюшка о. Олександр приїздить поштовими кіньми. Його машталір розповідає нам, чи батюшка сьогодні сердитий, чи ні.

— Сьогодні батюшка смирні, не бійтесь.

— Хіба? А ви ж почім знаєте?

— Та вже знаю, — каже він, примруживши ліве кудлате око. — Єсть така триєкторія, що знаю.

Батюшчин машталір був колись у солдатах і вміє багато таких слів, що й учительша їх не чула. Ми якось питались. „Не знаю, — каже, — не гаваріте глупостей“. Так ми питаємо батюшчиного машталіра :

— А яка ж вона, га?

— Триєкторія?

— А.

— Е, це вещь, хлопці, непойнятна. Вона і є, і нема її. Я сам не бачив, бо вона, звиніть, у воздуху.

— І вгадує?

— Повсігда. Кажу смирні — значить, смирні. Кажу сердиті — значить, держіться ...

І тоді вже ми держалися. Бо таки була машталірова правда: батюшка ввіходив розгніваний і зразу, під ким зарипіла парта, бере його за нос, аж посиніє бідний.

— Отвечай: кого Самсон побив ослиною челюстю?

То він сердяга пищить-пищить ...

— Хвістілі ... хвісті ... хвістілімлян ...

— Хвістілімлян? Насмешка над законом божим?

І вже так нахвістілімкає, що до нових віників не забудеш.

Але спочатку о. Олександр заходить до Глафіри Іванівни. І вже ото, як зайшов, то вже маємо час нагулятися. Чи він їй теж закон божий „преподавав“, чи хто його зна. Не знаю. Аби нам було коли пограти. Інший повідкручує пувички чисто геть від штанів і від сорочки та програє.

Але мені везе. Я, як виграю, то вже мої, а як програю ... ну, то там побачимо.

Одного разу гуляємо ми в пувичок. Дзвоника нема та й нема. Отець Олександр ще не приїхав. А тут не везе. Що вдарю, то й поза ямку, й поза ямку.

— Бери, — кажу, — не бійся, побачимо, до чого воно сьогодні дійде?

Охота мене взяла: ануж, до чого я дограюся? Хоч заверну все, хоч ...

Одним словом, відкрутив я останню пувичку від штанів і застебнувся дерев'яною цурочкою.

— На чесну, — кажу, — сьогодні. — Платить, так готівкою. На.

Вдарив я. Поза ямку. Він ударив — у ямку... Забрав...

— А що,— кажуть хлопці,— на чесну?

А я стою та й думаю.

— Щоб ви знали,— одказую їм,— що на чесну. Шкода тільки, що більш ніде не маю пувички.

А самому вже прийшла до голови одна думка.

— Знаєте що?— кажу я до них.— Став хто за мене пувицю. Виграю — твій виграш. Програю — зроблю за те щось таке, чого ніхто з вас не зробить ніколи в світі.

Хлопці зиркають один на одного. Радяться.

— Що ж ти зробиш?

— Кому?

Я таємниче посміхаюся.

— Їй. Глафірі.

— Що?.. Треба знати, що ти зробиш. А то що ж так давати пувицю.

— Спортю воду.

Настає уважна тиша. Потім розлягається регіт.

— У ванні?

— Побоїшся...

І як сказали вони „побоїшся“, я відразу рішив:

— Нет, спортю... Що ж вона знущається з мене? Сьогодні знов казала, що я „розбойник“. А який я розбойник? Кого я розбив?.. Хто докаже?.. Вона думає, що це їй так і пройде...

Ні.

Мушу пояснити: Глафіра Іванівна любить дощову воду. У неї завжди під ринвою стоїть велика ванна. Дощовою водою Глафіра Іванівна вмивається тощо.

І нехай би хто насмів щось укинути в ванну або якось інакше „спортить“ ту воду... Саме вчора пройшов дощ. Ванна стоїть повнісінька прозорої води. Вітерець пробігає по ній і злегка вівсюжить рівну поверхню.

— Ну, гляди ж, спорти,— каже один.— Я ставлю.

Він поторохтів коробкою і дав мені одну від штанів— „бляху“.

— Став і ти бляху,— звелів я товаришеві.

Кинули. Моя лягла ближче до ямки. Мені першому бити.

Всі обступили. Тільки дихають...

— Бий,— кажуть,— чого ж ти?

Я націлився. Змірив, скільки буде до ямки. Підсунув ніготь під пувицю і сильно розправив палець...

Пувичка підскочила й перелетіла через ямку...

— Ех!— вирвалось у одного.— Як же ти б'єш?

— Бий ти,— кажу я до товариша. А в самого, почуваю, в горлі пересихає.

Він ударив. Не добив; лягла ближче. Знов моя черга. Але я мушу бити ту, що далі. Як на цей раз не вб'ю— пропало...

— Націляйся добре,— радять усі хлопці.— Бий великим пальцем.

— Да-да, великим, бо вказательний він завжди невірно б'є...

Я націлився великим. Але вже як не везе, то не везе..

— Цок... (поза ямку!).

А тому тепер звичайно легко вбити: обидві лежать на долоню від ямки. Він націлився.

— Цок! Цок! (у ямці).

Він мовчки поклав у кишеню обидві „бляхи“.

Всі глянули на мене. Що ж я робитиму? Мушу сповнити обіцянку. Але що саме я зроблю, вони ще не знають.

Я відходжу на півтора сажні від ванни і на хвилинку одвертаюся. Потім знов повертаюся і стаю за вітром.

— Раз мати спородила, раз і помирати,— говорю я до хлопців.— Тільки хто скаже вчительші, тому першому і помирати. Розступіться...

— Що ти робитимеш?

— Розступіться, — кажу, — од неприємності.

І тут я зробив одну річ, якої, звичайно, хазяйський син не дозволив би собі. Щоправда, я зробив там на макове зерно.

Але й того було досить...

Хлопці аж попадали.

— Ну цитьте ж,— кажу.— Умріть...

На тому б і кінчилось, коли б не Кириченко Гавриїл перший. У нас було в класі два Гавриїли. Я був Гавриїл другий, а він — перший. Але той перший, по-правді, був такий макуха! А очі в нього — як два шматочки холодцю.

Ось йому треба було наїстись чогось солоного й схотіти пити. Він не був при нашій грі, десь там у куточку доїдав своє сало, як кіт, щоб ніхто не бачив і не попрорив. Тепер він прийшов і просто до ванни.

— Пить...

Хтось хотів його шарпнути, але не дали.

— Хай п'є... Пий, Кириченко, пий.

Він нагнувся і втопив губи в ванну.

Хлопці не витримали і так заверещали з сміху, що він зрозумів.

— Ви щось зробили? — спитав він. — Що ви зробили?..

Тут один згуковичок радісно заляпав у долоні і, підстрибуючи на одній нозі, писнув від насолоди, як миша:

— Напився? (Письь!). А добра водиця? (Письь!). То ж Кириченко Гавриїл хторий так ізробив.

І сказало, мишеня дурне...

Що тут сталося з тим Кириченком першим! Він почервонів, аж посинів. А хлопці лягають зо сміху.

— Нічого, — кажуть — воно пользительно.

Хоч би вже мовчали.

Дивлюсь, що ж це буде? Кириченко перший — круть на одній нозі... До вчительші!

— Заявлю, — каже. — Ти, — каже, — мене отруїв, і я не виживу.

— Дурний, — кричать йому хлопці, а він не слухає.

— Все одно, — каже, — заявлю, хоч і виживу. Чого ж ти знущаєшся? Або заявлю, або одкупись.

Як сказав „одкупись“ — кінець.

— Одкупиться? А чого ж? Можна. Ще й дорого дам, аби зносив, — кажу я йому і показую кулака. — Бачив? За кожне слово, що піде з твого поганого рота в учительшине вухо, даю по три груші. П'ять слів — п'ятнадцять груш. Десять слів — трижди десять — тридцять груш.

Груша — коли б'єш щиколотками по голові. Кириченко перший це добре знає.

Одначе, не встигли ми сторгуватися, як дзвоник зате ленькав і став біля хвіртки. Приїхав о. Олександр.

Всі розбіглися — не встиг він заявити.

Та дивна річ. Сьогодні о. Олександр зовсім недовго був у Глафіри Іванівни: зайшов і вийшов за хвильку. і таке в нього на обличчі, немов вони полаялися. Тільки хіба ж батюшка можуть лаятися та ще з учительшею?..

Одначе, о. Олександр увійшов страшенно лютий, аж коси ворущаються, наче вітром їх підіймає. А ніздрі — то спадуть, то розідмуться.

— Погана триєкторія, — шепнув я до хлопців. — Хтось постраждає.

Тільки шепнув, так і сталося. Отець Олександр підійшов до одного:

— Пір Господен в Капернауме ...

А той: „Пир ... пир ... капир ... наумі ... пир ...“ А далі хоч би слово. Пир та й пир.

— Угу, — промовив о. Олександр.

Промовив та як „пирне“ сердягу під щелепи, так той шматочок язика й відсік. Тоді батюшка до Хомки.

— Пір Господен в Капернауме ...

— Не ... не загадували ... якраз до пиру загадали, а пиру й не загадували ... — каже Хомка, а сам голову в плечі.

— Тать смердяща! — скрикнув о. Олександр.

Та за нос ... Найгірше, коли за носса ... Якось як покрутить, бувало, аж зуби викручуються ... Але Хомка вже звик, він тільки чмише. Тоді о. Олександр походив-походив між партами й став біля Кириченка першого.

А той червоніє, червоніє, — ось трісне. А батюшка про Капернаум годі вже та з богослуженія питають.

— Ти. Порося. Когда священослужитель кропить святою водою? І когда ету святую воду п'ють православние христіане?

Серце мені завмерло. Чую — хтось душиться сміхом...
„Ну, — думаю — пропало ... Тепер заявить ...“

— Когда православние христіане п'ють ту воду, я тебе спрашівую, тумба.

— Котору? — перепитує Кириченко перший і червоніє ще дужче.

Тут хлопці не витримали. Зубами кусали парти, а потім як прорвало... Регіт!.. Та який регіт! Шістдесят сім чоловіка разом.

А батюшка до Кириченка першого:

— Так ти смешіть?.. Тварь нечестівая. Ти ещо комедію?..

І так якось обома руками за обидва вуха взяв Кириченка першого та лобом об пружок парти, лобом, лобом... Тільки рукава, як крила в страшного птаха, злітають. Нарешті, в Кириченка першого потекли з носа прикмети, що досить. Тоді о. Олександр вихопив з кишені велику хустку в чорному горосі, витер собі нею обличчя і вийшов геть червоний, як монастирський кавун.

Кілька хвилин по тому тривала тиша. Отець Олександр лайнувся на машталіра, тельнюкмув дзвоник, і аж тоді ми зірвалися з своїх місць.

Це було несподіване свято: поперше, закон божий скінчився майже на самому початку; подруге, всі мали не абияке видовисько — ніс Гавриїла Кириченка першого... Такий ніс не завжди доводиться бачити. Уявіть собі червоне розтовчене яйце, обмочене гузкою в чорнило... І ви гадаєте, що той Кириченків ніс викликав співчуття? Гадаєте, хтось підійшов, пожалів, спитав, чи болять? Навпаки.

— Покропив? — закричали хлопці, перекидаючи з радості парти.

— Ну, як же воно після свяченої води?

Кириченко перший скривився.

— В-ва-в-в-в...

— Диви! Він плаче! Дурний, чого ти?

Я відразу зрозумів, що хлопці нарobili мені лиха. Навіщо було зачіпати, коли в чоловіка й так поганий настрій? А після цього він, звичайно, піде й заявить...

І пішов. При такому настрої кожний би заявив. Про себе не кажу, я б не заявив, а він, звичайно, слабший на характер, пішов до Глафіри Іванівни і все, як на сповіді, розказав. Навіть більше, ніж на сповіді, бо Глафіра влетіла до класу з затиснутими зубами, синя, аж бурякова од гніву.

— Кіриченко! — закричала вона. — Кіриченко Гавриїл второй!

— Я, Глафіро Іванівно, здесь!

— А, ти здесь?.. Ти здесь, крокодил нещасний?.. Здесь?..

Вона стала проти мене і схопила себе за груди.

— До яких же пор?.. До яких пор ти будеш уменьшать мою жізнь? Что ти наделал!

— Хіба я вменшаю?

— Ч-то ти наделал в дощевую воду?..

— Це брехня. Я тільки постояв. Що ж я не понимаю, що дощову воду не можна портить?

— Поніма, а сам спортив, — каже Гавриїл перший.

— Замолчать, ілі я с ума с вами сойду! Пошол за грубу на двенадцать дней, а там посмотрим...

Дванадцять днів за грубою! Це багато. Там страшенна спека, тісно, закапелок зовсім темний, бігають миші, і потім найбільший сором — стояти за грубою. Туди ставлять тільки безнадійних дурнів.

— Я, Глафіро Іванівно, не портив.

— Він не портив, — повторюють за мною й хлопці. — Він тільки націлявся ради прахтики.

Але їй, очевидно, така „прахтика“ зовсім не подобається. Мені навіть здалося, що це ще більше її роздратувало. Вона почала задихатися.

— За грубу, тебе говорят! Ілі ти оглох? За грубу!

— Мені, — кажу — не тяжко. Я стану й за грубу й скрозь. А тільки ж несправедливо.

Я затиснувся до того проклятого закапелку. Він здавив мороком мою душу. Глафіра Іванівна підбігла до груби й штовхнула мене в плечі.

— Лезь, сороканожка отвратительная, лезь!.. А там посмоотрім...

З цим я погодився: ми посмоотрім. Та кому від цього буде гірше, це теж іще посмоотрім. Власне, я не мав ніяких планів, але в мені підіймалася буря протесту проти несправедливості.

Я простояв за грубою до вечора. Хлопці рішали задачі на „все діявствія“, але рішити ніхто не міг. Лінійка так і свистіла в повітрі. Долоні пухли, наливалися кров'ю. Тоді я вперше подумав, як добре буває іноді втекти від життя, сховатися від бурхливої дійсності, хоча б на піч або за грубу. Стоїш собі або хоч і присядь для зручності. А навколо тебе морок і павутиння. І на душі такий сумирний настрій, що заплював би все на світі.

Але я страждав на колективізм. Сумління почало мене мучити : чому я не страждаю разом із ними ?

Я підніс руку, висунувши її з закапелка :

— Глафіро Іванівно, вот я знаю, вот я...

Я ризикував ради товаришів, бо рішити задачі також не міг би. Та вона не повернула навіть голови в той бік, звідки почувалась моя заява.

Так я вийшов із тієї тюрми, коли надворі почало сутеніти, а в закапелку стояв уже густий морок. В класі нікого не було.

— П-шол, — сказала мені Глафіра. І я вийшов.

Дома я міг на перший раз легко пояснити запізнення.

Я сказав, що вчительша залишила мене складати її книги.

— Бач, як вона тобі довіряє, — сказав батько, — Гляди ж, шануйся мені.

— Наче я не шануюсь. Другого ж не залишила, а мене залишила.

Але на ранок те саме...

— На місце, — каже вона і показує пальцем за грубу, наче іншого місця для мене ніколи й не було.

— Глафіро Іванівно...

— Молчать! За грубу.

Одним словом, що й казати — становище не дуже блискуче.

І от, зовсім несподівано, мене рятує випадок. По-правді, я тільки на випадок і надіявся. Але я не міг гадати, що то буде о. Олександр. Як на те, їм треба було посерди-

тися з Глафірою і це мене врятувало, але й завдало пізніш великого клопоту моему рятівникові — самому о. Олександрові.

Сталося так. Під час великої перерви, коли хлопці, напевне, гуляли в пувичок, а я один за всіх мусів був терпіти знущання, раптом зателенькав батюшчин дзвоник. Чому? Закон божий відбувся вчора, чому ж це знову батюшка? Мені стало так весело, наче я не в тюрмі, а сам десь їду на батюшчиній бричці. Я визирнув у вікно. Машталір відкидав посторонки. Значить, збираються постояти довший час. Отець Олександр поправляє на грудях хрест і йде до класу. Так і є...

Перерва скінчилася. Всі на місцях. І що ж ми бачимо? Глафіра Іванівна хоче пройти в двері, — в одній руці у неї журнал, а в другій — варення з абрикосів на маленькому блюдці.

Але о. Олександр значно за неї грубший. Він став на дверях перший, і вже Глафірі нікуди просунутись, тільки рука з блюдцем стирчить.

— Ви мене задушите, отець Олександр, — чуємо її голос. — Кудя ви прьоте, когда сейчас мой урок географії?

— Кушайте свої абрікоси в комнате, — відповідає їй о. Олександр, — потому что ви ошібаєтесь...

— Нет, уж ізвініте, ви ошібаєтесь. Закон божій бил вчера.

— А я вам говорю : закон божій такой предмет, что полезно і сегодня повторіть. Можете забрать ваше блюдце, об которое я пачкаю рясу.

Він посунув трохи ліктем і ввійшов у клас.

— Садітесь, діті.

„Хороша триєкторія“ — подумав я і висунув з закапелка голову. Глафіра помітила мій рух.

— Кудаж?— крикнула вона в двері. — На місце! Не смей показувать башку...

Я сховався. Але розрахунок мій був точний. Він цілком виправдився. Отець Олександр з цікавістю посунув руку за грубу, намацав мою голову і витяг мене за чуба на світ.

— А сіє что означает? Ти почему в пещере, отрок мой?

— Оставьте его... Я здесь заведующая! Я!

— Почему ты в пещере, я спрашиваю? Отвечай смело, разве ты боишься своего пастыря? — вдруг звернулся до мене о. Олександр.

На Глафіру він навіть не глянув. Я зрозумів, що боятись „свого пастыря“ в цю хвилину міг би лише дурень.

— Ні, ваше благословеніє, я не боюсь, тільки що я наказаний.

— За какой грех? — спитав о. Олександр, нахмуривши брови.

Всі в класі перестали дихати. Отець Олександр чекав, тримаючи мене лагідно за руку. Я не хотів признаватись. Не хотів ганьбити своїм вчинком учительшу, але дуже хотів зліквідувати свою кару і тому я відповів так:

— Большой шалун, ваше благословеніє, і повсігда чемсь та зарабатую...

Це було сказано прекрасно. Але раптом підвівся Кириченко перший і безсоромно заявив:

— Ваше благословеніє, бреше він. Бо він зробив у ванну Глафірі Іванівні мокре святотатствіє...

Парти здригнули.

— Ах!.. — почулось за дверима. Брязнуло блюдце з варенням.

Глафіра Іванівна вастогнала і кинулась до себе в кімнату, грюкнувши дверима, як тільки могла грюкнути здорова жінчина. А о. Олександр так зареготався, що глобус на столі, наче його торкнув хто, аж покрутився.

— Свят... Ха-ха-ха-ха!!! У ванну!.. Ха-ха-ха-ха!!!

В цю мить двері з учительшиної кімнати знов розчинилися. Глафіра Іванівна не витримала. Тремтячи всім тілом, увірвалась у клас і крикнула:

— Так знай же ти, сахалінщик будущій! Я ісключаю тебе із стен учебного заведенія!

— О-о-о, — пустив баса о. Олександр. — За что же ви его ісключаєте?

Але тепер уже Глафіра Іванівна не хотіла розмовляти з батюшкою і зверталась виключно до мене:

— Вон! Ілі я визову господіна урядніка...

Справа несподівано для мене стала зовсім погана! За врядника вона ще ніколи не згадувала. Це вперше, як вони посварилися з о. Олександром. Вона бликнула на нього так, що я подумав: „Значить, урядник старший за батюшку“.

І тут раптом о. Олександр повертає мене до життя. Це був день несподіванок. Він бере мене знову за руку і каже до вчительші, ехидно всміхаючись:

— Спрячьте свого урядніка под ваш епітрахіль, а мальчіка я беру к себе. Ми ещо посмотрім. Ступай, отрок Гаврііл, на козли.

Я не знаю... Я так любив пригоди, що не чекав, доки батюшка попросить мене вдруге. Мов куля, я засвистів із класу. Сів на бричку біля машталіра і сказав:

— Запрягайте! Закона божого не буде: їх благословеніє зараз не в состоянні заніматься.

Машталір лупнув очима.

— Ти, — каже, — не сказився, хлопче?

— Ні, дядьку Кузьмо, така триєкторія випадає, що, мабуть, дайте недокурка, бо я тепер за отрока при їх благословенії. Так що тепер мені і в вівтар зайти — плювать діло.

Ця думка, несподівана для мене самого, налила щастям мое серце. Я додав:

— Подать кадильницю хоча б... Роздмухати й погойдати її, поки їх благословеніє не готові, — це ж ви як гадаєте?.. А то стій за грубою, покоряйся їй... Доволі! Запрягайте, дядьку Кузьмо!

Він почав запрягати.

— Ну, — каже, — з тебе, сукиного сина, буде псоломщик. У нас у музиканській команді теж такий байстрик був, любого офіцера обделає.

— Що ж ви рівняєте? То байстрик, а то, — говорю, — отрок.

— Та вже не знаю, чи отрик, чи не отрик, а що отряха, то бачу. Н-ну ж ти, попада. Ножку! — крикнув він на борозенну, гніду кобилу.

Вийшов о. Олександр. Я ж знав, що закона божого не буде сьогодні!

Кузьма підбрав віжки.

— Домой, батюшко?

— Домой. Я ей покажу, мати пресвята богородиця, якщо вона ще не відвела... Поганяй, оболдуй, чєво стоїш?

І ми втрюх — я, їх благословеніє, о. Олександр, і машталір — в місця взяли на ристях, аж курява за нами схопилась...

IV

Тепер я думаю так: людина росте, погляди її змінюються, бо „все тече“, як казав Геракліт. Виростає людина, вивчається й бере нову траєкторію. Від колишніх кадильних не залишається навіть іржавого ланцюжка...

Так. Все тече, це — безперечна істина. Але тоді, їдучи на козлах з досвідченим машталіром і почувачи за своєю спиною їх благословеніє о. Олександра, я переживав зовсім інші почуття. Мої думки, наче годові стригуни, іржали в мені, і я гаряче хвалив господа-бога.

З мене була релігійна людина. Пригадую, коли батька раз затопила на леваді повідь, я дивився в вікно і палко молився, щоб Миколай - чудотворець урятував його від загибелі в холодній воді. Потім я видерся на стіл, зняв із стіни образ спасителя і, заливаючись сльозами, проговорив йому:

— Спасителю Сусе Христе! Як тільки наші батько втопляться, я тобі повидираю очі. А як урятуєш — украду в церкві свічку від іншої ікони й поставлю тобі.

Батько врятувався. Свічки я, здається, не поставив, але вірив і дякував щиро — до болю в грудях. Так, я був релігійний. Хоч як я там збивався на законі божому, хоч як я зле знав „пир у Капернаумі“, але бога живого

„вездєсущого“ я мав у себе всередині й поклонявся йому „втайні“ щиро і з захопленням.

Отже й не дивно, що він визволив мене від учительшиної напасті, як отрока Ананія з страшного рову, і посадив мене на високі козли батьушчиної брички. В цьому я був тоді глибоко переконаний. І з тим я в'їхав на подвір'я о. Олександра.

Тут на мене чекало нове, зовсім незнайоме життя.

Я скочив на землю і став оглядати церковний будинок. Це був нічого собі будинок. Тут можна було непогано жити. Високий паркан захищав від заздрого людського ока велике подвір'я, повне різної птиці, поросят, кабанів, свиней тощо. Годовані, важкі гусаки зустріли мене ворожим, задерикуватим глеготом. В стайні розбещено іржали два лошаки, на яких щось там уже гримав Кузьма. В подвір'ї пахло смаженою цибулею, яблуками, молоком, м'ясом, коровою. Словом, можна було жити. Я ще ніколи не чув ніде, щоб так смачно пахло, як тут. Ніде також я не бачив такої свині, як була в їх благословенія! Це не свиня — ціла скриня на товстих ніжках. За нею сунула ватага поросят, — я нарахував щось тринадцятеро, чи що. Потім я звів очі на будинок і побачив на ганку матушку. Спокійна і, мабуть, стомлена цим клопотом, вона стояла, склавши руки на череві, і дивилась на курей, серед яких розорявся чорнохвостий неспокійний півень.

Отець Олександр сказав щось до матушки — мабуть, про мене — і пішов у кімнати. Матушка перевела на мене очі, прикликала до ганку і, огледівши мене з віг до голови, стала питати:

— Як звать?

— Отрок Гавриїл, а в школі був Кириченко Гавриїл
второй, — відповів я.

Вона всміхнулася.

— Доволі з тебе самого Гавриїла.

Отрок, значить, одлетів, лишився просто Гаврило.
Що ж, я не міг сперечатися з матушкою; незручно,
коли бачиш людину вперше в своєму житті. Я змовчав,
а вона запитала далі:

— Куриш?

— Не занімаюсь. Гріх...

— Добре. Набиватимеш мені після обіду цигарки.

На це я погодився з таємною радістю.

— А чого ж? Набиватиму.

— А тепер піймай он того гусака, он бачиш? І неси
його сюди.

— Отого, рябошию? Січас.

Я в момент нагнав гусака, затулив йому рукою дзюба
і спокійно, з виглядом повної зорієнтованості, запитав
у матушки:

— Куди його? На кувню?

— Оддай Маланці. Хай ріже.

Так почався перший день мого нового життя.

Перше, над чим я замислився другого ранку, — моє май-
бутнє. „Ну, гаразд, — подумав я, — ти зараз отрок. Ти
несподівано доскочив слави і ловиш гусаків на батьош-
чинім подвір'ї. А потім? Як ти собі уявляєш, до чого
ти можеш дійти, коли так підеш і далі?“

Ну, до чого? Можна було, звичайно, думати про все,

Хіба як, наприклад, архірей, абощо, то про нього не можна було думати? Можна. Але, хоч як я хотів уявити себе на місці архірея, нічого путнього не виходило. Тоді я подумав про благочинного, потім про звичайного священика, нарешті — про диякона... Ні, як тільки мені в уяві починали відростати коси, я іржав з сміху над собою. Я б не дозволив собі глумитися над священиком стороннім. Але пореготати з самого себе — не гріх. І я реготав при уяві, що в мене коси і що я, замість штанів, убрався в рясу. Чому? Я, бачите, був переконаний, що священик штанів не носить. Навіщо вони йому? Для того, щоб служити господу-богу, штани не потрібні. Для цього є ризи.

„Одначе, хоч як там було, — думав я далі, — а з школи тебе Глафіра Іванівна випровадила і не збирається, як видно, приймати, доки ти під батюшчиним покровом. Що там у них трапилося з Глафірою — нікому не відомо, але твоя доля віднині, так чи інак, зв'язана з батюшчиною“.

Крім того, передо мною було стільки незнайомого й цікавого в цьому житті, що я тремтів з нетерплячки пізнати його ближче, і думати про щось інше я не міг.

А головне: дух покори ласкавому господу, що прихилив до мене лице своє, вселився в мене, і жадання подвигу засвітилося в мені непереможним полум'ям.

Коли о. Олександр вийшов ранком о десятій годині на двір, він був свіжий і сильний, з обличчям ясным, як у путнього архангела. Новий підрядник чорного шовку ходив чудесними хвилями на його м'язах, а з низенького розстібнутого коміра випливала рожева гладенька шия,

на якій сиділа кучерява голова невимовної краси. Отець Олександр посміхався і гладив свою ніжну золота у борзду, якою він нагадував мені самого Ісуса Христа.

Серце у мене затремтіло. Я вклонився. Підійшов під благословення. Отець Олександр весело перехрестив наді мною повітря і сказав: „Да, благословіт господь бог“. Я припав, до його руки. Гарячі губи відчули незабутній оксамит священникової шкіри, і в моїй душі, натовленій тривогами останніх днів, стало так спокійно, затишно.

„Господи, господи...“ — подумав я, але не насмів спитати, що ж буде далі?

В цю хвилину перша оса розчарування шпигнула мое серце: о. Олександр величним рухом відкинув полу підрясника. І що ж я побачив на ньому? Довгі, смугасті, рудуваті штани. Я відчув, що мої очі стали неймовірно широкі.

А о. Олександр тим часом добув із кишені цигарницю, вийняв із неї цигарку і, дивлячись кудись далеко через мою голову, задумано постукав цигаркою об металеву кришку. Потім ледве чутно, з неспійманим смутком заспівав:

Д'ех, тр - рі д - деревні, два села,
восьм девок, адін я,
да ку - у - да дев - кі, да ту - у - да й я.

Я стояв мов зачарований. Пахучий дим від батюшчиної цигарки спадав на мою голову солодкою отрутою передчуття чогось неясного, неминучого...

— Ваше благословеніє, — вимовив я. — Приставте мене до якогось зайняття, щоб моя душа не тривожилась.

Я пам'ятаю, що сказав саме так: „щоб душа не три-

вожилась“, бо я почував, що ці штани, цигарка і „восем девок“ не вміщуються в моїй голові.

Отець Олександр перевів на мене свій раптовий пильний погляд:

— Вот тебе задача: їзжай до благочінного. Вот пісьмо. А если увідіш матушку...

На цих словах із сіней вийшла на ганок матушка і байдуже подивилась на нас. Я вклонився їй, але нічого не сказав. Чомусь мені здалося, що не цю матушку я мушу побачити, а благочинну.

— А, Гаврюшка, — вимовила вона і швиденько пройшла до сарая на кінець подвір'я.

Коли матушка відійшла, я спитав:

— ... а як повідю матушку? ..

Отець Олександр поклав руку на мою голову.

— Если увідіш, вот пісьмо. — І передав мені другий лист.

— В собственние руки, слишіш?

— А впоследствии?

— Возвращайся. Завтра субота. Ты можеш взойти с Григорієм на колокольню і с ним благовестить до вечерні.

О, батюшка прекрасно знали, який це подарунок для мене! Я буду на дзвіниці! Там же стільки горобиних гнізд. А яєць! І ніхто їх не дере, бо хто може видертись під самий гостряк дзвіниці? Боже, завтра я буду там!

Я притиснув листи до гарячого тіла. В моїх штанях замість кишені була дірка, і тому я тримав листи біля самого тіла.

Розшукавши Кузьму, я показав йому конверт, на якому стояло:

„Его Высокопреподобію

о. Алексію Яворському“

Кузьма покрутив у руках конверт, подивився, спл'янув.

— Це ж, к приміру, куди?

— До благочинного, — сказав я суворо. — Запрягайте, зараз же їду.

На другому конверті я встиг тільки схопити одне слово

„Высокочтимой...“

Цього листа я навіть не показав Кузьмі. Все одно він не вміє читати. Через хвилину Кузьма скомандував:

— Ну ж ти, далайідол! крутиш... щоб тебе крутило...

— Дядьку Кузьмо, що значить далайідол? — спитав я, глибоко вражений цим словом.

— Та оця товстозада. Хвицаєш, стерво!

Він оперіщив борозенну батоном і круто обернув бричку.

— Це вроді благочинну так звать. А я вже прикладаю, наприклад, до коняки. Аби веселіш. Сідай.

Я сів, вийняв другий конверт і перечитав:

„Высокочтимой

Аделаиде Варфоломеевне

В собственные руки“

Зареготавши на всі груди від Кузьминого жарту, я відкигнувся в задок брички і крикнув:

— Піррьод!

Мені не тяжко було виконати це доручення. Коли я приїхав до благочинного, то першу побачив матушку Аделаїду, чорняву таку та тиху, з очима — як у Марії Магдаліни. Вона підійшла до брички і запитала:

— Ти до нас?

А я в свою чергу запитав:

— А ви, може, будете матушка?

— Да. А що? Я буду матушка.

— Во, вам лист у собствени руки.

І не встиг я вийняти лист, як вона блиснула посмішкою, та такою гарною, що аж мені стало весело. Не доводилося мені бачити такої посмішки ні в кого. Губа рожева, ніжна, а зуби — наче на сонці сніг. Вона схопила лист і в ту ж мить кудись його всунула, що я й не помітив. Знаю, що кишень же в неї не було.

— Поросьонок, получиш п'ятнадцять копеек, — устигла вона сказати.

Однак нічого не дала. Вийшов благочинний, і вона звернулася до нього:

— К тебе от отца Александра, — а сама зникла в кімнатах. З благочинним ми розмовляли недовго. Він перечитав листа при мені, помугикав-помугикав і сказав, що приїде. Так і велів передати. „М... мг... хорошо, приедем“. Покусав бороду і знову мугикнув. Гаразд, мовляв.

Я повертав додому переповнений думками. Якась ніби тривога, ніби смуток ворушились у мене під серцем. „Як так? — думав я. — Що значать ці листи нарізно — окремо благочинному, окремо матушці? Вона ж, можна сказати, теж благочинна. І чому це одна матушка не повинна знати того, що знає друга матушка, а благочинний взагалі нічого не повинен знати?“. Та хіба я міг відкрити таємниці священника, доручені йому від бога? Я не міг їх відкрити, бо ще ж тільки два дні як був за отрока..»

І тому всі мої вчинки походили від серця та від тої глибокої віри в о. Олександра і в бога, що кипіла в моїх грудях.

Але хоч я і йшов напомацки, як той сліпий, одначе не оступався.

Коли я в'їхав на своє подвір'я о. Олександр і матушка зустріли мене разом. Не чекаючи їхніх запитань, я сповістив:

— Їх високопреподобіє о. Олексій сказали, що приїдуть хоч нехай що. Як перечитали листа, так і сказали.

І раптом додав:

— А матушка їхні передавали здалеку поклін вам, матушко.

Не знаю, як це вилетіло мені з рота. Може я подумав, що слід би так передати поклін. Може тому, що мені здалося, ніби матушка щось хоче мене ще питати.

По обличчю о. Олександра я зрозумів, що говорю так, як і повинен говорити. Він звернувся до матушки, що дивилась на нього з запитанням.

— Я просіл о. Алексєя к нам на храм.

— А, — сказала матушка, — ти розумно зробив. Гаврюшко, можеш іти обідати. Іди до Маланки.

В той день я їв свій шматок хліба гордий з свідомості, що я заробив цей шматок службою їх благословенію, а через них — богові.

Маланка підсипала мені в миску щось аж тричі.

V

І ось прийшла субота. Я чекав її не даремно, бо в цей день я дістав найвищу нагороду: з Григорієм Довгопо-

лим, старим церковним сторожем, я поліз на дзвіницю. Навряд чи можна передати словами те надзвичайне почуття, що росте в вас, мов безодня, коли ви вперше в своєму житті підіймаєтесь на дзвіницю. Ви підіймаєтесь темними кривими сходами. Вони риплять під вашою ногою. З чорних закутків стирчать держак старих корогів. Клапті древнього оксамиту, звисаючи з них у темряві, дотикаються вашого обличчя. Часом ви потрапите головою в густу мережку павутиння. Тоді від тих ніжних дотиків, що пробіжать до вашого серця, розсиплеться поза шкірою гострий і лячний мороз. Ви хапаєтесь за Григорієву полу.

— Чого ти, дурашко? Не бійся, — каже він, — тут же мертвяків немає.

Нарешті, останній раз ви заносите ногу. Ваша голова витикається з квадратної дірки — ви потрапляєте в царство дзвонів, що зустрічають вас страшними глибинами своїх горлянок. Роздутими язиками звисають з них нерухомі залізні макогони. Мимохить підіймаються ваші плечі, немов якась невідома сила притягає вас всередину дзвона. Вам хочеться підстрибнути, захопитись руками за канат, що прив'язаний до язика, упертись п'ятою і вишкрябатись на великий дзвін, а звідти вгору! — до горобиних гнізд.

Прекрасне, високе бажання!

Але ви мусите вміти дуже добре лазити, зачіпаючись самими пальцями за дощані лати дзвіниці. Часом жерсть, що нею вкрита церква, так щільно прилягає до дошки, що нікуди всунути пальця. Тоді — надія на бога та на вашу вмілість. Взагалі ж, якщо ви раніше не вдосконалили

свої м'язи на латах та на баятинах звичайної клуні, то на дзвіниці ви нізащо не видерете й одного поганенького гнізда.

Григорій перехрестився. Заклав ногу в каблучку од великого дзвону. Тим часом я двома короткими енергійними рухами скинув із себе чоботи. І не встиг Григорій перехреститись удруге, як я вже був на сволоку, де висіли дзвони.

Григорій підвів голову, скрикнув:

— Куди?

Вітер розкидав йому поли старого, заляпаного оливою піджака і колошматив руду з білими кущами бороду, від якої йшов дух тютюну, змішаний з миром. Я дуже любив діда Григорія за цю бороду. Часом на ній бували жовті кругленькі цятки — він іноді тикав себе в підборіддя свічкою, яку тільки за хвильку перед тим був погасив і з якої ще котилась гаряча сльоза жовтого воску. Пізніш, коли я вивчив його глибше, я зрозумів, що він робив це не навмисне, бо завжди в таких випадках додавав, припикши собі тіло: „Ух ти ж... куряча голова...“ Тепер він розмахнув руками і теж кричав мені:

— Ізлізь! Ух ти ж... Ізлізь, кажу тобі, куряча голова!

Я засміявся.

— Бийте в дзвін, чого там!

— Та я вдарю, коли мені треба буде, а ти злізь. Подралось. Куди ото?

— Та нікуди. Бийте!

— Ух ти ж!..

Він не закінчив і, перехрестившись удруге, шарпнув ногою язик великого дзвону. Могутнє „бо-оов“ гойдну-

лося навколо мене і налило мої вуха важким металом. Груді захвилювалися. В ногах заграли м'язи, наче там сиділи музики. Я з натхненням схопився пальцями за першу лату, озирнувся через власну голову на світ, що зостався десь за деревами, і подерся під самий гостряк дзвіниці. Мені здавалося, що величні згуки міді тримають мене на своїх хвилях, а поруч мене літають невидимі херувими.

Так я надрав там яець, гав'ячих і горобиних, повну пазуху. Коли Григорій ударив у всі дзвони, я зліз і, ставши поруч з ним, подивився вниз. Мішана юрба пливла до церкви з трьох боків. Перед огорою чоловіки скидали шапки і всі починали хреститися, махаючи в повітрі бородами. Мені стало чомусь так чудно. Я побачив о. Олександра. Він підходив до паламарки, поглядаючи на народ, що махав бородами, товпився, хилився. Дехто пригладжував чуба важкою чорною долонею. Я помітив: о. Олександр посміхнувся сам до себе і зник у паламарці.

„Чого він посміхався, дивлячись на народ?“ — подумав я.

Раптом перед дверима притвору я помітив Глафіру. Від несподіванки я забув про все і крикнув їй радісно: — Глафіро Іванівно, добрий день!

Вона озирнулася навколо, потім підвела голову на дзвіницю.

— Глафіро Іванівно! — повторив я і перехилився з вікна всім тілом униз. Здається, вона ледве помітно всміхнулася. Та в цю ж мить щось об неї ляпнуло — одне, друге, третє... Вона скрикнула і затулилася руками.

Я відскочив од вікна. Прокляті яйця! Вони посипалися з моєї пазухи.

... Це були останні краплі, що переповнили чашу її терпіння. Тепер і думати годі про школу. Відрізано. Та хіба ж я хотів?

Цей випадок снівся мені цілу ніч...

VI

Шановний читачу! Ти не раз зазнавав тяжкого вагання. Не раз, напевне, перед тобою стояла складна альтернатива. І ти не знав: іти сюди, іти далі, чи повернути назад? Ось тобі здається, що слід тільки спинитися, подумати й піти назад — і все буде врятовано. Лише спали кораблі, щоб не вабило тебе відпливти на них у невідоме, коли вітер надме їм вітрила. Та в цю хвилину ти раптом відчуваєш, що твої груди пронизує неможливий біль. Тобі стає шкода того невідомого, що десь там — на тім непройденім шляху. О, ця спокуса — твоя загибель!

Отак і мій Кириченко. Замість подумати над тим, що він зробив, замість повернутися до Глафіри, попросити пробачення, слухняністю й трудом привернути до себе її серце, він на все махнув рукою, „Alea jacta est“ — сказав, як відомо, в подібному випадку Цезар. Кириченко ж сказав просто: „Чорт його бери! Батько битиме, та не привикати“. І перейшов Рубікон. Та ось він сам краще про це розповість.

— Я рішив залишатися в отроках. О, я знав, що це значить! Я знаю, що не можна тепер наvertатись на

батькові очі. Не любив він чомусь священників. Був цей гріх у нашій сім'ї. Чи одмолила його мати, — це бо-гові звісно. А батько — ні до церкви, ні говіти, хоч убий. Раз якось пішов таки говіти, та перед причастям випив у Максимця щось із кварту. Батюшка не схотів причащати — мабуть, почув дух. Так він тоді знов до Максимця й повернувся додому аж через три дні. Того разу й пальтишко дістав ...

— Оце, — каже до матері, — відговівся. — Буде з мене надовго.

Все це пригадалося мені рано в неділю. — Вийшов я надвір, постояв і завагався. Скільки ж це днів, як я не був дома? Напевне, батько вже знає. І що довше я отрокуватиму, то дужче потім болітиме. І ось у ту хвилину гукнув мене о. Олександр.

— Гаврііл, — сказав він, — сьогодні будеш прислуживать на обідне. Прісматривайся к делу і замечай всьо с молитвою.

Чи ж могли б ви одмовитись на моєму місці? Не знаю... А я не міг. Ця нова розвага рішила все. Ви ж тільки уявить собі: яка перспектива! А він ще каже „замечай“ ... Кому це він каже? Та я не промину жодного руху, і жодне слово з богослужіння не пролетить повз моє вухо. Я буду в паламарці! Буду в вівтарі! Біля самого о. Олександра. Там і дід Григорій. Він завжди подає кадильницю і переставляє свічки перед царськими вратами. Дорогий діду! Недовго тобі залишилось поцарствувати... Скоро я свого достукаюсь. І я знову подумав: „Господи, господи...“

А коли вже так, то треба ж увійти до вівтаря чистим.

Треба надіти свіжу сорочку, бо ця, чорна, доволі вже заносилася ще в школі, а лазивши по гнізда, я трохи ще й розідрав її.

— Порадь мене, Маланко, що робити, — звернувся я до Маланки в цій справі.

Ця дурна дівка завжди продавала зуби.

— Ги - ги ...

— Цього мало. А де взяти білу сорочку?

— Додому сходи, — каже, — ги - ги!

— Додому? Я ж кажу, що дурна. Якби можна додому. А тут секрет — на місці де взяти.

Я прекрасно розумів, що для батька буде замало того, що я піймав матушці гусака та висипав Глафірі на голову горобині яйця. Батько питає мене більше. І, взагалі, не можна з'являтися додому, поки не дослужусь до вищого якогось чину, що йому незручно буде мене зачіпати чимсь важким.

— Меланко! — крикнув я раптом. — Сорочка біла є! Вона на мені! — І справді — на мені було дві сорочки: одна зверху, чорна й подрана; а друга насподі, біліша й неподрана. Я швиденько спідню — наверх, а чорну — наспід і з чистим сумлінням пішов до церкви.

Годі казати, як забилося моє серце, коли я увійшов до паламарки: я враз побачив там на якійсь жаровні силу недопалків од свічок. І враз з'явилась думка, просто блиснула, як сонце: „Треба набрати на тягала для павуків“. Знаєте — тягало? Берете шматочок воску й починаєте його м'яти між пальців. Мніть довгенько, доки віск стане з жовтого зовсім чорний від ваших пальців. Робіть його м'якеньким, похукайте на нього, знов

помніть, а потім зробіть той кавалок кругленьким або ж трохи продовгуватим, як яєчко. Але перед цим не забудьте всередину кавалка вмістити кінець нитки. Ось вам і тягало. Нитка мусить бути з аршин завдовжки. Тоді йдіть на вигін, де завжди є павукові нори: опускайте ваше тягало на ниточці в якусь нору і починайте дразнити павука: то підніміть, то опустіть тягало. Хвилин через дві павук розсердиться: ви почуєте, що ваше тягало поважчало. Значить, павук уп'явся кліщами в віск. Смикніть тягало з нори! І павук перед вами — великий страшний, буває з хрестом на спині. А там уже робіть що знаєте. Якщо маєте коробку, можете посадовити його туди й принести в клас...

Вся ця принадна картина стала передо мною в момент. Я подумав знову: „Тут вистачить всім хлопцям хоч по двадцять тягал на кожного...“ І я всунув тим часом зо жменю недопалків за пазуху, коли дід Григорій почав роздмухувати в казанку вугілля.

Потім я обвів очима всю паламарку й зазирнув крізь розчинені двері до віттаря. Я захолов. Коли ми говіли, я бачив тільки шматок віттаря крізь царські двері, що посередині. Бачив престол, а на ньому якусь скляну хатку. Воно красиво, але що ж — здалеку. А тут все перед очима. І престол, і жертovníк, і все. Підлогу позастилано ряднинками, на вікнах вишивані рушники, вікна з зеленими та жовтими шибочками. Звісно, святе місце. Саму євангелію, що на престолі, мабуть, і за коняку не купиш. Яка ж вона! Хоч золота, хоч позолочена. А коняка що? Здохне та й нема. Словом, було з чого дивуватися. Інший, може б, так і стояв з роззявленим

ротом. А я мусів опанувати себе й придивлятися, як велів о. Олександр.

Він стояв у віттарі біля жертovníка.

— А що то батюшка роблять? — спитав я Григорія.

— Та що ж. Совершають проскомідію.

В двері з паламарки видно все, як на долоні. Я стежив за кожним рухом, за кожним словом, навіть найтихшим, я вгадував його по тому, як склалися губи їх благословенія. Мир злетів на мою душу. Я вмочив пальці в лампадку, що горіла в паламарці, і помастив собі голову. Стою, молюсь своїми словами.

На жертovníку заблищала чаша, потім ніжик і ще якісь два обручі — навхрест один через один. Отець Олександр потер чашу жовтим рушником, уважно оглядів кілька проскур, що лежали ліворуч цілою купою, і щось тихо, майже зовсім нечутно, заспівав, замислився. Дивився він кудись в далину через зелене скло заготованого вікна. Я не знаю, мабуть, я помилився, але мені почулося знайоме вже :

Три д - деревні ...

Я стрепенувся. Напружив слух мій до болю, а очі ледве не вистрибнуть із лоба. „Замечаю“. Та до мого вуха долетіло ще тільки двоє слів :

... два села.

Отець Олександр тихо зітнув, очі його затуманилися. Раптом він обернувся до паламарки й побачив мене. Ворухнув бровою в мій бік; я став молитися ще дужче. Тоді с. Олександр узяв одну проскуру в ліву руку, а

ножик — у праву, тричі перехрестив ножиком проскуру поверх печатки й сказав:

— В воспомінаніє господа і бога і спаса нашого Ісуса Хріста.

Сказав це тричі. І зараз надрізав ножиком проскуру з правого боку печатки, кажучи при тому: „Яко овча на заколеніє ведєся“. Потім штрикнув з лівого боку й сказав: „І яко агнець непорочен...“, далі щось про стригучого... „его безгласен, тако не отверзает уст своїх“.

Я стежив за ним, не одриваючи очей. Його слова гнітили мене своєю незрозумілістю. Щоб краще їх чути, я ввійшов до самого віттаря і став за південними дверима. Він, як чарівник, змахнув ножиком утретє і вдарив проскуру вгорі печатки.

— „Во сміренії его суд его“ — сердито сказав він за цим разом.

І раптом слова його урвалися. Я побачив, що ніжик глибоко провалився всередину проскури. Вона була порожня... Мабуть, проскурниця невдало змісила тісто, чи що, і через те о. Олександр не зміг виїняти агнця.

— Старая калоша, — промовив він, відкинувши проскуру набік. А я, як почув про калошу, та годі вже й молитися. Дивлюся, що ж воно тепер буде? Батюшка взяв другу проскуру і тільки налягли на неї ножиком з правого боку й вимовили „яко овча“, а проскура знов і провалилася. Отець Олександр затримав руку і зблід від гніву.

— Стерва, просфіри іспечь не умеет... — почув я стримане, але зовсім виразне. У мене затремтіли коліна,

наче злий дух вселився в мене і хотів зареготати, а я не даю. „Почекай, — думаю, — це ж тобі не в пувичок гуляти, а проскомидія“.

Отець Олександр узяв третю проскуру і, ви не повірите, знов не зміг виколупнути з неї агнця! Тоді він сказав такі слова, що я одвернувся і вийшов з вівтаря до паламарки.

„Господи, — подумав я втретє, — як же це воно? Ці ж самі слова я чув улітку від нашого чередника, коли він справдовувався з одним чоловіком за ягня і „благословив“ його такими словами, що я, навіть дійшовши старшого віку, не можу їх повторити.

Не знаю вже, як далі о. Олександр „совершав проскомидію“. Я стояв у паламарці, і в моїй голові було повно диму. Дід Григорій велів мені роздмухати кадильницю... Але й вона не змогла повернути мені настрою. Щось наче обірвалось у мені всередині. Хотілося плакати або зробити щось геройське. Ну, плакати не дуже хотілось, а от зробити... Тільки що? Як на гріх, нічого не придумаєш! А тут я відчуваю, ніби моя віра захиталася і, наче крізь туман, проступило обличчя Глафіри Іванівни. Потім я згадав ванну, Хому, Кириченка першого, товаришів і все своє минуле життя... Я хотів покаятися, хотів гаряче вдарити поклона перед великою іконою. І ось я відчуваю, що ні покаятися, ані вдарити поклона я вже не можу... Навпаки, мені знов хочеться піти до вівтаря — напевне, там їх благословеніє ще якусь штучку одколюють.

В цю мить мене покликали до вівтаря. Отець Олександр закінчував проскомидію, сердито розкидаючи про-

скури. Він уже заколов агнця і тепер збирався влити пляшки вина до чаші, щоб приготувати святе причастя.

— Єдін от воін копієм ребра єго прободє: і абіє ізиде кров і вода, — говорив він. Але з пляшки нічого не потекло: там не було ні краплі вина.

— Гаврюшка, — кинув о. Олександр. — Дома в шкафчіке у мене полбутилкі віна. Прінесі. На одной ногє, а то нечєм прічаццать.

— Січас.

І, перше ніж о. Олександр бликнув на мене й зібрався щось сказати, я вибіг із вівтаря.

Біг я без шапки. Важкі, намащені оливою пасма чуба падали мені на лоб. Я відчував важливість хвилини. Тут треба причастя, а тут таке лихо. Тому я ні на кого не звертав уваги, поспішаючи врятувати становище.

За дві хвилини я вже вибіг із батюшчиного будинку, стискаючи в обох руках загорнуту в газету пляшку. І ось, тільки я виткнувся за ворота й пустився через майдан до церкви, як чую позад себе Ладьчин голос.

— Кириченко! Кириченко!

Я став наче вкопаний. Дивлюся — підходить Ладька і з ним Хома. Мені аж груди стисло з радості. Але я зустрічаю їх так собі. Бо що ж вони? Школярі. А я вже зовсім інше.

— Ну, здорові. А що скажете?..

Вони дивляться на мене, ніби зроду не бачили.

— Чого ви дивитесь?

— А хіба що? В чім же то чуб у тебе?

— Не ваше діло. В оливі з лампадки. А тільки мені ніколи стояти. Треба йти.

— Що ж ти робиш?

Я глянув на Ладьку — він аж язика висунув із цікавості. А Хома — той ніби й байдуже. Та я знаю, що він приставляється, бо йому хочеться взнати до зарізу.

— Та нічого, мабуть, не робить, — каже він трохи в бік.

— Нічого?

— А що ж? Конешно, нічого.

— А причастя не хочеш?..

— Причастя?!

Вони зиркнули один на одного.

— Як це причастя?

— Та так, що ніколи мені з вами розбалакувати, бо зараз причастя готую. Ось і вино, цебто кров Христова.

— Та бре... Де ж воно?

— І-і, ще й бренькає, — відповідаю я з презирством. — А оце, не бачиш?

Вони стоять мовчки, бо що ж вони скажуть? Я струшую в руках пляшку, і ми всі троє чуємо, як у ній булькає.

— Вино! — каже Ладька.

— Почім ти знаєш? — байдуже питає Хома. — Може і зовсім не вино.

— А що ж?.. Ну, що, як не вино? Ех, ти... не вино... — кажу я роздратовано. — А що ж тоді?

— Та будлі що. Може й вода.

— А, злидні! Чого б же там була вода?

— А що ж, не можна хіба налити?

Тут я вже нічого не можу сказати. Мені хочеться вдарити його по голові цією пляшкою. Та я боюся, що розіб'ється. Образа закипає в мені гіркою смолою.

— Дивись же, сліпий ти! — І я розгортаю в паперу пляшку. — Що? Не вино?

— Прісь, ей-бо, вино! — скрикує Ладька. А Хома тільки глянув і одвернувся.

— От щастя! Перенести з хати до церкви й дурень може. А от покуштувати... Цього вже ти не можеш. А ще й задається.

Скипів я тут до краю.

— Якби я, — кажу, — схотів, то міг би все випити.

— Ну, це вже ти не кажи, — обзивається й Ладька. — Хіба ж можна? Ти ж не маєш права!

— Хто? Я? Отрок не має права?

— А що ж, маєш? — питає Хома. — Конешно, що не маєш. І навіщо б ото я говорив чортзна що?

— Ходім же... — кажу я ледве чутно.

— Куди? — питають вони обидва, трохи здивовані.

— Я вже знаю куди. Ходім у сарай. Ви заходьте край городу, там перелізете через паркан. А я піду у ворота. Побачите, чи маю право, чи не маю....

Вони мовчки оббігають паркан, а я вже чекаю на них у сараї під бричкою. Руки мої трохи тремтять, але я відтикаю зубами пробку — і в обличчя мое б'є незнайомий густий дух вина. Хлопці вскакують у сарай і лізуть до мене під бричку. Я піднімаю пляшку. Чую, що очі мої заливає жар.

— Ну, пий же, — шепотить Ладька. — Чого ж ти побілів?

— Зараз.

Я прикладаю шийку до губів, закидаю назад голову й починаю пити. Випив один невеличкий ковток. Щось гаряче пробігло у мене по животу. Я злякався.

— Годі. Ну, що? Не маю?

Хлопці сидять нерухомі. Хома нічого не може сказати.
Тоді я хочу вилізти слід брички.

— Треба йти, — кажу їм. — Вставайте.

Раптом Хома бере мене за руку.

— Почекай. А добре?

— Що добре?

— Вино.

— Конешно, добре. А ти ж як думав?

— Ну, то дай же покуштувати.

— Е, ні. Цього вже я не маю права. Ще б я всякому давав...

— А от даси...

— І не дам...

— Кажу, що даси...

— Кажу, що не дам, і не дам. А причащать тоді чим будемо?

Хома підвівся.

— Як знаєш, я й не прошу. А от, як заявлю батюшці на законі божому, яке ти тут в отроках повіденіє робиш, тоді побачимо. Ходім, Ладько.

Я остовпів.

— Як заявиш?

— Та так. Розкажу все, як було. Як ти нас зустрів, як закликав під бричку, як пив Христову кров. Тоді й побачимо, що ти за отрок.

Цього я не міг зарані передбачити. Хома завжди міг людині зробити капость. Та хіба ж я знав, що він піде й на це? Я подумав, подивився, скільки там у пляшці того вина. Руки мої ослабли.

— На, пий, — подав я йому пляшку.

І він почав пити, аж очі зажмурились. Але на четвертому ковтку я вихопив від нього пляшку.

— Що ж ти п'єш? Повилазило тобі, що вже й на причастя мало залишилось?

Він обтер рукавом губи й каже:

— Таки добре вино. Дай ще й йому покуштувати. Давай, давай. Що ж він, гірший за тебе? Ти п'єш, а йому не можна? Бери, Ладько.

Мусів я дати ще й Ладькові. Хай п'є... Може, вони не Христову, а мою кров випивають... Хай уже п'ють...

У мене здавило горлянку.

— Пийте... хоч і все...

Та в цю хвилину двері до сараю раптом відчинилися... На порозі з'явився дід Григорій, стурбований, захеканий і теж без шапки...

— Гаврило! — крикнув він. — Що ж це ти робиш, куряча голова!

Я охолов. Ну що я міг сказати? Дід Григорій глянув на всіх нас і сам усе зрозумів. Він вихопив із Хоминих рук пляшку, зацідив його по морді, потім Ладьку — разів із чотири. Той аж юшкою вмився.

— Пішли вон, шарлатантюги, звідси... А-х-х ви ж... Ну!.. Піймаю ж я вас...

Та де там було піймати, як вони аж зашуміли з сараю. А я стою перед дідом Григорієм, отак наче на страшному суді перед богом. Взяв він мене за вухо...

— Крутіть, хоч зо всієї сили, тільки не погубіть мене... — белькочу я не знаю сам що. А дід подивився

на мене, подивився, тоді, бачу, одвернув голову та рукою що з пляшкою, витер очі й плюнув.

— От куряча голова... Чисто, як Васька мій був колись... Собачник ти! Адже ти знаєш, що батюшка ждуть вина? От розкажу їм, як ти служиш, тоді визнаєш.

І вухо моє покрутив раз, та тільки хіба ж він уміє так, як о. Олександр? Щоб аж іскри з очей посипались. Не вміє. Покрутив, аби покрутити.

Потім глянув на пляшку.

— Лихо! Це так так... Причащай тепер як знаєш... От арештанти! От... Ну? То ж придумати! Батюшка на проскомидії стоять і досі, служби не починають, народ дожидає, не ївши ж люди. Що за наказаніє?.. Чого це батюшка так довго держать сьогодні?.. А він тут зібрав бал та й поштує. Та не розоритель ти? Ну що я тепер скажу їм?.. А пробка де? Воно ж і відіткнуте...

— Пробка ось тут... під бричкою...

— Якби тобі дав „брички“... Щоб знав...

— Що ж тепер давати? Нічого, — кажу, — вже не поможеться. Несіть уже швидше.

Григорій обтер пробку, заткнув, ударив себе об поли й побіг до церкви.

„Що ж його тепер, — думаю собі, — робити? Чи йти знов таки до віктаря, чи, може, зовсім і не йти? Та де ж не йти, як о. Олександр мені сказали, щоб присматрювався та замічав? Піду“.

Приходжу я до паламарки. Бігти вже нема чого, прийшов поволі. Стукаю в двері злегенька. Не відчиняє Григорій. Почекав я трошки та й знову стукаю. „Чує, — думаю, —

а не відчиняє ... Сердиться, мабуть". Потім таки відчинив. Чую — гачок зіскочив. Пригладив я чуба ; всовуюсь до паламарки. А дід і не дивиться. Тільки бубонить.

— Іч... прилізла... куряча голова... Своїх гріхів доволі та ще й його бери на свою душу ...

Я вже мовчу. Творю молитву, хрещуся. Проходить трохи часу.

— Як питає, то скажеш, що ногу забив, бо буде тобі... — кидає знову Григорій.

Любий діду! Все життя своє ти прослужив батюшкам, і вони не з'їли твого серця. Яке ж воно, справді, велике! Пригадую, що я навіть не повірив спочатку.

Як? Він не сказав батюшці?.. Ну, тоді ж я ввійду до віттаря.

Служба вже почалася. Саме треба подавати кадильницю. Григорій дає її в мої руки і, не дизлячись, виштовхує мене з паламарки до віттаря. Я скиляю голову і, шкутильгаючи на ліву ногу, підходжу з кадильницею до о. Олександра. О. Олександр бере кадильницю з моїх рук і каже:

— Пошол вон!

— Ваше благословеніє, — шепочу я. — Якби я був не звихнув ноги, то в ту б мить приніс... А то я звихнув якось, як оступився... От нещастя...

— Болван. А Григорій віно вилакал по дорозі... Пошол із алтаря к чортової матері...

Я вийшов. Я все зрозумів. Шкода мені і діда, і себе шкода.

— Ну, що вони? — питає дід.

— Сердяться, — кажу.

— Сердяться. Шкуру б з тебе спустити, лобуряко ти... Сердяться... Ще б не сердились...

Мовчу.

А далі, що ж так стояти? Вийшов я зовсім із палатки.

„Ну, — думаю, — перший раз невдача, то другий раз зроблю краще...“

Пішов я до Кузьми. Він саме в стайні і саме „воспитує“ шкреблом батюшчиного жеребця.

— Ну, як діла, отроче? — спитав він, коли я підійшов до дверей.

— Та так, що не зовсім. — Я зітхнув і сів під стіною на шлеях.

— Що ж ти, служив сьогодні обідню?

— Та служив... Трохи...

— Я ж кажу, був у нас у музиканській команді теж...

— Е-е — сказав я з гіркістю. — Що там у вас у музиканській? А от спробував би він причастія готувати.

— Та воно, звісно. Це триєкторія зовсім друга.

— Ото ж то й є. А ви: „в музиканській, у музиканській...“ Аж досадно.

Я замовкнув. Не хотів виносити священних таємниць до стайні. Щось мені підказувало мовчати. Ми покурили й розійшлися.

А кінчився той день для мене не зовсім таки щасливо.

Отець Олександр, прийшовши з церкви, звернувся в першу чергу до мене:

— Ану, ти... Зайді-ка сюда на кухню. Зайді-ка...

Я й не тікав. Зайшов. А куди я міг подітися? Мусів був „зайти“ на кухню.

Ну, тут мене о. Олександр і „причастив“. Я ніколи не думав, що отак можуть бити в домі священника. І за що бив? За „розторопність“. А за вино вже дісталось дідові...

— Тепер ти будеш расторопней?—спитав о. Олександр, кінчивши. — Будеш?

— Буду! — відповів я крізь сльози.

— Что будеш, дьявольская печонка?..

— Розторопний, Ваше благословеніє ...

Я поклявся, що не забуду йому цього „причастя“. На що вже Маланка — весела дівка, завжди на реготах, а й та співчувала мені.

— Нічого, — каже — зносиш. Я ж старша, та й то перенося. Бува, що й полумиски на голові б'ють.

А я все таки поклявся. І не так за биття, як за оту „печінку“. Краще б він зовсім із мене шкуру спустив, ніж сказати такі слова. Ще ніхто в світі не казав мені такого ... Ну, добре ... Нехай же. Побачимо, яка я „печінка“ ...

VII

Проходять дні. Отець Олександр пересердився, та яке вже то життя. Тепер я тільки чекаю нагоди, коли зможу довести їх благословенію, що я став „розторопний“ ... І це чекання було єдине, що скрашувало моє перебування при церковному домі. Не міг забути „печінки“ ... Щось тліло в мені болючою, негасимою іскрою. А життя мало не щодня приносило нові розчарування.

Саме тоді в нашому селі переписували коней, фургони, упряж тощо. Для війни з японцями, чи що. І, бувало, заїздить до батюшки старшина з комісією.

— Усьо з лошадями, — каже. — Чи не вип'ємо, батюшко, с трудов?

Отець Олександр поблагословить їх, і ото йдуть у кімнати. А там, бувало, що й до ранку благословляють... Набігався я до Ширмана. Туди несеш порожні пляшки, а звідти повні. Приніс, а ті знову порожні... Чую тільки з кімнати: „За веру, за царя й за отечество“.

І знов біжу. Що вже весело, то весело. Тільки не міг я через це укріплити в собі отрока. Набігаєшся, впадеш — і починається. Все мені „печінка“ щемить.

Коли на другий день о. Олександр надівав новий підрясник і виходив надвір знову свіжий і ясний, мені ще він нагадував іноді Ісуса.

Я на той час уже мав доволі „зайнятій“ при батюшчиному дворі: колов дрова, носив воду, допомагав Маланці, чистив буряки на зиму, шаткував капусту, набивав матушці цигарки, трусив ранком штани їхнього благословенія на свіжому повітрі. І це було найтяжче. Труснеш — і ніби всього тебе струсить. Не міг я прийняти цього закону. Хіба ж таки мислимо: їхнє благословеніє в штанях! Ну, нехай би в чому іншому, а то... І то ж архірей дозволяє! В таких випадках, коли о. Олександр здавався мені знову ясним і чистим, я старався не дивитись на нього ні кче пояса, а тільки на обличчя й на груди, де поблискував срібний великий хрест. Сам не знаю, чому я не міг опустити очей нижче.

А ось одного разу старшина привіз із собою не саму комісію, а ще й Юхима Івановича, завідувача міністерської двокласної школи. Про цю школу я, обшарпаний хлопець, мріяв, як про недосяжний університет.

Я відразу пізнав Юхима Івановича: він був сильно розумний і рябий, аж страшно, як на нього подивишся.

„Ой же ж, і вчитель! Оце так да!..“ — подумав я, заплющивши очі. Його постать у сірому костюмі при кокарді на картузі, при хусточці, як сніг, так і стояла передо мною. Я стою з заплющеними очима. І ось я чую, що чиясь пахуча рука цупко бере мене за вухо і лагідний, але насмішкуватий голос звертається до мене:

— Ти хто такої?

Я розплющую очі. Передо мною Юхим Іванович.

— Ну, кажи.

— Я, — кажу, — не знаю, як вам і сказати. Був я в школі Кириченко Гавриїл, потім обратно тут за отрока, а далі вже й не знаю як.

Юхим Іванович весело зареготався й випустив моє вухо.

— Так ти учоний! А граматику знаєш?

— Що би! — кажу. — Граматика — це пустяк.

Він сміється і раптом питає.

— Іменительний?

А я йому, не замислившись, бах:

— Хто! Што!

— Родительний?

— Кого! Чого!

— Дательний?

— Кому! Чому!

— Ах ти сукин син! — сказав Юхим Іванович по-хорошому: — Де ж ти навчаєшся? — Але в цю хвилю матушка махнула йому з сіней, щоб ішов, і я не встиг йому розповісти. Подумав тільки:

„А що, спіймали? „Кого - чого“ не знаю? Як прийдеться, то я ще й не те знаю. Аби спитали...“ Дуже припав мені до серця Юхим Іванович. „Оце й, — думаю, — як ударить. Ну, вже й навчить. Видно ж по морді“.

Увечорі, коли вони розгулялися до того градусу, що їм треба було, я зайшов до кухні і став дивитися в розчинені двері в їдальню, де вони сиділи за круглим столом. Якби я хотів, я б міг теж випивати, бо в пляшках дещо залишалось. Та нащо мені випивати? Яке щастя! Я краще дивитимусь. І ось я стою й дивлюся. Їх багато, а я сам.

Старшина щось говорить, а сам увесь мокрий. На грудях у нього „мендаль“, а по бороді — квашена капуста. Він упрів. Товста чумарка варить його. Та він не скидає її, бо на ній „мендаль“ і та „мендаль“ пришита. Як тільки він скине чумарку, то й „мендаль“ же скинеться... Юхим Іванович пускає йому в бороду дим з папіроси й сміється.

— От бугай обчеський. Угодували вас, Митрохване Степановичу?

— Та богу дякувать.

А Василь Іванович Мороз, тенор у синіх окулярах, що співає в церковному хорі і теж при комісії випиває, той змагається з кимсь:

— Оставьте! Бог є! Как таки так? Ну как таки так!

Матушка, ну й чудні вони. Теж, мабуть, хлеснули трошки. І ото воно їм потрібне. Випили і теж справдовуються:

— Ну, нехай є, нехай не є, що вам до того? Ви ж ділянку свою получаете? Як похорон чи весілля, так ви вже й маєте.

„Це, мабуть, правда, — думаю собі. — Тільки... як же це матушка так говорять, що ніби і так, і так? Нехай є, нехай не є... Мабуть, мені почулося“. Слухаю — Мороз кричить далі:

— Как таки так? Це добре діло!

Тут подає свій голос о. Олександр:

— Я не допущу кощунствених разговоров.

А Юхим Іванович аж заливається — сміється. Отець Олександр теж посміхається до нього... Просто у мене голова розскакується. Як же це воно?..

— А я вам говорю: бог є! Как таки так? Почіму ж і сказано, що увійду в дом твій і...

— Беда, — каже о. Олександр. — І голос хорош, і умний человек, но как випіл — дурак...

— Е, нету Как так, що дурак?.. почіму ж і сказано: „Яко несть во устех їх істини, язикі своїми льщаху“. Чуєте? — своїми льщаху!.. Бо нема правди в устах їх, серце їх легковажне, горло їх — як гроб відкритий, язики їх улесливі... О! А ви кажете, що дурак. Нет, об'ясніть мучительний вопрос..

— Та йді ти к... На днях завьол на похоронах... А мужікі глаза відкрилі...

— Хо-хо-хо-хо!.. Невже на похоронах? Цей вам напроповідує... — регоче Юхим Іванович.

— А почіму ж сказано: „Воздвіго - о - о - ша (співає) рєкі госпо - о - д - ні, воздвігоша рє - є - є - кі гласи сво - я...“

Та його вже ніхто не хоче слухати. Старшина надувається й починає теж співати, тільки не божественної, а солдатської. Але Василь Іванович лізе грудьми через стіл і кричить, трохи не плаче:

— Да как таки так, що бога нет?
Старшина починає ридати:

У - у - у - у сол - дага серце мрьоть,
бо солдат в поход ідьоть.

— Почему нет? Бог есть, — відповідає о. Олександр.
Я оживаю разом з цими словами. Оживаю, щоб далі
зазнати вже смертельної поразки. Василь Іванович питає
далі:

— Есть? А как же так, що есть? Об'ясніть мучі-
тельний вопрос. Потому що,, если ж нет... если нет... —
Його жили аж напнулись... — Если нет, так пашол же
он, знаєте куда? Нащо ж тоді сказано, що... Ех, нет
тогда бога нікого і не нада.

Щирій Василь Іванович! Він не читав геніального
Вольтера і не знав, що бога треба вигадати, коли його
немає. Він заробляв на тиждень кілька смачних калачів
та й уже. Якби ж то. А то чорний жук сумління шкря-
бався йому в серці. Вип'є людина, розбудить жука, а
той і давай кришити віру. Та ще при людях.

Я ж стояв тоді на пекельнім вугіллі. Під мною хита-
лася земля. Ще трохи — і я страчу сили. Єдина надія,
що о. Олександр ударить богохульника, заступиться за
все огненним словом. Інакше... Що ж це таке? За віщо ж
я тоді в отроках? І за що я страждав? І ось я чую:

— Нет есть!.. Для таких дураков, как ти і твоя
бабушка.

Ці слова о. Олександра потонули в гомоні. Та для
мене вони прозвучали громом.

Я закрити обличчя руками. От тобі й „пир господень

в Капернаумі!..“ А тут ще старшина. Спротивів він мені зовсім :

— Ой, батюшко, давайте по чарці, бо щось у мене так під ложечкою ссьоть.

Більше я не міг дивитися, тяжкий сон навалився на мене. Я впав під дверима, п'яний в той вечір, може, дужче за всіх їх.

.

Після того вечора мене вже зовсім не захоплювала кадильниця, хоч їх було в о. Олександра аж дві: одна старенька, що з нею він їздив на похорони, на молебни тощо, а друга — нова, срібна, аж дзвенить. Обидві вони висіли на цвяшку за шахвою. Я давно вже навітався ними і побачив, що там немає нічого мудрого. І чудно мені: та гарбузова кадильниця, що батько побив на моїй голові, вона мені стала тепер чомусь дорожча в тисячу разів за цю срібну, із справжніми ланцюжками, з кільцем для великого пальця і з покришкою, на якій був хрестик на шість кінців. Коли я, бувало, кадив своєю гарбузовою, мені здавалося, що тіло моє гойдалося на білих хмарах, а дим од вати п'янив мою душу небесними пахощами. А тут, добившись, нарешті, до справжньої кадильниці й спробувавши її, як батюшок не було дома, я відчув, що мене занудило від ладану. Я поспробував заспівати так, як це я робив дома. Але нічого не вийшло. Мізерне виття замість натхненної відправи, нещирий пафос замість справжнього захоплення. А що найдивніше — це те, що в мене виходило так само точнісінько, як і в о. Олександра. Я тепер це відчув. У нього теж так. Це мене вразило.

Я повісив кадильницю на гвіздок і вже більше не торкався до неї.

... Після того ж вечора мені не довго довелося чекати нагоди, щоб довести о. Олександрові, що я вже став „розторопний“. При тій самій нагоді я побачив іще й те, на що можуть знадобитися в житті такі тяжкі все таки речі, як дві металеві кадильниці ...

VIII

Наближалось храмове свято. Ви ж пам'ятаєте, що о. Олександр чекав благочинного з матушкою? А, крім того, ще мали прибути й священники з інших парафій. Гарячка в нас була така, як у путнього хазяїна перед машиновкою. Дід Григорій і не виходив з церкви. Натирав ставники самоварною мастю, щоб аж горіли. Чистив ікони від павутиння тощо. Для цього він мав віника на довгому держалні, як верхові вила. Трусив ряднинки мив вікна, мастив оливою стемнілі обличчя святих. Роботи доволі. А вдома в о. Олександра — не менше. Одного вечора, коли я вніс дрова, щоб розпалити грубку в кімнаті о. Олександра, я побачив його перед великим дзеркалом. Він стояв спиною до мене й говорив казання. Часом він прикладав руки до серця, говорив тихо й ніжно, а часом — простягав їх перед собою, майже хапаючись за дзеркало, і тоді голос його звучав так суворо й невблаганно, як, бувало, в нас на законі божому.

— Православніє христіане, братіє і сьостри во Хрісте! Довго він говорив, та все нагадував, щоб народ покався, щоб не грішив, щоб не забував бога. „Ах ти, — думаю собі, — благословеніє в штанях. А недавно що

казав? А тепер, щоб не забували?“. Нагадував він і про страшний суд, і про те, що в євангелії сказано, що не знаємо часу, коли труба архангела затрубить і покличе грішних на розправу. Словом, виходило, що покаятися треба до зарізу. А я послухав трохи і знову подумав: „Навряд, щоб покаялись. Хібащо для виду“. Але я зітхнув і сказав:

— Батюшко.

— А-а. Ну как, Гаврііл? Ти слухав?

— Та слухав. Можна розпалювати?

— Розпалюй. А как? Трогательно?

— Очінь, — кажу, — трогательно. — Він пройшовся по кімнаті й спинився біля мене.

— А как тебе матушка Аделаїда сказала? Получіш п'ятнадцять копеек?.. Го-го-го... Ах ти, дійствительно такі поросся.

Отець Олександр був у доброму настрої. Та мені зовсім не хотілося жартувати. Безвихідність мого становища з кожним днем ставала мені тяжча, а день розплати не приходив. Він думає, що я забув за „печінку“... А якже. Такі слова до смерті не забудеш. Хоч би й хотів.

— Так і сказала? — знову заводить він розмову.

— Такі сказали. „Ну, п'ятнадцять копійок, — думаю — собі, покищо „замахорила“.

Він вдоволено засміявся й погладив свою бороду, на яку я не міг уже дивитись. Я розпалив грубку й пішов на кухню.

До свята залишився один день. А роботи — як ка-знакому, то на три дні. Матушка сама порядкувала й коман-

дувала мною й Маланкою. Готувалися два гусаки, молоденьке поросся, пироги з яблуками, холодець, кисіль, качки, вертуни з такого тіста, що аж світиться, і ще сила різних дрібниць. Матушка не хотіла, щоб гості залишилися голодні. Матушка знає ту Аделаїду: вона тільки, доки в тебе за столом, доти й хороша. А вийшла з хати, то так тебе ославить... Хіба матушка не знає її?.. Теж красуня знайшлася. Яке щастя, що благочинна.

Ми не звертали уваги на те, що там між ними. Хіба це нас обходило? Ми з Маланкою ледве встигали виконувати матушчині накази. Крім кухні, була ще інша робота: мили кімнати, шкребли, витирали. Благочинний з матушкою Аделаїдою мали залишитися після вечері тут і ночувати. Так розпланував о. Олександр.

Нарешті, пройшла остання тривожна ніч. Натомлений до краю, я кидався уві сні, щось бубонів, кричав і комусь загрожував. Мені снівся благочинний, матушка, Кузьма, що говорив: „далайідол“, о. Олександр у штанях, Василь Іванович, що кричав „бога нет і не нада“, і інші страховища. Але, прокинувшись ранком, я відчув себе таким бадьорим і сміливим, наче я на світ народився: чомусь я мав таке передчуття, що сьогодні щось станеться хоч зі мною, хоч з батюшками.

— Щось у мене сьогодні неспокійна триєкторія, — сказав я Кузьмі. — Чи не доведеться кому постраждати.

День почався дзвонами, що гули потім до самого вечора. Дід Григорій понапускав на дзвіницю парубків, так вони як ужарять польки, ну не можна встояти в вівтарі. Ой же ж, і дзвонили! Особливо Митька сліпий. Так у нього дзвіниця і гуде, і співає, і грає, і наче аж

гавкне. Перший дзвонар на всю округу! Як тільки я вибіг із двору й махнув шапкою, що батюшки виходять до церкви, він ударив „встречу“. Оце була зустріч! Попереду йде благочинний з високим ціпком, потім о. Олександр, теж із ціпком, потім один батюшка з другої парафії, а потім іще один батюшка — з третьої парафії, теж обидва з ціпками. Трошки окремо купкою йдуть чотири матушки. Я біжу попереду всіх, Григорій чекає біля огорожі, а Митька сліпий б'є „встречу“... Народу — видно - невидно. А старців, так, мабуть, із цілої волості. Крім того, вся власть: і пристав, і старшина, і ще якісь незнайомі начальники. Ну, відправили службу; три батюшки служили, а благочинний за головного. Ризи сіяли золотом, панікадило горіло, півччї трохи церкви не рознесли. А мені все нічого: наче це не до мене.

Потім пообідали раз під церквою з народом, а далі прийшли до о. Олександра, і тут уже почався справжній „храм“.

Чотири священики, з них один благочинний, і чотири матушки — от вам уже не абищо, компанія на вісім священних осіб. Додайте сюди ще пристава, приставшу, Юхима Івановича, Мороза, старшину, потім ще кілька незнайомих начальників, і тоді уявіть, яка справді благородна виходить картина, коли їх чоловіка з двадцять налягли на гусаків, а також особливо на пляшки.

Наша матушка просто світилася з задоволення. Аделаїда, звичайно, і не чекала, що тут буде така пишнота, стільки страв і все таке смачне, і стільки народу, і така веселість. Звичайно, що ми з Маланкою помалкуємо, ніби все це не ми своїми руками зробили. Я тільки

стежу за о. Олександром; його очі наливаються чимсь густим, як олива. Всі припадають коло благочинного, і сам о. Олександр підливає йому в чарку — то вина, то горілки, то вина, то горілки. Їх високопреподобіє о. Олексій опорожняє ті чарки з якоюсь страшною легкістю. На очах у о. Олексія сльози — він плаче:

— Олександр! Ти нічого не знаєш... Олександра! Ти не знаєш моєї жінки...

Отець Олексій дуже високий і тонкий. Коси в нього вже сивенькі, заплетені вони ззаду в тоненьку косичку, з якої стирчить кінчик косника. Борідка в о. Олексія теж сива, узька, рідісінька й довга. Він весь час крутить її в пальцях, кладе на нижню губу й притискує верхніми зубами. А з очей його так і ллються сльози. Від жалю я на хвилинку одвертаюся — не можу дивитись. А він говорить:

— Хе. Благочинний... Сан... у архієрея отмечен. Скуф'я, набедренік і прочее... А она (щось каже на вухо о. Олександрові), думаєш, она ценіт і понімаєт? Ех, не знаєш ти, Олександра. Конечно, я (щось каже на вухо), слов нет, а она моложе.

Мені здається, що він скаржить на Аделаїду, а за віщо, того мені не чути. Хіба ж через старшину щось почувеш? Отець Олександр одним вухом схилюється до благочинного, а очі його пливуть кудись у другий бік...

... Я починаю дещо розуміти. Той лист, мабуть, зовсім не був таємницею божою, а просто о. Олександр хоче зробити якусь капость цьому доброму й тихому благочинному. Все закипіло в мені, наче я випив окропу. Я

не знав, що робити, як запобігти лихові, бо не бачив, звідки те лихо прийде.

Тим часом давно звечоріло. В кімнатах плавали хмари тютюнового диму, перевалюючи з одних дверей у другі. Маланка засвітила лампи. Зайшла ніч. Ми позачиняли віконниці. Мені здавалося, що наш будинок хитається від диму та від божественних пісень. Василь Іванович Мороз набрався докраю, вийшов на двір і вклякнув під гавком. Юхим Іванович пішов десь першим додому, а потім роз'їхались і пристав і інші. Залишились, нарешті, самі батюшки, та й то один уже спав на сундуку з рясами, а другий — біля сундука.

Найдовше трималися о. Олександр і благочинний. І що я помітив? Отець Олександр пив дуже мало, а благочинному наливав часто. Той не відмовлявся та все плакав. Нарешті він схилив голову на руки і, чудно якось схлипнувши разів зо два, мов дитина, заснув за столом, де сидів. Косичка його стирчала вгору й тихо погойдувалася від дихання. Тоді о. Олександр устав і, випроставшись на весь свій зріст, обвів очима кімнату ...

Трі деревні,
два села ...

заспівав він крізь зуби і, посміхнувшись, сплюнув. Здається, він був зовсім не п'яний. Він увійшов до кухні, де я, лежачи на своєму посту за комином, стежив за всією картиною. Огледівши всі кутки й переконавшись, що Маланка і я, і старшина, що лежав біля діжки з водою, спимо як греки, він тихо вернувся до кімнати. Я послав йому услід глибокого хропака, хоча очі мої

дивилися й бачили гостро, як ніколи. Отець Олександр зняв із себе піджасник і, посміхаючись, накрив ним благочинного, а сам пішов у другу кімнату.

„Значить, нічого. Він не зачіпає благочинного. Ще й прикрив старого...“ Але раптом я подумав: „Де ж це наші матушка і де матушка благочинного? Сплять? Де? Чом я не бачу їх?“

Я вже не міг улежати. Схопившись, я прислухався і навшпиньках пройшов до їдальні. „Коли вони в одній кімнаті, значить, нічого. Коли ж у різних, то благочинному загрожує небезпека“. Чому я так гадав, звідки прийшли в мою голову ці чудні думки, сам не знаю. Все пливло передо мною в тумані. Зазирнувши в одну кімнату, я побачив там трьох сонних матушок, але де ж четверта? І потім, якої саме немає тут, не можна розібрати, бо в кімнаті півтемрява. Тоді я приник вухом до дверей другої кімнати, що були досить щільно причинені. І я почув тихий шепіт о. Олександра і ще наче другий, ще тихший шепіт.

„Тут, безперечно, є матушка. Вже ж старшина так тихо шепотіти не зможе. Та й он він лежить за дішкою. Але, якщо це справді матушка, то яка з чотирьох? Мені то байдуже за всіх; це справа священська, та якщо тут Аделаїда, то я не хочу бути в'инний. З якої речі? Я передав їй листа, а тепер за моєю спиною можуть зобідити благочинного, що нічого мені лихого не заподіяв. Кому я роблю добро? Отцю Олександрові? А хто сказав, що я чиясь „печінка“? Ці думки промайнули в моїй голові за хвилину. І в ту ж мить постала передо мною повінь, образ Миколая чудотворця, вівтар і той вечір,

коли Мороз допитувався про бога, а батюшка так йому відповів.

„Бога нет? — спитав я себе. — А раз так, — замикай їх на замок, ранком розберуться, в кого яка „печінка“ ...“

Винна тут одна думка, що влізла в мою дурну голову: мені чомусь здалося, що о. Олександр хоче сам зробитися благочинним, а Аделаїда сердита на свого і допомагає цьому. От вони й шепочуться.

„Ну, шепочіться, шепочіться“, — побажав я їм.

Далі, розшукавши в кухні великий замок, надів його на кільця, що були в дверях, замкнув два рази і ключ поклав на столі перед носом благочинного.

Тепер якось воно буде.

На всякий випадок я зібрав у торбу всі свої книжки, познаходив онучі і все поклав біля себе напоготові. Потім я дмухнув на лампку, що тліла в кухні, і, мов підбитий кулею, впав і заснув. Всі ці події вимучили мене.

Я прокинувся від страшного гуркоту й крику. Засліплений днем, що вже увірвався в кімнату, я нічого не міг зрозуміти. Та це тільки в перші секунди. Далі я схопився з свого місця і враз обвів очима все бойовище. Перша думка була:

„Ага, значить їх благословенію не з маком“.

Тут я розгледів деталі. На розчинених дверях спальні стояв о. Олександр без підрясника, бо він же ото накрив був ним благочинного. А проти нього, з розтерзаною душею і з лицем посинілим і тремтячим від гніву — благочинний. Матушка Аделаїда не могла вийти з кімнати

Я стояла, закрившись, за о. Олександром. А наша матушка, рвучи на собі волосся, повторювала одне й те саме :

— Ах, мерзавець, а ще священик!

Благочинний ніби закам'янів. В руках у нього ключ і замок. Це він одімкнув їх, коли о. Олександр почав гатити кулаком у двері. Вікно було з віконницями, віконниці на залізному прогоничі, а прогонича Маланка ще не одгвинтила.

Нарешті, у благочинного підскочила борідка. Він крикнув так високо, як тільки міг :

— Пьос! Пьос проклятий!..

З цим словом він озирнувся, шукаючи чогось до рук. Його погляд упав на шахву. Він зірвав з гвіздка кадильницю і, розмахнувши нею до свисту, влупив о. Олександра по голові. Отець Олександр страшно скрикнув, і в ту саму хвилину в повітрі зметнулася друга кадильниця і брязнула в голову благочинному...

Я міг витримати яке завгодно видовисько. Але цього витримати не міг. Четверо батюшок і в кожного по матушці! І все це валилося в одну купу...

Я швиденько взувся, схопив свою торбу й без краплі жалю за тим, що залишаю (чин отрока), вибіг із дому.

Яке ж прекрасне, світле сонце зустріло мене, коли я вийшов із того подвір'я! Передо мною слалася дорога, і мені захотілося бігти нею до безконечності.

Куди?..

До Глафіри Іванівни? Вона прийме мене. Безперечно, прийме, як тільки дізнається про все, що сталося в о. Олександра. Але мені тяжко було б розповідати про це,

„Хай дізнається від людей“ — подумав я і раптом повернув до міністерської школи. Чому? В мене виросла за одну мить непохитна віра, що той рябий, хороший Юхим Іванович, що питав мене „іменітельний, родітельний“, він без слова скаже мені: „Ступай у клас“.

Я пішов.

І від того дня я став учнем четвертого „отделенія“ міністерської двокласної школи.

Нарешті, вас цікавить, а як же з Глафірою? Ми помирилися з нею. Вона сказала батькові, що дуже шкодує за тим, що я від неї пішов, але її життя, мовляв, стало з того дня спокійнішим.

А їх благословеніє о. Олександра перевели в другу парафію. Народ дуже шкодував, що такий праведний батюшка, а його переводять. Та що ж? Наказ від консисторії. Нічого не зробиш.

Так навіки вмерла моя любов до кадильниці.

1926 — 1927

Одеса, Харків, Ялта

ЗМІСТ

	Стор.
Вуркагани	3
Брати	128
З життя Гавриїла Кириченка	177

A 530902